

У 374
1-68

ЛОГОПЕДИЯ

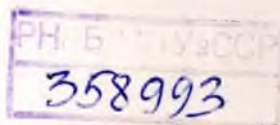
ЛОГОПЕДИЯ

*Педагогика олий билимгоҳи
«Дефектология» ихтисослиги
талабалари учун ўқув қўлланма*

344
У А-68

Қўлланмада ҳар хил нутқ бузилишлари таърифланади, нутқ бузилишдаги типик ҳолатлар таҳлил қилинади, мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болалар билан олиб бориладиган логопедик тузатиш ишлари ёритилади.

Қўлланма педагогика олий билимгоҳи дефектология куллиётининг талабалари ва амалиётда нутқ камчилигига эга бўлган болалар билан ишлайдиган логопедларга мўлжалланган.

Ф 4310000000—251 47—93
353 (04) — 93

ISBN 5—645—01521—5

© «Ўқитувчя» нашриёти, 1993

КИРИШ

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда логопедиянинг ривожланишида сезиларли силжишлар кўзга ташланди. Нутқ камчилигига эга бўлган болалар учун махсус муассасалар сони кўпаймоқда. Психолингвистик таҳлил асосида нутқ патологиясининг энг мураккаб турлари (афазия, алалия ва нутқнинг тўлиқ ривожланмай қолиши, дизартрия) ҳақидаги муҳим маълумотлар олинмоқда. Мураккаб нуқсонлар: болаларнинг ақлий заифлиги, кўриш, эшитиш, таянч-ҳаракат аппаратлари бузилиши пайтидаги нутқ бузилишлари ўрганилмоқда.

Бу ҳақдаги маълумотларни ўз ичига жамлаган дарсликлар, қўлланмалар, методик тавсияномалар рус тилидадир. Ҳозирги кунгача бундай материалларни ўз ичига олган қўлланмалар ўзбек тилида йўқ. Шуларни ҳисобга олган ҳолда бир гуруҳ муаллифлар ушбу қўлланмани яратдилар.

Қўлланманинг яратилишида «Просвещение» нашриётида чоп этилган «Логопедия» (1989) ва «Основы логопедии» (1989) китоблари асос қилиб олинди. Уларнинг айрим боблари тўлалигича, айримлари эса ўзбек тилининг ва ўзбек болалари талаффузининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилди. Бир қисм материаллар эса ўзбек тилида биринчи бор ёзилди.

Уқув қўлланмасида логопедия назарияси ва амалиётининг ҳозирги аҳволи ўз аксини топган. Сўнгги йиллардаги дарсликлар ва қўлланмаларда келтирилган қатор назарий қоидалардан фойдаланилган.

Ушбу қўлланмани тайёрлашда Москва ва Санкт-Петербург педагогика билимгоҳи, РСФСР Дефектология илмий текшириш институти ва Низомий номли ТДПИ дефектологлари муаллифлардан фойдаланилган.

Қўлланма тўрт бўлимдан иборат бўлиб, уларнинг муаллифлари қуйидагилардир: I бўлим 1-боб — Л. В. Волкова; 2-боб — Г. В. Чиркина; 3-боб — Б. М. Гриншпун; 4-боб — Н. А. Чевелова; 5-боб — М. Ю. Аюпова; 5, 7-боб — Л. Р. Мўминова, М. Ю. Аюпова; 8-боб — Г. В. Чиркина; 9-боб — Г. В. Чиркина, М. Ю. Аюпова; 10-боб — М. Ю. Аюпова; 13-боб — Г. А. Волкова, В. И. Селиверстов; 11-боб — С. П. Шаховская; 12-боб — Т. Б. Филичева; 14-боб — Р. И. Лалаева; III бўлим 15-боб — Л. Р.

Мўминова, М. Ю. Аюпова; 16-боб — Л. Р. Мўминова; 17—18-боблар — Г. В. Чиркина, Л. Р. Мўминова.

Муаллифлар ҳар бир бобда нутқ бузилишларининг таърифини келтириб, бузилишдаги типик ҳолатларнинг этиопатогenezларини таҳлил этадилар, мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болалар билан олиб бориладиган логопедик тузатиш ишларининг методларини очиб берадилар. Нутқ камчилигига эга бўлган болалар учун ташкил этилган ўқув-тарбиявий муассасаларда олиб бориладиган ишлар, уларнинг халқ маорифи системасида тутган ўрни, боғча ва мактаб шароитида болалар билан яқка тартибда олиб бориладиган ишларнинг шакл ва методларини баён этадилар. Мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болалар нутқини ҳар томонлама текшириш ҳамда нутқ камчилигига эга бўлган болаларни махсус муассасаларга юборишда саралаш ишларини олиб боришдаги тиббий-педагогик комиссия ҳақидаги маълумотларни баён этадилар.

Қўлланманинг русча материалларини муаллифлардан Л. Мўминова, М. Аюповалар ўзбек тилига таржима қилганлар.

Мазкур ўқув қўлланмаси педагогика билимгоҳи дефектология куллиётининг талабалари ва амалиётда нутқ камчилигига эга бўлган болалар билан иш олиб бораётган логопедларга мўлжалланган.

Муаллифлар дарслик ҳақида фикр ва мулоҳазаларини билдирган ўртоқларга ўз миннатдорчиликларини билдирадилар.

І БУЛИМ

ЛОГОПЕДИЯНИНГ НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1-БОБ. ЛОГОПЕДИЯ ФАНИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ. ЛОГОПЕДИЯНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ. ЛОГОПЕДИЯНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Фан сифатида логопедиянинг принцип ва методлари Логопедиянинг тушунчали даражалаш аппарати

Логопедия бу — нутқ бузилишлари ҳақидаги махсус таълим ва тарбия воситасида нутқ бузилишларини ўрганиш, тузатиш ва олдири олиш ҳақидаги педагогик фандир. Логопедия нутқ фаолияти бузилишининг сабаблари, механизмлари, аломатлари, оқимлари таркибини ўрганади. Шунинг учун уни махсус педагогика сирасига қўшадилар.

«Логопедия» термини грекча *логес* (сўз, нутқ), *пейдео* (тарбиялайман, ўқитаман) сўзлардан ташкил топган бўлиб, таржимада тўғри «нутқни тарбиялаш» маъносини англатади.

Фан сифатида логопедия нутқ нуқсонини тузатиш, нутқий фаолияти заифлашган шахсларни ўқитиш ва тарбиялаш жараёни ҳисобланади. Логопедияни ўрганиш **объекти** — нутқ нуқсонига эга бўлган шахс. Адабий тилда қабул қилинган нутқ нормасидан бир оз бўлса ҳам четга чиқиш — бу нутқ нуқсони деб ҳисобланади.

Замонавий логопедия структураси мактабгача ёшли, мактаб болалар логопедияси, ўсмирлар ва катта ёшдагилар логопедиясига бўлинади.

Логопедия фанининг мақсади, вазифалари

Логопедиянинг асосий мақсади нутқда нуқсони бор шахсларни ўқитиш, тарбиялаш ва қайта тарбиялашнинг илмий асосланган системасини ишлаб чиқиш, шунингдек нутқ нуқсонининг олдини олишдан иборатдир. Логопедия фани оптимизм ва чуқур инсонпарварлик билан йўғрилгандир. У нутқда нуқсони бор болаларнинг шахс сифатида ҳар томонлама ривожланиши учун қўлай имкониятлар яратиб беради.

И. П. Павловнинг биринчи ва иккинчи сигнал системалари орасидаги ўзаро таъсир ҳақидаги, шартли рефлекторлик алоқаларининг шаклланиш қоидалари ҳақидаги назариялари, П. К. Анохиннинг функционал системалар ҳақидаги таълимоти, руҳий функцияларни динамик тарзда чеклаш ҳақидаги таълимот (И. М. Сеченов, И. П. Павлов, А. Р. Лурия) ва нутқ фаолиятининг замонавий нейропсихоллингвистик назариялари ҳақидаги таълимот логопедиянинг табиий-илмий, психофизиологик асосидир.

логопедияга дахлдор анъанавий номенклатурасини сақлаб қолдилар. Лекин уни янги мазмун билан бойитдилар. Бошқа йўналиш тарафдорлари нутқ бузилишларининг логопедия учун анъанавий бўлган номенклатурасини инкор этдилар ва нутқ бузилишларининг янги гуруҳларини туздилар.

Шундай қилиб, ҳозирги давр мамлакат логопедиясида **нутқ бузилишларининг иккита таснифи** ўрни олган; биттаси — **тиббий педагогик**, иккинчиси **психолог-педагогик ёки педагогик** (Р. Е. Левина бўйича).

Қайд қилинган таснифлар нутқ бузилишлари типологияси гуруҳларда фарқ бўлган ҳолда бир хилдаги ҳолатларни турли нуқтан назардан ўрганади, лекин улар бир-бирига қаршилиқ қилишдан кўра бир-бирини кўпроқ тўлдиради. Зотан улар логопедик таъсир этишнинг ягона, аммо кўп томонли жараёнидаги турли вазифаларни ҳал этишга қаратилгандир.

Тиббий педагогик тасниф логопедия учун анъанавий бўлган тиббиёт билан ҳамкорликка таянади, лекин, тиббий таснифдан фарқли ўлароқ, унда ажраладиган нутқ бузилишларининг турлари касаллик шаклларига боғланмайди.

У асосан нутқий нуқсонларни тузатишга, уларни бартараф этишга алоҳида-алоҳида ёндошувни ишлаб чиқишга йўналтирилган ҳамда нутқ бузилишларининг шакл ва турларини батафсил текширишга қаратилган. Шу сабабли у умумийдан хусусийга бўлган ёндошувга асосланади.

Бунда нутқ бузилишларининг материал негизи билан боғловчи системаларо муносабатлар ҳисобга олинади. У қандайдир бир мезонга эмас, балки психологик-лингвистик ва тиббий (этиопатогенетик мезон билан бирликда) мезонларнинг мажмуига асосланади. Бундай кўп томонли ёндошув нутқ бузилишлари ҳақида бир ёқлама тасаввурга эга бўлмаслик учун имкон яратади, зеро у умуман нутқ бузилишларни очишга қаратилгандир.

Юқоридаги таснифлашда психологик-лингвистик мезон етакчи, муҳим роль ўйнайди. Улар асосида нутқ бузилиши моҳияти атама ва тушунчалар орқали баён этилади. Бу атама ва тушунчалар логопед этиборини логопедик таъсир этиш объекти сифатидаги ҳолатларга йўналтиради. Шу мақсадда, бузилишларнинг асосий гуруҳларини ажратишга имкон берадиган мезонлар киритилади. Мақсад унинг ичида бузилишларнинг асосий шакллари, уларда эса бузилишнинг асосий турларини ажратишдир. Логопедик таъсир этиш талабларидан келиб чиқиб, нутқда нима бузилганлигини тасаввур этишга ва шу асосда бир нутқ бузилишини иккинчисидан чекланиш белгиларига қараб ажратишга имкон берувчи қуйидаги мезонлар аниқланади: 1) нутқ шакллари (оғзаки ёки ёзма) бузилиши; 2) бузилган нутқ фаолияти турини шакллардан ҳар бирига қўлланган ҳолда: оғзаки нутқ учун сўзлаш ёки эшитишдаги бузилиш, ёзма нутқ учун ёзиш ёки ўқиш бузилиши; 3) нутқ пайдо бўлиши ёки

уни идрок этишнинг бузилган босқичи (бўғини) нинг бузилиши; нутқий фаолиятнинг (оғзаки ва ёзма) унумли турларига татбиқан бузилишларнинг фикр айтишни ички ва ташқи жиҳатдан таъминлаш босқичлари билан боғлиқ ҳолда чегараланиши алоҳида аҳамиятли саналади; нутқий фаолиятнинг (тинглаш ёки ўқиш) рецептив турларига мувофиқ бузилишларнинг сенсор ёки рецептив босқичига кирадиган чегараланишлари муҳим саналади; 4) нутқнинг пайдо бўлиши ёки уни идрок этишнинг у ёки бу босқичида фикрни амалга оширувчи операцияларнинг бузилиши; 5) фикр билдиришни тайёрлаш воситаларининг бузилиши: бунда нутқ айтиш ва тил бирикларининг чегараланиши муҳим аҳамият касб этади, чунки нутқнинг пайдо бўлиши ёки идрок этилишидаги ҳар босқичига ўз бирлик йиғиндиси аҳамиятлидир, саралаш ва қурамалаш вазифаси уларга нисбатан амалга оширилади.

У ёки бу нутқ бузилишларини тавсифлашда ажратилган мезонлардан ҳар бири табақаланган ҳолда намоён бўлиши мумкин, бу нутқ бузилишларининг алоҳида турларида логопедик таъсир этиш учун аҳамиятли бўлган қуйи турларни аниқлашга имконият яратади.

Бундай таснифлашдаги тиббий мезонга (этиопатогенетик мезон билан бирга) аниқлаштирувчилик роли берилади, улар нутқ бузилишларидаги педагогик таснифи учун етакчи бўла олмайди, врач учун эса улар таҳлил воситаси ҳисобланади. Бу мезонлар нутқ бузилишларининг ўзидан кўра кўпроқ унинг анатомик-физиологик субстрактини ва келиб чиқиш сабабларини тушунишга йўналтирилгандир. Бирор субстрактнинг маълум сабаблари таъсири натижасида бузилиши пайтида нутқ бузилишларининг турли кўринишларини кузатиш мумкин. Айнан бир хилдаги бузилишлар эса турли сабаблар таъсирида пайдо бўлиши мумкин. Лекин бу мезонлар уларни таснифлашда катта ёрдам бериши мумкин. Психологик-лингвистик мезонлар асосида ажралган, логопедик таъсир этишнинг педагогик жараёнига йўналтирилган бузилишнинг у ёки бу кўринишини тўлдирганда, улар нуқсонларнинг ташқи кўринишдаги ўхшашликларини қуйидагилар асосида навбатдаги таснифлашни амалга ошириш учун имкон беради: 1) нутқнинг бузилиши қайси омиллар (социал ёки биологик) билан боғлангани; 2) у қандай кўринишда ривожланмоқда (органик ёки функционал); 3) нутқий функционал системасининг қайси бўғинида тўхтаб қолмоқда (марказий ёки ташқи); 4) марказий ёки периферик нутқ аппаратининг бузилиши даражаси қандайлиги; 5) унинг бошланиш вақти.

Бундай мезонлар асосида олинган маълумотлар логопед учун муҳимдир, чунки улар эътиборни тузатилиши лозим бўлган анатомик-физиологик механизм (бузилиш негизи) га йўналтиради ва шу билан бирга логопедик таъсир этишнинг муддати ва унинг эҳтимол тутилган натижаларини олдиндан аниқлаш

учун замин яратади. Бу маълумотлар логопедга, шунингдек логопедик таъсир қайси ҳолларда нутқ бузилишларини барта-
раф этиши учун етарлилигини, қайси ҳолларда эса атрофлича
тиббий-педагогик таъсир этишини ташкил қилиш лозимлигини
кўрсатади.

Тиббий-педагогик таснифлашда ажратиладиган нутқ бузилишларининг турлари

Бузилишларнинг юқоридаги таснифлашда кўриб чиқилаётган
барча турларнинг руҳий-лингвистик мезонлар асосида нутқнинг
қайси тури бузилганига қараб иккита гуруҳга бўлиш мумкин:
оғзаки ёки ёзма.

Оғзаки нутқнинг бузилиши, ўз навбатида иккита турга бў-
линиши мумкин: 1) баён қилишнинг фонацион (ташқи) таъмин-
ланиши, улар нутқнинг талаффуз томонининг бузилиши, деб
аталади ва 2) баён қилишнинг семантик-структура (ички) жи-
ҳатдан таъминланиши, улар логопедияда нутқнинг узлуксиз
ёки кўп товушли бузилиши, деб аталади.

1. Баён қилишдаги фонацион таъминланишнинг заифлашуви
бузилган бўғинга боғлиқ ҳолда табақаланиши мумкин: а) товуш
шаклланиши, б) баён қилишнинг суръат-оҳанг жиҳатдан таш-
кил этилиши, в) интонацион мелодик, г) товуш чиқаришнинг
намоён бўлиши. Бу заифлашувлар турли жараёнларда мавҳум
ҳолида кузатилиши мумкин, логопедияда уларга боғлиқ бўлган
бузилишнинг қуйидаги турлари ажратилади (уларни белгилаш
учун анъанавий бўлиб қолган атамалар мавжуд):

1. **Дисфония** ((афония) — *товуш аппаратининг патологик
ўзгаришлари оқибатида фанациянинг йўқ бўлиши ёки заифла-
шуви*. Маънодошлари: *товушнинг бузилиши, фанация-
нинг бузилиши, фонотор бузилишлар, вокал бузилишлар*.

Товуш юқорилиги ва йўғон-ингичкалиги (дисфония) гоҳо
фанация (афония) нинг йўқ бўлишида, гоҳо қувватнинг бузи-
лишида намоён бўлади. У марказий ёки сиртқи тўхталлиш товуш
чиқариш механизмининг органик ёки функционал заифлашуви
билан боғлиқ бўлиши ва бола ривожланишининг ҳар қандай
босқичида юзага чиқиши мумкин. У алоҳида бўлади ёки нутқ
бузилишларининг қатор бошқа турлари таркибига киради.

2. **Брадилалия** — *нутқнинг патологик секинлашган суръати*.
Маънодоши: *брадифразия*.

Артикуляр нутқ дастурининг секинлашган ишлаб чиқаришда
намоён бўлади, марказий боғланган ва ўз табиатига кўра ор-
ганик ёки функционал бўлиши мумкин.

3. **Тахилалия** — *нутқнинг патологик тезлашган суръати*.
Маънодоши: *тахифразия*.

Артикуляр нутқ дастурининг тезлашган ҳолда амалга оши-
рилишида намоён бўлади, ўз табиатига кўра, марказий боғлан-
ган, органик ёки функционал ҳисобланади.

Секинлашган суръатдаги нутқ чўзиқ тортилган, бир оҳангда бўлади. Тезлашган суръатда — шошилиш, интилувчан, шиддатли эканлиги кўзга ташланади. Нутқнинг тезлашуви агроматизмлар билан бирга содир бўлиши мумкин. Бундай ҳолатлар айрим пайтларда **баттаризм, парафразия** атамалари билан аталувчи мустақил бузилишлар сифатида ажратилади. Патологик тезлашган нутқнинг асосланмаган бўлинишлар, тутилиш, тўхтаб қолишлар билан учрайдиган ҳолларда у **полтерн** атамаси билан аталади. Брадилалия ва тахилалия — нутқ суръатининг бузилиши деган умумий номи остида бирлашади. Нутқ суръатининг бузилиши — нутқ жараёнининг раволиги, нутқнинг оҳанг ва мелодик-интонацион ифодалилигининг бузилиши оқибати ҳисобланади.

4. **Дудуқланиш — нутқ аппарати мушакларининг ва ихтиёр пай тортишиш натижасида суръат-оҳангнинг бузилишидир.** Маънодоши: *логоневроз*;

Марказий боғланган бўлади, функционал ёки органик кўринишга эга, кўпроқ бола нутқининг ривожланишида пайдо бўлади.

5. **Дислалия — товуш талаффуз қилишнинг нормал эшитиш ва нутқ аппаратининг сақланган иннервацияси пайтида бузилиши.** Маънодошлари: тили чучуклик (эскирган), *товуш талаффузидаги нуқсонлар, фонетик нуқсонлар, фонемаларни талаффуз қилишдаги нотекисликлар.*

Нутқнинг нотўғри товушли (фонемали) турланишида: товушларни бузиб талаффуз қилишда, товушларнинг алмашинуви ёки уларнинг йўқлигида намоён бўлади. Нуқсон шунинг билан боғлиқ бўлиши мумкинки, бундай пайтда болада артикуляр база шаклланмайди (артикуляр томоннинг товуш талаффуз этиш учун зарур бўлган барча жиҳатлари ўзлаштирилмайди) ёки артикуляр томон нотўғри шаклланади. Бунинг оқибатида номувофиқ товушлар ҳосил бўлади. Артикуляцион аппаратнинг анатомик нуқсонлари билан боғланган бузилишлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Талаффузнинг бузилиши психоллингвистик жиҳатдан ё фонемаларни ажратиш ва англаш операцияларининг шаклланмаганлиги оқибати (яъни идрок этишдаги нуқсонлар), ёки саралаш ва ишлаб чиқариш (шунингдек, унумлилиқ нуқсони) вазифасининг шаклланмаганлиги, ёхуд товушларни ишлаб чиқариш шартларининг бузилганлиги деб қаралади.

Анатомик нуқсонларда бузилишлар органик хусусиятга, уларнинг иштирокисиз эса функционал хусусиятга эга бўлади.

Бузилишлар одатда бола нутқининг ривожланиши жараёнида; периферик аппаратнинг жароҳатланиш ҳолларида эса у ҳар қандай ёшда пайдо бўлиши мумкин.

Тавсиф қилинган нуқсонлар сайланма ҳисобланади ва уларнинг ҳар бири мустақил нотекислик мақомига эгадир. Аммо шундайлар ҳам учрайдики, уларда товушни баён қилишнинг

фонацион турланишлари мураккаб механизмидаги бир неча бўғинларининг бир пайтнинг ўзида хасталашуви кузатилади. Бундайларга ринолалия ва дизартрия киради.

6. Ринолалия — *товуш тембри ва талаффузининг нутқ аппаратидаги анатомик-физиологик нуқсонлар билан боғлиқ ҳолдаги бузилишидир. Маънодошлари: димоғ билан гапириши (эскирган), палатолалия.*

Товуш тембрининг патологик ўзгаришида намоён бўлади. Бу ҳолат чиқарилаётган нафас оқимининг барча нутқ сўзларини талаффуз қилиш пайтида бурун бўшлиғига ўтиши ва унда аксадо бериши оқибатидир. Ринолалия пайтида бундан ташқари барча нутқ товушларининг (дислалия ҳолатидаги каби алоҳида товушларни эмас), бузиб талаффуз этилиши кузатилади. Бундай нуқсонда просодик бузилишлар ҳам тез-тез учраб туради, ринолалия пайтидаги нутқ кам тушунарсиз (ноаниқ), бир оҳангли бўлади. Мамлакат логопедиясида танглайнинг туғма ёриқлиги, шунингдек, артикуляр аппаратнинг қўпол анатомик бузилишларини ринолалияга киритиш қабул қилинган. Бундай бузилишлар чет эллардаги қатор илмий ишларда «палатолалия» (лотинча *palatum* — танглай) атамаси билан аталади. Қолган барча ҳоллардаги товушларнинг турли локализацияларнинг функционал ёки органик бузилишлари билан боғлиқ нотўқис талаффузи бундай ишларда ринолалия деб аталади. Ватанимизда сўнгги йилларда олиб борилган илмий ишларда қўпол артикуляцияон бузилишлари бўлмаган нотўқис талаффузларнинг кўринишлари ринофонияга киритилмоқда.

Совет логопедиясида ринолалияни яқин вақтларгача механик дислалиянинг бир шакли деб қаралар эди. Бузилишнинг ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиб, ринолалияни алоҳида нутқ бузилиши сифатида ажратиш лозим.

7. Дизартрия — *нутқ талаффузи томонининг нутқ аппарати иннервациясидаги етишмовчилик билан боғлиқ ҳолдаги бузилишидир. Маънодоши: тили чучуклик (эскирган).*

Бунда фонацион турланишдаги баённинг мураккаб механизмлари барча бўғинларнинг шаклланмагани кузатилади. Бунинг натижасида товуш нуқсонлари, просодик ва артикуляцияон-фонетик нуқсонлари пайдо бўлади. Товушли нутқни ишлаб чиқаришнинг имкони бўлмаган пайтда пайдо бўладиган анартрия дизартриянинг оғир даражаси ҳисобланади. Енгил дизартрия пайтида, қачонки нуқсон кўпроқ артикуляр-фонетик бузилишларда намоён бўлганида, унинг унча билинмайдиган шакли ҳақида сўз юритилади. Бундай ҳолатларни дислалиядан ажратиш лозимдир.

Дизартрия марказий характердаги органик бузилишининг оқибати ҳисобланади. Марказий асаб системаси бузилишини локализациялашда дизартриянинг турли шакллари ажратиб кўрсатилади. Бузилишнинг оғирлигига қараб эса дизартриянинг пайдо бўлиш даражалари фарқ қилинади.

Дизартрия кўпинча бош мианинг эрта фалажланиши натижасида пайдо бўлади, лекин у бола ривожланишининг ҳар қандай босқичида, нейронинфекция ва мианинг бошқа касалликлари оқибатида пайдо бўлиши ҳам мумкин.

Баён қилишнинг структурали-семантик (ички) турланишидаги бузилиши икки тур: алалия ва афазия билан кўрсатилади.

1. **Алалия — бош миё қобиғидаги нутқ зоналарининг боланинг она қорнидаги ёки илк ривожланиш даврида органик шикастланиши натижасида нутқнинг йўқ бўлиши ёки ривожланмай қолиши.** Маънодошлари: дисфазия, эрта ёшда пайдо бўладиган болалар афазияси, ривожланиш афазияси, гунгелик (эскирган).

Нутқнинг энг мураккаб нуқсонларидан бири, бунда нутқий баённинг пайдо бўлиши ва уни қабул қилишнинг барча босқичларидаги танлаш ва режалаштириш операциялари бузилган бўлади. Унинг натижасида боланинг нутқий фаолияти ривожланмай қолади. Тил воситалари системаси (фонематик, грамматик, лексик) шаклланмайди, нутқ пайдо бўлишининг ҳаракатқўзғатувчанлик даражаси хасталашади. Қўпол семантик нуқсонлар кузатилади. Нутқ ҳаракатларини бошқариш бузилади, бу товуш чиқариш ва сўзнинг бўғин таркибига ўз таъсирини кўрсатади. Қандай нутқ механизмлари шаклланмагани ва уларнинг қайси босқичлари (даражалари) кўпроқ хасталанганига боғлиқ равишда алалианинг бир неча турлари учрайди.

2. **Афазия — бош мианинг муайян жойи шикастланиши билан боғлиқ ҳолда нутқнинг тўлиқ ёки қисман йўқолиши.** Маънодошлари: нутқнинг бузилиши, йўқолиши.

Бола нутқининг бош миё жароҳатланиши, нейронинфекция ёки миё шиши натижасида йўқолиши нутқнинг шаклланиб бўлганидан сўнг юз беради. Агар бундай бузилиш уч ёшдан сўнг содир бўлса, унда болалар афазияси деб номланади. Агар бузилиш каттароқ ёшда юз берган бўлса, унда афазия ҳақида фикр юритилади.

Ёзма нутқнинг бузилиши. Унинг қайси тури бузилганига қараб икки гуруҳга ажратилади. Маҳсулдор тур бузилганида ёзувнинг заифлашуви, рецептли ёзма фаолият бузилганида — ўқишнинг заифлашуви қайд қилинади.

1. **Дислексия — ўқиш жараёнининг қисман ўзига хос бузилиши.**

Ҳарфларни идрок этиш ва танишдаги қийинчиликларда; ҳарфларни бўғинларга қўшиш ва бўғинлардан сўз тузиш босқичидаги тугилишларда (бу сўз шакллари нотўғри талқин қилишга олиб келади); аграмматизмда ва ўқиганларини бузиб тушунишда намоён бўлади.

2. **Дисграфия — ёзиш жараёнининг қисман ўзига хос равишда бузилиши.**

Ҳарфнинг оптик-фазовий образининг турғун эмаслигида, ҳарфларнинг аралашиб кетиши ёки тушиб қолишида, сўзнинг сўз-бўғин таркибини баён қилиш ва гап қурилишида намоён бўлади. Ҳуқитиш давомида ёзиш жараёни шаклланмаган ҳолларда **аграфия** ҳақида фикр юритилади.

Болалардаги ёзиш ва ўқишнинг бузилиши бу жараёнларни тўлиқ ҳолда амалга ошириш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштиришдаги қийинчиликлар орқали юзага келади. Тадқиқотчиларнинг маълумотларига кўра, бу қийинчиликлар оғзаки нутқдаги нуқсонлар (оптик шакллардан ташқари), товуш таҳлили ишининг шаклланмагани ва ихтиёрий диққатнинг беқарорлиги билан боғлиқ бўлади.

Болалардаги ёзиш ва ўқишнинг бузилишини ёзиш, ўқишдаги билим ва кўникмаларнинг йўқолишидан, шунингдек афазия пайтида юзага келадиган дислексия (алексия) ва дисграфия (аграфия) дан ажрата билмоқ лозим.

Шундай қилиб, логопедияда нутқ бузилишларининг 11 та шакли ажратилади, улардан 9 таси оғзаки нутқ натижаси ва ишлаб чиқаришнинг турли жараёнларидаги бузилишларни ташкил этади. Қолган 2 та шакл эса ёзма нутқнинг бузилиш жараёни билан боғлиқ ҳолда ажратиладиган бузилишларни ўзичига олади. Оғзаки нутқнинг бузилишлари орасида **дисфония** (афония), **тахилалия**, **брадилалия**, **дудуқланиш**, **дислалия**, **ринолалия**, **дизартрия** (анартрия), **алалия**, **афазия** ажратилади; ёзма нутқнинг бузилишлари орасида **дислексия** (алексия) ва **дисграфия** (аграфия) ажратилади.

Келтирилган таснифларга нутқ бузилишларининг фақат шундай шакллари киритилганки, улар логопедик адабиётда кўрсатилгандир ва уларга татбиқан методикалар ишлаб чиқилган. Ҳар бир нутқ бузилишлари шакллари ичида турлар ва турчалар ажратиладики, улар навбатдаги бобларда акс эттирилган. Шу муносабат билан шунини айтиб ўтиш керакки, қатор ҳолларда бир шаклга тааллуқли нутқ бузилишлари варианты эмас, балки алоҳида бузилишни ўзида намоён қилади. Масалан, дислалияга, бир томондан, артикуляр-фонетик бузилишлар, яъни нутқнинг нутқ нормаси даражасига тааллуқли хусусий овоз ишлаб чиқаришдаги нуқсонлар, бошқа томондан эса — операцияларнинг шаклланмагани билан боғлиқ ҳолдаги товушлар танловини амалга оширадиган ва баён қилишнинг (тилли) турланиш даражасига тааллуқли фонематик бузилишлар кирради.

Келтирилган таснифнинг изчил эмаслиги нутқ (психологик ва физиологик) механизмлари ҳақидаги билимлар ва логопедиядаги янги тадқиқотларнинг ўсиши билан боғлиқ ҳолда фаннинг замонавий тараққиёти даврида айниқса сезиларли тус олди. Фан тараққиётидаги ҳар бир янги босқич ва янги билимлар аввалги тасаввурларга ўзгартишлар киритилишини талаб этади. Шунинг учун нутқ бузилишларини таснифлаш масала-

ларини бундан кейинги ишлаб чиқиш логопедиянинг долзарб вазифаси бўлиб қолади.

Психологик-педагогик тасниф тиббий таснифларни педагогик жараёнда қўлланиш нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қилиш натижасида вужудга келди (бу услуб логопедик таъсир этиш дейилади). Бундай таҳлил логопедияни нутқий ривожланишни бузилган болаларни ўқитиш ва тарбиялашга жалб этиш билан боғлиқ ҳолда жуда муҳим бўлди.

Тадқиқотчиларнинг эътибори болалар жамоаси (ўқув гуруҳи, синф) билан ишлаш учун зарур бўлган логопедик таъсир этиш методларини ишлаб чиқишга йўналтирилган эди. Бунинг учун болалардаги нутқнинг нормал ривожланишининг турли шаклларидаги нуқсонларнинг умумий қўрилиши, айниқса, ўқиш жараёнида тузатиш учун долзарб ҳисобланганларини топиш зарур эди. Бундай ёндашув бузилишларни гуруҳлашда бошқача принципни талаб қилди. Бу шундай принципки, тиббий таснифлаш (умумийдан хусусийга эмас, балки хусусийдан умумийга бўлган) унинг асосига қурилади. Бу уни лингвистик ва руҳий мезонлар асосида қуришга имконият яратди. Улар орасида нутқ системасининг тузилиш компоненти (товуш томони, грамматик тузилиши, луғат зонаси), нутқнинг функционал жиҳатлари, нутқий фаолият турларининг (огзаки ва ёзма) ўзаро алоқадорлиги ҳисобга олинади.

Келтирилган таснифда нутқ бузилишлари икки гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ — муомала воситаларининг (нутқнинг фонетик-фонематик ва умумий ривожланмай қолиши) бузилиши.

1. Нутқнинг фонетик-фонематик ривожланмай қолиши — болаларда она тилини талаффуз қилиш системаси шаклланиш жараёнларининг фонемаларини идрок этиш ва талаффуздаги нуқсонлар оқибатида турлича нутқ заифлашувлари билан боғлиқ равишда бузилишидир.

2. Нутқнинг тўлиқ ривожланмай қолиши — турли хил мураккаб нутқий камчиликдир, бунда нутқ системасининг товуш чиқариш ва маъноли томонларига тааллуқли барча компонентларининг шаклланиш жараёни бузилган бўлади.

Умумий аломатлари сифатида қуйидагилар қайд қилинади: нутқ ривожланишининг кеч бошланиши, луғат бойлигининг камлиги, аграмматизм, талаффуздаги нуқсонлар, фонемалар тузилишидаги нуқсонлар.

Нутқнинг бундай ривожланмай қолиши турлича даражаларда акс этиши мумкин: нутқнинг йўқолиши ёки унинг ноаниқ боғланишсиз ҳолатидан мукамал ҳолатигача, лекин бунда фонетик ва лексик-грамматик ривожланмай қолиш элементлари бўлади. Болада нутқ воситаларининг шаклланганлик даражасига қараб тўлиқ ривожланмай қолиш уч даражага бўлинади.

Иккинчи гуруҳ — муомала воситаларини қўлланишдаги бузилиш (унга дудуқланиш ҳам киради), бу муомала воситаларининг тўғри шаклланган ҳолатидаги нутқнинг коммуника-тив функцияларини бузилиши деб қаралади. Бир неча хил (комбинацияланган) нуқсон ҳам бўлиши мумкин, бунда дудуқланиш нутқнинг умумий ривожланмай қолиши билан қўшилиб кетади.

Юқоридаги таснифда ёзиш ва ўқишнинг бузилиши алоҳида нутқ бузилиши сифатида ажратилмайди. Булар нутқнинг фонетик-фонематик ва тўлиқ ривожланмай қолиш таркибида, уларнинг асосий белгиларидан бирини ташкил этувчи фонематик ва морфологик умумлашувининг шаклланмагани билан боғлиқ равишдаги системали ва кечиктирилган оқибати сифатида кўриб чиқилади. Таснифлашда системали ёндашув принципига изчил таяниш акс этади, унинг асосида иккита ўзаро боғланиш ҳисобга олинади: нутқий фаолият системасидаги бузилишларнинг ўзаро боғланиши ва боланинг бир кўринишдаги руҳий жараёни ҳамда бошқа руҳий томонларидаги бузилишларнинг ўзаро алоқадорлиги, уларнинг ривожланиши нутқ билан узвий боғлангандир.

Юқорида баён қилинган тасниф логопедия назариясининг ҳозирги аҳволини ўзида акс эттиради. Улар ўртасида қарама-қаршиликлар йўқ — улар бир-бирини тўлдиради. Мазкур дарсликда ҳар иккала вариант ҳам унинг тузилиш асоси сифатида қўлланилади.

Логопедиянинг вазифаси — нутқ бузилишларини тартибга солишни такомиллаштиришдир.

Келтирилган таснифлар, кўпроқ, болаларда нутқнинг бирламчи ривожланмай қолишига, яъни эшитиш қобилияти ва ақлий жиҳати нормал ҳолдаги нутқ бузилишларига нисбатан ишлаб чиқилган. Дарвоқе бу тонфадаги болалар ўз таркибига кўра бир хил эмас: зеро бундай даражага руҳий ривожланиши тўхтаб қолган, кўриш қобилияти ва таянч-ҳаракат аппарати бузилган болалар ҳам тааллуқли. Логопедияда ишлаб чиқилган таснифни юқорида кўрсатиб ўтилган тонфадаги нутқи бузилган болаларга нисбатан қўллаш мумкинми ёки янги изла-нишлар зарурми деган масалани ҳал этиш муҳимдир.

Шунингдек ақлий қолоқ ва заиф эшитадиган болаларнинг нутқ бузилишларини тартибга солиш ҳақидаги масала ҳам жуда муҳим ва мураккаб масаладир.

Савол ва топшириқлар

1. Амалдаги нутқ бузилишлари таснифига қандай мезонлар асос қилиб олинган?

2. Нутқ бузилишларини таснифлашдаги мунозарали ва ҳал этилмаган масалаларни айтинг.

3. Дефектологик лугатдан фойдаланиб, нутқ бузилишларига таъриф беришда қўлланиладиган атамаларнинг аҳамиятини аниқланг.

4. Нутқ бузилишларининг алоҳида турларини таърифланг, бир неча бузилишларни қиссий таҳлил қилинг.

5. Махсус муассасага борганда тиббий-педагогик ҳужжатлар билан танишиш, хусусий кузатиш ва болаларни кўриқдан ўтказиш асосида улардаги мавжуд нутқ бузилишларини айтинг.

6. Мактабдаги нутқи бузилган болалар синфи (ёки махсус болалар боғчаси гуруҳи) континентига таъриф беринг.

4-БОБ. НУТҚНИНГ АНАТОМИК-ФИЗИОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

Нутқнинг анатомик-физиологик механизмларини, яъни нутқ фаолиятининг тузилиши ва ишлаши жиҳатидан ташкил этилишини билиш, биринчидан, нутқнинг мураккаб механизмининг нормада тасаввур қилиш, иккинчидан, нутқ паталогияси (бузилиши) таҳлилига дифференциал ёндошиш; учинчидан, тугатувчи таъсир йўллариини тўғри белгилашга имкон беради.

Нутқ инсоннинг мураккаб олий психик функцияларидан биридир.

Нутқ ҳаракатлари мураккаб аъзолар системаси орқали амалга ошириладиган, бунда бош миёна фаолияти асосий роль ўйнайди.

XX асрнинг бошларидаёқ нутқ функциясини миёнадаги махсус «алоҳида нутқ марказлари»нинг мавжудлиги билан боғлаган нуқтаи назар кенг ёйилган эди. И. П. Павлов бу қарашга янги йўналиш берди. У бош миёна қобиғининг нутқ функциялари локализацияси мураккаб бўлибгина қолмай, балки ўзгарувчан хусусиятга эга эканлигини ҳам исботлаб берди ва уни «динамик локализация» деб атади.

Ҳозирги вақтда П. К. Анохин, А. Н. Леонтьева, А. Р. Лурия ва бошқа олимларнинг олиб борган тадқиқотларига кўра, ҳар қандай психик функцияларнинг асоси алоҳида «марказлар» бўлмай, балки марказий асаб системасининг турли жойларида жойлашган мураккаб функциялар тузуми ҳисобланади.

Нутқ фақат инсон учун хос бўлган алоҳида ва юқори даражадаги алоқа шаклидир. Нутқий алоқа жараёнида кишилар фикр алмашадилар ва бир-бирларига таъсир этадилар. Нутқий алоқа тил орқали амалга оширилади. Тил — бу фонетик, лексик ва грамматик воситалар системасидир. Гапирувчи ўз фикрини баён этиш учун зарур бўлган сўзларни танлайди, уларни тил грамматикаси қондаларига асосланиб боғлайди ва нутқ аъзолари артикуляцияси орқали талаффуз этади.

Одам нутқи тушунарли ва маъноли бўлиши учун нутқ аъзоларининг ҳаракатлари аниқ ва тўғри бўлиши керак. Шу билан бирга бу ҳаракатларни махсус ихтиёрий куч ишлатмасдан рўёб-

га чиқариш мумкин бўлган автоматик бўлиши лозим. Аслида ҳам худди шундай бўлади. Одатда, гапирувчи фақат ўз фикрини назорат қилади, нафас олганда унинг тили оғзида қандай ҳолатда бўлиши ва ҳоказолар ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайди. Бу нутқни талаффуз этиш механизми фаолияти оқибатида содир бўлади. Нутқ талаффузи механизми ҳаракатини тушуниш учун нутқ аппаратининг тузилишини яхши билиши зарур.

Нутқ аппаратининг тузилиши

Нутқ аппарати ўзаро чамбарчас боғланган икки қисмдан: марказий (ёки бошқарувчи) нутқ аппарати ва периферик (ёки бажарувчи) қисмдан ташкил топган (1- расм).

Марказий нутқ аппарати бош миёда жойлашган. У бош миё қобиғидан, қобиқ ости тугунларидан, ўтказувчи йўллар, ўзакдан (аввало узунчоқ миёда), ядролар ва овоз, нафас, артикуляция мускулларига боровчи нервлардан ташкил топади.

Марказий нутқ аппарати ва унинг бўлимлари вазифаси нималардан иборат?

Нутқ, бошқа олий нерв фаолиятининг кўринишлари сингари, рефлекслар асосида шаклланади. Нутқ рефлекслари миёнинг турли қисмлари фаолияти билан боғлиқдир. Бироқ бош миё қобиғининг айрим бўлимлари нутқнинг ҳосил бўлишида асосий роль ўйнайди. Булар чап (чапақайларда ўнг) ярим шарининг пешона, чакка ва энса қисмларидир. Бош миё қобиғининг бу қисмларида нутқ фаолиятида актив иштирок этувчи:

1. Нутқ ҳаракат анализатори.

2. Нутқ кўрув анализатори.

3. Нутқ эшитув анализатори жойлашган.

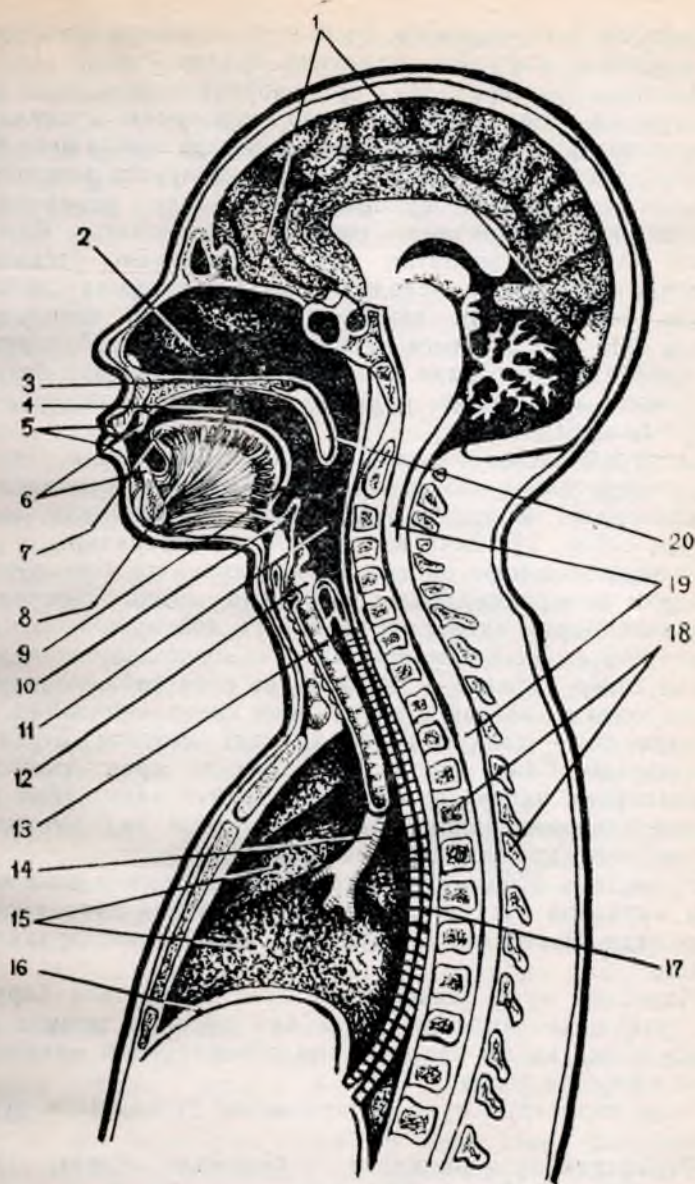
Нутқ ҳаракат анализатори бош миё қобиғининг чап пешона қисмида жойлашган бўлиб, Брока маркази деб аталади. Бу қисм оғзаки нутқнинг пайдо бўлишида қатнашади.

Нутқ эшитув анализатори бош миё қобиғининг чап чакка қисмида жойлашган бўлиб, Вернике маркази деб аталади. Бу қисмда бегона нутқни қабул қилиш жараёни рўй беради. Нутқни тушунишда бош миё қобиғининг орқа бўлаги катта роль ўйнайди. Бу бош миёнинг кўрув маркази ҳисобланиб, ёзма нутқни ўзлаштириш учун хизмат қилади.

Қобиқ ости ядролари нутқнинг суръати ва ифодалилигини бошқаради.

Ўтказувчи йўллар. Бош миё қобиғи периферик нутқ аъзолари билан ўзаро боғлиқдир. Бунда нерв йўлларининг икки: марказдан қочувчи ва марказга интилувчи турлари иштирок этади.

Марказдан қочувчи (ҳаракатланувчи) нерв йўллари бош миё қобиғининг периферик нутқ аппарати фаолиятининг бошқарувчи мускуллари билан боғлайди. Марказдан қочувчи йўл бош миё қобиғининг Брока марказидан бошланади.

1- расм. Нутқ апаратынның тузилиши:

1 — бош мия; 2 — бурун бұшлиғи; 3 — қаттиқ таңглай; 4 — оғиз бұшлиғи; 5 — ласлар; 6 — тишлар; 7 — тил учи; 8 — тил орқаси; 9 — тил илдиэи; 10 — кичик тилча; 11 — ҳалқум; 12 — хиқилдоқ; 13 — трахея; 14 — ўнг бронх; 15 — ўнг ўпка; 16 — диафрагма; 17 — қизилўнгач; 18 — умуртқа; 19 — орқа мия; 20 — юмшоқ таңглай.

Перефериядан марказга, яъни нутқ аъзолари қисмидан бош мия қобигига, марказга интилувчи йўллар ўтади.

Марказга интилувчи йўл проприорецепторларда ва барорецепторларда бошланади. *Проприорецепторлар* мускуллар ҳаракат аъзоларининг бўғинли қатламларида жойлашган бўлади. Проприорецепторлар мускулларнинг қисқариши таъсирида ҳаракатга келади. Проприорецепторларнинг вазифаси мускулларимиз фаолиятини назорат қилишдир. *Барорецепторлар* ўзларига нисбатан бўлган босимнинг ўзгариши натижасида ҳаракатга келади ва улар ҳалқумда жойлашган бўлади. Биз гапирган вақтимизда марказга интилувчи йўл орқали бош мия қобигига келаётган проприо ва барорецепторлар ҳаракати рўй беради. Марказга интилувчи йўл бутун нутқ органлари фаолиятида умумий регулятор (бошқарувчи) лик ролини бажаради.

Ствол ядросидан бош мия нервлари бошланади. Переферик нутқ аппаратининг ҳамма аъзолари бош мия нервлари билан таъминланади. Улардан асосийлари: уч тармоқли, юз, тил-ҳалқум, сайёр, қўшимча ва тил ости нервларидир.

Уч тармоқли нерв пастки жағни ҳаракатга келтирувчи мускулларни иннервациялайди; *юз нерви* мимик мускулатурани, шу билан бирга лабларни ҳаракатга келтирувчи, лунжларни шиширувчи ва ички томонга тортувчи мускулларни; *тил* — ҳалқум ва сайёр нервлар — ҳиқилдоқ ва овоз бойламларини, ҳалқум ва юмшоқ танглай мускулларини иннервациялайди. Бундан ташқари тил — ҳалқум нерви тилнинг сезувчи нерви бўлиб ҳисобланади. Сайёр нерв эса нафас ва юрак аъзоларининг мускулларини иннервациялайди. *Қўшимча нерв* бўйин мускулларини иннервациялайди, тил ости нерви тил мускулларини ҳаракат нервлари билан таъминлайди.

Бу система бўйича бош мия нервлари орқали нерв импульслари марказий нутқ аппаратидан переферик нутқ аппаратига юборилади. Нерв импульслари нутқ аъзоларини ҳаракатга келтиради.

Марказий нутқ аппаратидан нутқ аппаратига боровчи бу йўл нутқ механизмнинг фақат бир қисмини ташкил қилади. Унинг бошқа қисми орқага, яъни перефериядан марказга қайтувчи алоқадан иборат.

Энди переферик нутқ аппаратининг тузилишини кўриб чиқамиз.

Переферик нутқ аппарати уч бўлимдан иборат: 1) нафас бўлими; 2) овоз бўлими; 3) артикуляцион бўлим.

Нафас бўлимига кўкрак қафаси, бронхлар ва трахея киради.

Нутқни талаффуз этиш нафас олиш билан узвий боғлиқдир. Нутқ нафас чиқариш фазасида ҳосил бўлади. Нафас чиқариш жараёнида ҳаво оқими бир вақтнинг ўзида товуш ҳосил қилувчи ва артикуляцион функцияни бажарди. (Шу билан бир-

га, асосий функцияси — ҳаво алмашинувини ҳам бажаради.) Нафас олиш нутқ жараёнида, одам жим турган одатдаги вақтдан жиддий фарқ қилади. Нафас чиқариш нафас олишдан бир оз узоқроқ бўлади (нутқдан ташқари вақтда нафас олиш ва нафас чиқаришнинг давомийлиги деярли бир хил бўлади). Бундан ташқари нутқ талаффуз қилинаётган вақтда нафас олиш ҳаракатлари сони одатдаги нафас олиш ва нафас чиқариш (нутқсиз) вақтидагидан икки маротаба камдир.

Узоқ нафас чиқариш учун кўп ҳаво запаси керак бўлиши тушунарлидир. Шунинг учун нутқ жараёнида ҳаво олиш ва чиқаришнинг ҳажми кўпаяди (тахминан 3 марта). Нутқ вақтида нафас олиш нисбатан қисқа ва чуқур бўлади. Нутқ вақтидаги нафас олишнинг яна бир хусусияти шундаки, нутқ жараёнидаги ҳаво чиқариш ҳаво чиқариш мускулларининг актив ҳаракати остида содир бўлади. Бу эса узоқ ва чуқур нафас чиқаришга имкон яратади ва бундан ташқари, ҳаво оқими босимини кўпайтиради (бусиз жарангдор нутқнинг бўлиши мумкин эмас).

Овоз бўлими ҳиқилдоқ ва у билан бирга жойлашган овоз пайчаларидан ташкил топган. Ҳиқилдоқ нафас йўлининг бурун бўшлиғидан кейинги қисми. Ҳиқилдоқ ҳавонинг трахеяга ўтишини таъминлайди ва унга қаттиқ, суяқ моддалар тушишига тўсқинлик қилади. Ҳиқилдоқ бўйиннинг олдинги қисмида жойлашгандан ҳиқилдоқ дўнги айниқса озғин кишиларда кўзга яққол кўриниб туради. Ана шу дўнглик кекирдак олмоси деб аталади. Ҳиқилдоқ гапирганда, йўталганда, ашула айтганда осон ҳаракатланади. Ҳиқилдоқ тоқ узуксимон, шохсимон ва жуфт чўмичсимон, шохсимон тоғайлардан иборат. Ҳақилдоқ асоси бир-бири билан бўғимлар орқали бириккан тоғайлардан ташкил топган бўлиб, бўғимларда ҳаракат махсус мускуллар аппарати ёрдамида рўй беради.

Ҳиқилдоқда овоз пайчалари жойлашган бўлиб, улар нафас олганда, қаттиқ ёки секин гапирганда муайян ҳолатни эгаллайди.

Эркакларда ҳиқилдоқ аёлларга нисбатан каттароқ, овоз пайчалари эса узунроқ ва қалинроқдир. Аёлларда овоз пайчаларининг узунлиги ўртача 18—20 мм, эркакларда 20—24 мм гача бўлади.

Ўғил ва қиз болаларда балоғатга етиш даври бошлангунга қадар ҳиқилдоқнинг катталиги ва тузилишида фарқ бўлмайди. Ҳиқилдоқда ўзгариш қизларда 12—13, ўғил болаларда 13—15 ёшда содир бўлади. Бу вақтда ҳиқилдоқнинг катталиги қизларда $1/3$, ўғил болаларда $2/3$ қисмга ўсади ва овоз пайчалари чўзилади.

Илк ёшдаги болаларда ҳиқилдоқнинг шакли воронкасимон бўлади. Боланинг ўсишига қараб ҳиқилдоқ аста-секин цилиндрсимон шаклга яқинлашади.

Овоз пайчалари ўзининг массаси билан ҳиқилдоқнинг кўп қисмини эгаллаб олади ва тор овоз туйнугини қолдиради.

Одатдаги нафас олишда овоз туйнуги кенг очилади, тенг ёнли учбурчак шаклига келади. Бунда нафас олаётган ва нафас чиқараётгандаги ҳаво кенг овоз туйнугидан бемалол ўтиб кетади.

Овоз (ёки фонация) қандай содир бўлади? Овознинг ҳосил бўлишида овоз пайчалари қисқарган ҳолатда бўлади. Чиқарилаётган ҳаво оқими қисқарган овоз пайчалари орасидан ўтаётиб, уларни бир оз четга суради. Кейин яна чиқарилаётган ҳаво оқими босими остида ўзининг пишиқлиги ҳамда ҳиқилдоқ мускулларининг ҳаракати билан ўз ҳолига қайтади. Чиқарилаётган ҳаво оқимининг босими тамом бўлгунга қадар овоз пайчаларининг қисқариши ва чўзилиши давом этаверади (2-расм).

Овоз пайчаларининг тебраниши туфайли чиқарилаётган ҳаво оқими овоз пайчалари устида тебраниш частотасига айланади. Бу тебранишлар теварак-атрофга етказилади ва биз уни овоз товушлари деб қабул қиламиз.

2- расм. Овоз бўламларининг кўриниши: А — нафас олишда; Б — фонацияда (овоз ҳосил бўлишида); В — шивирлаш вақтида.

Шивирлаб гапирганда овоз пайчалари бутунлай қисқармайди: орқа қисмида улар орасида чиқарилаётган ҳаво оқими ўтадиган кичкина тенг томонли учбурчаксимон туйнук қолади. Овоз пайчалари бу вақтда тебранимайди, лекин кичкина учбурчак туйнук четларига тегиб ўтадиган ҳаво оқими шовқин келтириб чиқаради ва у биз томондан шивирлаш тариқасида қабул қилинади.

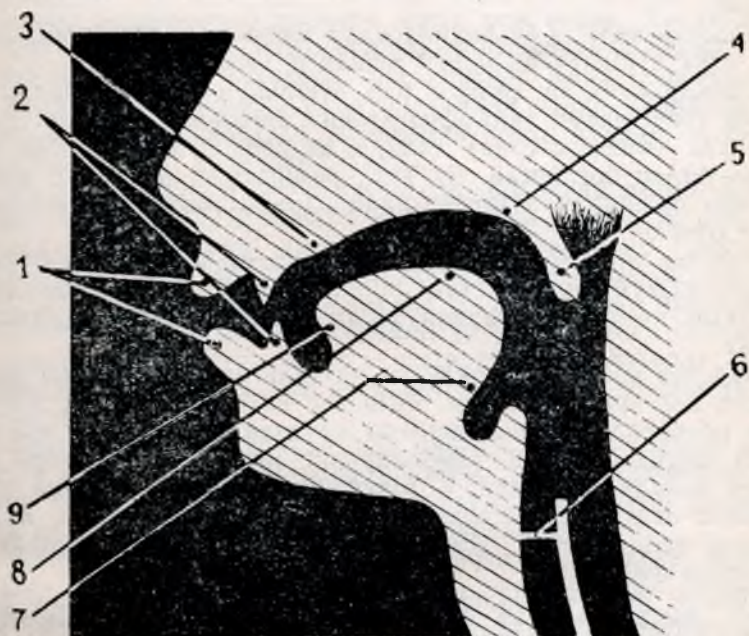
Овоз кучга, баландликка ва тембрга эга.

Овознинг кучи асосан ҳаво босимининг катталиги билан, яъни чиқарилаётган ҳаво кучи билан овоз пайчаларининг тебраниш амплитудасига боғлиқ.

Резонатор бўшлиғининг катталиги ва шакли, шу билан бирга ҳиқилдоқ тузилишининг хусусиятлари овознинг индивидуал сифатига ёки тембрга таъсир этади. Фақат тембрга кўра биз одамларни овозидан фарқ қилишимиз мумкин.

Овознинг баландлиги овоз пайчаларининг тебраниш частотасига боғлиқ, у эса ўз навбатида уларнинг узунлигига, қалинлигига ва қисқариш даражасига боғлиқ. Овоз пайчалари қанчалик узун, қалин ва кам қисқарган бўлса, овоз шунчалик секин чиқади.

Бундан ташқари, овознинг баландлиги ҳаво оқимининг овоз пайчаларига берадиган босимига ва уларнинг чўзилиш даражасига боғлиқдир.

3-расм. Артикуляция аъзоларининг ён томондан кўриниши (профили):

1 — лаблар; 2 — тишлар; 3 — альвеолалар; 4 — қаттиқ танглай; 5 — юмшоқ танглай; 6 — овоз бойламлари; 7 — тил илдизи; 8 — тил орқа қисми; 9 — тил олди.

Артикуляцион бўлим. Артикуляцион бўлимнинг асосий аъзолари: тил, лаблар, жағ (юқори ва пастки), қаттиқ ва юмшоқ танглай, альвиолалардир. Улардан тил, лаб, юмшоқ танглай ва пастки жағ актив, қолганлари пассив органлар бўлиб ҳисобланади (3-расм).

Артикуляцион бўлимнинг асосий аъзоси **тил**дир. Тил — салмоқли мускул аъзосидир. Йиғилган жағда (жағлар бир-бирига тегиб турганда) у деярли бутун оғиз бўшлиғини тўлдиради. Тилнинг олдинги қисми ҳаракатчан, орқа қисми ҳаракатсиз бўлиб, *тил илдизи* номини олган. Тилнинг ҳаракатчан қисмининг учи, олд, ён ва орқа томонлари фарқ қилинади. Тилнинг

мураккаб мускуллар системаси, уларнинг катта кенгликда шаклини ўзгартириш имкониятини яратади. Бу жуда катта аҳамиятга эга, чунки у ҳамма унли ва деярли ҳамма ундош товушларни (лаб товушларидан ташқари) ҳосил бўлишида қатнашади. Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида пастки жағ, лаблар, тиш, юмшоқ ва қаттиқ танглай, альвеолалар ҳам иштирок этади.

Нутқ товушларининг баландлиги ва аниқлиги *резонаторлар* туфайли ҳосил қилинади. Резонаторлар наdstав найида жойлашган.

Наdstав найи — бу ҳиқилдоқдан юқорида жойлашган: ҳалқум, оғиз бўшлиғи ва бурун бўшлиғи ҳисобланади.

Одамда оғиз ва ҳалқум бир бўшлиқни ҳосил қилади. Бу ҳамма товушларни талаффуз этишга имконият яратади. Ҳайвонларда (маймунларда) ҳалқум ва овоз бўшлиғи жуда тор тешик билан боғланган. Бу нутқ резонаторининг зарур функциясини бажаради. Наdstав найи одамда эволюция давомида ҳосил бўлган.

Наdstав найи ўзининг тузилиши, катталиги, шакли бўйича ўзгариши мумкин. Наdstав найининг катталиги ва шаклини ўзгариши нутқ товушларини ҳосил қилишда катта аҳамиятга эгадир.

Наdstав найининг шакли ва катталигининг ўзгариши резонансни келтириб чиқаради. Резонанс натижасида нутқ товушлари оберитонларининг бирлари кучаяди, бошқалари эса пасаяди. Шундай қилиб, товушларнинг махсус нутқ тембри вужудга келади. Масалан, *а* товушини талаффуз этганда оғиз бўшлиғи кенгаяди, ҳиқилдоқ эса тораяди ва чўзилади. *и* товушини талаффузида эса, аксинча, оғиз бўшлиғи тораяди, ҳиқилдоқ кенгаяди.

Махсус нутқ товушлари фақатгина ҳиқилдоқда эмас, балки резонаторларда (ҳалқум, оғиз ва бурун бўшлиқлари) ҳам ҳосил бўлади.

Наdstав найи нутқ товушларининг ҳосил бўлишида икки функцияни: *резонаторлик* ва *шовқинли тебратгич* функциясини бажаради (товуш тебратгичларининг функциясини ҳиқилдоқда жойлашган овоз пайчалари бажаради).

Лаблар, тил ва тиш орасидаги, тил ва қаттиқ танглай ўртасидаги, тил ва альвеолалар орасидаги, лаб ва тиш орасидаги тешиклар шовқинли тебратгичлар бўлиб ҳисобланади.

Шовқинли тебратгич ёрдамида жарангсиз ундошлар ҳосил бўлади. Бир вақтнинг ўзида оҳангли тебратгич (овоз пайчаларининг тебраниши)нинг тебранишидан жарангли ва сонор ундошлар ҳосил бўлади.

Оғиз бўшлиғи ва ҳалқум ўзбек тилидаги ҳамма товушларнинг талаффузида иштирок этади. Агарда киши товушларни тўғри талаффуз қилса, бурун резонатори фақат *м* ва *н* товушларининг талаффузида иштирок этади. Қолган товушларнинг

талаффузида юмшоқ танглай ва кичкина тилча ҳосил қилган танглай пардаси бурун бўшлиғи йўлини беркитиб қўяди.

Шундай қилиб периферик нутқ аппаратининг биринчи бўлими ҳаво етказиш учун, иккинчиси — овоз ҳосил бўлиши учун хизмат қилади, учинчиси эса резонатор бўлиб ҳисобланади. Артикуляцион аппаратнинг алоҳида аъзоларининг актив фаолияти натижасида нутқимиздаги товушлар ҳосил бўлади.

Ўйланган информацияга биноан товушларни талаффуз этишда, нутқий ҳаракатларни ташкил этиш учун бош мия пўстлоғидан керакли кўрсатмалар ажратиб олинади. Бу кўрсатмалар артикулятор дастури деган ном олган. Артикулятор дастур нутқ ҳаракат анализаторининг бажарувчи қисми, яъни нафас фонатор ва резонатор системасида амалга оширилади.

Нутқ ҳаракатлари шундай аниқликда содир бўладикки, натижада нутқнинг алоҳида товушлари ҳосил бўлади ва оғзаки (ёки экспрессив) нутқ шаклланади.

Қайта алоқа тушунчаси. Юқорида айтиб ўтилганидек, марказий нутқ аппарати томонидан келадиган нерв импульслари периферик нутқ аппарати аъзоларини ҳаракатга келтиради. Лекин шу билан биргаликда қайта алоқа ҳам мавжуд. У қандай амалга оширилади? Бу алоқа икки йўналишда: кинестетик ва эшитув йўли орқали ўз функциясини бажаради.

Нутқ актини тўғри амалга оширишда уни назорат қилиш зарур. Бу назорат эшитиш ва кинестетик сезиш орқали амалга оширилади.

Бунда нутқ аъзоларидан бош мия пўстлоғига келувчи кинестетик сезгилар асосий роль ўйнайди. Айнан кинестетик назорат қилиш хатоларни бартараф этишга ва товуш талаффузига қадар тузатишлар киритиш имкониятига эга.

Эшитув назорати эса фақат товуш талаффузи вақтида амалга оширилади. Эшитув назорати орқали инсон ўз талаффузидаги камчиликларни сезади. Бу камчиликларни бартараф этиш учун артикуляцияни тўғрилаш ва уни назорат қилиш керак.

Қайтиш импульслари нутқ органларидан нутқ органларининг қай ҳолатида хато (камчилик) содир бўлганлигини назорат қилувчи марказга боради. Сўнг марказдан аниқ артикуляцияни ҳосил қилувчи импульсларни юборади. Шундан сўнг яна ҳосил қилинган натижа ҳақида импульс содир бўлади. Эшитув назорати артикуляция билан келишмагунга қадар бу давом этаверади. Қайта алоқа худди доира бўйича ўз функциясини бажаради дейиш мумкин. Бунда импульслар марказдан периферияга ва перифериядан марказга томон интилишда давом этадилар.

Шундай қилиб, қайта алоқа амалга оширилади ва иккинчи сигнал системаси шаклланади.

Қайта алоқа системаси нутқ органлари ишининг автоматик бошқарилувини таъминлайди.

Болалар нутқининг ривожланишида кўриш ва эшитишнинг роли

Одамда атрофдаги муҳит билан алоқа боғлашнинг янги шакллари пайдо бўлади. «Ривожланиб бораётган ҳайвонот дунёсида,— деб ёзган эди И. П. Павлов,— одам фазасига келиб нерв фаолляти механизмларига ниҳоятда катта қўшимча қўшилди»¹. Бу қўшимча одамда нутқ пайдо бўлиши ва янги сигнал системаси вужудга келишидан иборат бўлди. Органик дунё тараққиётининг шу босқичида муҳит билан алоқа боғлашнинг янги, фақат одамга хос бўлган иккинчи сигнал системаси қарор топди.

«Бўлғуси одамда,— деб ёзади И. П. Павлов,— иккинчи даражали сигналлар, биринчи сигналларнинг сигналлари — талаффуз этиладиган, эшитиладиган ва кўриладиган сўзлар кўринишида пайдо бўлиб, ривожланиб борди ва юқори даражада камолга етди»².

Боланинг нутқи ривожланаётган иккинчи сигнал системасининг биринчи сигнал системаси томонидан донмо аниқ импульслар билан қўллаб-қувватлангандагина тўғри шаклланади. Биринчи сигнал системаси сезги ҳосил қилувчи сигналларга эга.

Нутқининг тўғри ривожланиши учун бола нормал эшитадиган бўлиши муҳимдир.

Эшитиш органи бола туғилган кунидан бошлабоқ ишга тушади. Ҳаётининг иккинчи ҳафтасига келиб, боланинг овозга қулоқ солаётганини кузатиш мумкинки, бу эшитув анализаторининг функционал жиҳатдан етарлича етуклиги ҳамда марказий нерв системасида эшитув доминантаси пайдо бўла олишини кўрсатади. Ҳаётининг 2-ойига келиб бола сифат жиҳатдан ҳар хил товушларни ажрата бошлайди. 3-ойдан бошлаб овоз келган томонга қараш одати пайдо бўлади. Бола 3—4 ойлик бўлиб қолганда товушларининг тонини ажрата бошлайди.

Болаларда нутқнинг эшитиш бўсағаси ёш улғайган сари ўзгариб боради, 6,5—9,5 яшар болаларда нутқни эшитиш бўсағаси катта ёшли болалардагига қараганда юқори бўлади.

Нутқнинг ривожланиб боришида болаларнинг катталар билан алоқа боғлаб, суҳбатлашиши катта аҳамиятга эга. Бу эса боланинг эшитиб эслаб қолиш қobiliяти ва луғат бойлигини бойиб боришига ёрдам беради.

Шундай қилиб, бола ўзининг артикуляцион аппарат фаоллятини эшитув анализаторидан келаётган сигналларга бўйсундириш малакасини эгаллаб боради. Эшитув ёрдамида бола атрофдагиларнинг нутқини идрок этади, унга тақлид қилади ва ўз талаффузини назорат қилади.

¹ И. П. Павлов. Тўла асарлар тўплами, III том, 2-китоб. М., СССР Фанлар академияси нашриёти, 1951, 335-бет.

² Уша асар, 345-бет.

Л. В. Нейман ва В. И. Бельтюковларнинг олиб борган текширишларининг кўрсатишича, эшитувнинг оз пасайишида ҳам (20—25 Дбдан кўп бўлмаган) айрим товушларни идрок қилишда қийинчиликлар юзага келади. Эшитишнинг бундай пасайиши нутқ ривожлангунга қадар ёки энг илк ривожланиш даврида юзага келса, одатда нутқнинг умумий ривожланмаганлигига олиб келади. Товушлар талаффузида бузилишлар бўлар экан, лугат бойлиги ва грамматик тузим ҳам етарли даражада ривожланмайди.

Тугма кар туғилган болаларда атрофдагилар нутқига тақлид қилиш ривожланмайди. Гугулаш уларда нормал эшитишга эга бўлган тенгдошларидегидек пайдо бўлади. Лекин у эшитув идроки томонидан мустақкамланмаганлиги сабабли аста-секин сўниб боради. Бу ҳолатларда махсус педагогик таъсирсиз болаларда нутқ ривожланмайди. Илк ёшлик пайтида бола товуш, бўгин ва атрофдагиларнинг сўзларини ноаниқ бузилган ҳолда идрок этади. Шу сабабли болалар бир фонемани иккинчиси билан аралаштириб юборадилар, нутқни ёмон тушунадилар. Жуда кўп ҳолларда болалар ўзларининг нотўғри талаффузларини сезмайдилар. Натижада у одат тусига кириб, тургун бўлиб қолади. Кейинчалик бу ҳолат қийинчилик билан бартараф қилинади.

Фонематик идрок аста-секин, талаффузнинг шаклланиши билан параллел равишда ривожланади. Одатда бола 4 ёшга етганда ўз она тилидаги барча фонемаларни эшитиш орқали ажрата олиш қобилиятига эга бўлади.

Кўриш ҳам бола нутқининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Нутқнинг пайдо бўлиши ва унинг идрок қилинишида кўриш анализаторларининг муҳим роль ўйнаши, тугма кўр болаларнинг кеч ганира бошлаганлиги билан тасдиқланади. Кўрадиган бола гапираётганларининг тил ва лаб ҳаракатларини синчковлик билан кузатади, уларни қайтаришга ҳаракат қилади. Одатдаги артикуляцион ҳаракатларни яхши тақлид қилади.

Боланинг ривожланиши жараёнида кўриш, эшитиш ва бошқа анализаторлар ўртасида шартли алоқалар системаси юзага келади ва у такрорланиб турувчи алоқалар билан доимо ривожланиб, мустақкамланиб боради.

Савол ва топшириқлар

1. Марказий нутқ аппарати ва унинг бўлимлари вазифаси нималардан иборат?
2. Артикуляция аппаратининг қандай аъзолари ҳаракатчан ва қандайлари қўзғалмас.
3. Артикуляция аппарати органларининг кесими расмини чизинг (3-расмга қаранг). Унинг барча таркибий қисмларини рангли қаламлар билан бўянг.

4. Артикуляция аппарати органларининг кесими расмини чизинг. Унинг барча ҳаракатчан қисмларини бир хил ранг билан, қўзғалмас қисмларини бошқа ранг билан бўянг.

5-БОБ. МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЕШИДАГИ БОЛАЛАР НУТҚИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Боланинг нутқи катталар нутқи асосида ривожланиб боради. Нутқнинг тўғри шаклланиши атрофдагилар нутқиға, нутқий тажрибаға, тўғри нутқ муҳити ва таълим-тарбияға боғлиқ.

Нутқ туғма қобилият эмас, балки ҳаёт давомида боланинг жисмоний ва ақлий ривожланиши билан параллел равишда шаклланиб боради.

Нутқ бузилишларини ўрганиш, тушуниш учун бола нутқининг нормал ривожланиш йўлини, бу жараённинг ўзига хос хусусиятларини, нутқнинг муваффақиятли шаклланишида катта роль ўйновчи шароитни билиш лозим.

Бундан ташқари бола нутқининг ривожланиш даврларини аниқ билиш зарур. Бу эса нутқнинг ривожланиши жараёнидаги у ёки бу камчиликларни ўз вақтида билиш ва аниқлаш учун керак бўлади. Масалан, 1 ёш-у 4 ойлик бола гапирмаяпти. Педагог боланинг нормал ривожланишида биринчи сўзлар қачон пайдо бўлишини билса, у ҳолда у бу боланинг нормал ёки нономал ривожланаётганинг ҳал қила олади.

Бола нутқининг ривожланиш хусусиятларини билиш, нутқ бузилишларига тўғри диогноз қўйиш учун ҳам зарурдир. Баъзи мутахассислар уч ёшли боланинг товуш талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш учун уни логопед қабулига юборадилар. Бу тўғрими? Йўқ, албатта. Чунки нутқи нормал ривожланаётган болага ҳали бу ёшда баъзи бир товушларни нотўғри талаффуз этиш хос бўлади. Бу кўриниш физиологик дислалия деб аталиб, бу шу ёшдаги болаларда артикуляция аппаратининг ҳали етарли даражада шаклланмаганлигини билдиради. Нутқ камчиликларини бартараф этишда тўғри ва аниқ тарбиявий-тузатиш иш режасини тузиш учун бола нутқининг ривожланиш қонуниятларини яна бир карра билиш зарур ҳисобланади.

Муаллифлар бола нутқининг шаклланиш даврларини турлича кўрсатадилар, уларни ҳар хил номлайдилар ва ҳар бирининг ёш чегараларини турлича ифодалайдилар.

Г. Л. Розенград-Пупко болада нутқ ривожланишини икки даврга ажратади:

- 1) тайёрлов даври (2 ёшгача);
- 2) нутқнинг мустақил шаклланиш даври.

А. Н. Леонтьев бола нутқининг шаклланишини 4 даврга бўлиб кўрсатади:

- 1) тайёргарлик даври — бир ёшгача;
- 2) боғчагача бўлган давр — 3 ёшгача;
- 3) мактабгача бўлган давр — 7 ёшгача;
- 4) мактаб даври.

Бу даврларнинг тўлиқ тавсифи устида тўхталиб ўтамиз.

Шундай қилиб, **биринчи давр — тайёргарлик даври** (бола туғилгандан бир ёшгача).

Бола туғилган дақиқадан бошлаб овоз чиқаради. Бу овоз қичқириқ ва йиғидан иборат бўлади. Тўғри, бу овоз одам нутқидан узоқ. Лекин ана шу қичқириқ ва йиғи нутқ апаратининг 3 бўлимини (нафас олиш, овоз ҳосил бўлиш, артикуляция) ривожланишида катта роль ўйнайди.

Икки ҳафта ўтгач, бола гапираётган одамнинг овозига эътибор бера бошлайди. Унга гапираётганда қулоқ солади, йиғлашдан тўхтайди. Бир ойлигининг охирига бориб, уни майин қўшиқ (алла) остида тинчлантириш мумкин бўлиб қолади. Кейинчалик у бошнинг гапираётган одам томонга буради ёки уни кўзлари билан кузатади. Тез кунда бола интонацияга эътибор бера бошлайди: майин гапирганда тинчланади, кескин интонацияга — йиғлайди.

2 ойлик атрофида гу-гулаш, 3-ойнинг бошида бўғинларнинг талаффузи пайдо бўлади (*ага-ага, та-та, ба-ба* ва бошқалар). Бунда товушлар бирикмаси аниқ артикуляция қилинмайди.

Бола 5 ойлигида товушларни эшитилади. Атрофдагиларнинг лаблари артикуляция ҳаракатини кўриб унга тақлид қилишга ҳаракат қилади. Боланинг қандайдир аниқ ҳаракатларни кўп маротаба такрорлаши ҳаракат кўникмасининг мустақкамланишига олиб келади.

6 ойлигидан бошлаб бола тақлид қилиш орқали баъзи бўғинларни талаффуз эта бошлайди *на-на-на, бе-бе-бе, да-да-да, па-па-па* ва бошқалар).

Кейинчалик бола тақлид қилиш орқали нутқнинг хилма-хил элементларини аста-секин ўзлаштира бошлайди. Бунда бола на фақат фонемаларни, балки нутқнинг суръат, ритм, тон, мушаввӣлиги, ифодалилигини ўзлаштиради.

Иккинчи ярим йилликда бола баъзи бир товушлар бирикмасини идрок қила бошлайди ва уларни предметлар ёки ҳаракатлар билан боғлайди (*бу, ма, бей*).

Бола 7—9 ойлигида катталар кетидан турли хил бўғинларни қайтара бошлайди.

10—11 ойлигида сўзларнинг ўзига реакция пайдо бўла бошлайди (вазият ва гапираётган кишининг интонациясидан қатъи назар).

Бу вақтда бола нутқи шаклланаётган шарт-шароитлар муҳим аҳамият касб эта бошлайди (катталарнинг тўғри нутқи, катталарга тақлид қилиш ва бошқалар).

Бола ҳаётининг биринчи йилининг охирига келиб, унда нутқий алоқада бўлиш эҳтиёжи ўсиб боради. У бир нимани олишни, сўрашни, айтишни хоҳлайди. Бу эҳтиёж боланинг бутун фаолиятида иштирок этади ва унда актив нутқнинг пайдо бўлишини белгилаб беради. Бир ёшнинг охиридан бошлаб болада актив нутқ ривожлана бошлайди, биринчи сўзлар пайдо бўлади. Аммо бу сўзлар кўпинча фақат болага, унинг яқинларига тушунарли бўлади.

Иккинчи давр — боғчагача бўлган давр (бир ёшдан 3 ёшгача).

Болада биринчи сўзлар пайдо бўлгандан сўнг, тайёрлов даври тугаб, актив нутқни эгаллаш даври бошланади. Бу вақтда бола атрофдагилар артикуляциясига эътибор беради. У гапираётганлар орқасидан сўзларни кўп маротаба такрорлайди ва ўзи ҳам сўзларни талаффуз қилади. Талаффуз вақтида бола баъзи товушларни нотўғри талқин этади, ўрнини алмаштиради ёки ўз нутқида қўлламайди. Бу вақтда бола бир сўз ёки товушлар бирикмаси билан предметни ҳам, илтимосни ҳам, ҳис-туйғунни ҳам ифодалаши мумкин.

Бола ҳаётининг 2—3 йилига келиб, унинг луғат бойлиги сезиларли даражада бойиб боради.

Шуни таъкидлаш керакки, кўпгина хилма-хил тадқиқотчилар бола луғат бойлигининг ўсиб боришида турли рақамли маълумотларни кўрсатадилар. Энг кенг тарқалган маълумотга кўра, болаларнинг луғат бойлигини боғчагача бўлган даврда ўсиши қуйидаги рақамларни кўрсатади: 1 ёш-у 6 ойда — 10—15 та сўз, 2-йилнинг охирига келиб — 300 та сўз, 3 ёшга борганда — 1000 та сўз.

Бола ҳаётининг 3-йилига келиб, нутқнинг грамматик томони шакллана бошлайди. Аввал бола ўз хоҳиш ва илтимосларини бир сўз билан ифодалайди. Кейинчалик 1—2 та сўздан иборат содда жумлалар пайдо бўла бошлайди.

Учинчи давр — мактабгача бўлган давр (3 ёшдан 6 ёшгача).

Мактабгача бўлган даврда болалар биринчи навбатда артикуляцион жиҳатдан осон талаффуз этиладиган: лаб — лаб, лаб — тил ундошлари — *п, б, м, ф, в* ва бошқаларни ўрганадилар. Артикуляцион жиҳатдан талаффуз этиш қийин бўлган: шивирловчи, сирғалувчи (*с, з, ш, ж, ч*) ва сонор (*р, л*), тил орқа (*к, г*) товушларини талаффузини эгаллашда қийналадилар. Шунинг учун болалар бу товушларни нутқда нотўғри қўллайдилар ёки талаффуз этмайдилар.

3—7 ёшгача бўлган даврда болаларда эшитиш малакалари ривожланиб боради, бу эса боланинг ўз талаффузини назорат қилишга имконият яратади. Баъзи ҳолларда бола ўз камчилигини тўғрилайди. Унда фонематик идрок шаклланиб боради.

Бу даврда луғат бойлигининг ўсиши давом этади. Боланинг 4—6 ёшида унинг актив луғати 3000—4000 та сўзгача етади.

Лугат бойлиги ўсиб бориши билан биргалликда нутқнинг грамматик томони ҳам ривожланиб боради.

Бола ҳаётининг 4-йилига келиб, улар ўз нутқларида содда ва мураккаб гапларни қўллаш бошлайдилар. 5 ёшга келиб эса, қўшма гаплардан эркин фойдалана оладилар. 5 ёшли болалар қўшимча саволларсиз ҳикоя ва эртакларни айтиб бериш қобилиятига эга бўладилар.

Бу даврда фонематик идрок сезиларли даражада ривожланади. Бола аввал унли ва ундошларни, сўнг сонор, шовқинли ва сирғалувчи товушларни ажрата бошлайди.

Нормада 4 ёшли бола барча товушларни ажрата олиши, унда фонематик идрок шаклланган бўлиши лозим.

Бу вақтга келиб товушларни тўғри талаффузининг шаклланиши тугалланади ва бола ҳар томонлама тўғри, аниқ гапиради.

Тўртинчи давр — мактаб даври (7 ёшдан 17 ёшгача).

Бу даврнинг ўзига хос томони шундаки, болалар нутқининг ривожланиши олдинги даврлардагига нисбатан онгли равишда рўй беради. Бу даврда болалар товушлар анализи, нутқнинг грамматик қонуниятларини эгаллайдилар.

Бу даврда нутқнинг янги тури ёзма нутқ етакчи роль ўйнайди. Грамматик конструкциялар ҳам мураккаблашиб боради: *чунки, агар, қачонки* каби боғловчиларни ишлата бошлайдилар. Бу боланинг тафаккур жараёнлари мураккаблашиб бораётганлигини ва бу нутқда ўз ифодасини топаётганлигини кўрсатади.

Бола нутқининг ривожланиш жараёни ўз вақтида тўғри кечиши учун махсус шаронглар зарурдир.

Бунинг учун:

- бола руҳий ва жисмоний жиҳатдан соғ бўлиши;
- нормал ақлий қобилиятга эга бўлиши;
- нормал эшитиши ва кўриши;
- етарли даражада руҳий активликка эга бўлиши;
- гаплашиш эҳтиёжига эга бўлиши;
- тўғри нутқ муҳитига эга бўлиши лозим.

Болада нутқнинг нормал ривожланиши, унга доимо янги тушунчаларни ўзлаштириб олишга, теварак-атроф ҳақидаги билим ва тасаввурини кенгайтиришга имконият яратади.

Шундай қилиб, нутқ, унинг ривожланиши тафаккурнинг ривожланиши билан узвий боғлиқдир.

Савол ва топшириқлар

1. Бола нутқининг ривожланиши неча даврни ўз ичига олади? Унинг моҳияти нимадан иборат?

2. Мактабгача даврда бола нутқининг ривожланиш хусусиятлари нималардан иборат?

3. Мактаб даврида бола нутқининг қайси томонларини ўзлаштиради?

4. Турли тадқиқотчилар: А. Н. Гвоздева, Г. Л. Розенгард-Пупко, А. Н. Леонтьева, Н. И. Жинкин материаллари асосида онтогенез жараёнида бола нутқининг ривожланиш давларини кўрсатувчи схема тузинг.

II БУЛИМ

НУТҚ КАМЧИЛИКЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ

6-БОБ. ЎЗБЕК ТИЛИ ТОВУШЛАРИ ТАСНИФИ

Овоз ва шовқиннинг иштирок этиш даражасига кўра тилдаги фонемалар иккига бўлинади: **унли фонемалар** ва **ундош фонемалар**.

Унли фонемалар ун найчаларининг тебраниши билан пайдо бўлади. Унли товушларни талаффуз қилганимизда, ўпкадан чиқадиган ҳаво оқими оғиз бўшлиғида бирор тўсиққа дуч келмасдан чиқади. Лекин оғиз бўшлиғи товушларнинг айтилишида резонаторлик вазифасини ўтайди. Унли товушларнинг хилма-хиллиги ва сифати оғиз бўшлиғининг ҳажми ва ундаги аъзоларнинг ҳолатига: тилнинг кўтарилиш даражасига, лабларнинг иштирокига ва ҳолатига боғлиқдир.

Ундош товушлар унли товушлардан қуйидагича фарқ қилади: ундошлар оғиз бўшлиғида пайдо бўлади ва шовқиндан иборат бўлади ёки уларда қисман шовқин қатнашади; ундошларнинг талаффузида ўпкадан чиқадиган ҳаво оқими бўғиздаги ун найчаларини баъзан титратиб, баъзан титратмай ўтади; оғиз бўшлиғидаги аъзоларнинг тўсиғига дуч келади, бунинг натижасида ҳаво оқими портлаб ёки сирғалиб чиқади; ундошларни одатда чўзиб талаффуз этиб бўлмайди, унлиларни эса истаганча чўзиб айтиш мумкин (а — а:, а::, а:::).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида унли фонемалар олтита: **и, э, а, о, ў, у**. Бу унлилар ҳозирги ўзбек ёзувида ўн ҳарф ёрдамида ифодаланади:

товуш	ҳарф:
и	и
э	э, е
а	а, я (ў+а)
о	о, ё, (ў+о)
ў	ў
у	у, ю (ў+у)

Унли товушлар таснифи. Унли товушлар уч жиҳатига кўра қуйидагича таснифланади:

1. Тилнинг ётиқ (горизонтал) ҳаракатига кўра. Бунда тилнинг олдинга (тиш томонга) силжиши ёки орқага тортилиши назарда тутилади. **и, э, а** унлиларини ҳосил қилишда тил олдинга силжиса, **у, ў, о** унлиларини ҳосил қилишда бир оз орқа-

га тортилади. Шунга кўра **и, э, а** товушлари *олд қатор, у, ў, о* товушлари эса *орқа қатор* унлилар деб аталади.

2. Тилнинг тик (вертикал) ҳаракатига кўра. Бунда оғизнинг очилиш даражаси (тилнинг пастки жағ билан бирга қуйиға тушиши ёки аксинча, юқорига кўтарилиши) назарда тутилади: **и** ва **у** товушларини ҳосил қилишда тил танглайга бирмунча яқин туради, **э** ва **ў** товушларини ҳосил қилишда тил билан танглай ўртасидаги оралиқ ўртача бўлади, **а** ва **о** товушларини ҳосил қилишда эса тил билан танглай ўртасидаги оралиқ анча кенгайди. Шунга кўра, **и** ва **у** товушлари юқори (тор) унлилар, **э** ва **ў** товушлари ўрта (ўрта кенг) унлилар, **а** ва **о** товушлари эса қуйи (кенг) унлилар деб аталади.

3. Лабларнинг иштирокига кўра унлилар икки турга бўлинади:

1. Лабланган унлилар: **у, ў, о**. Булардан **у, ў** товушларини ҳосил қилишда лаблар чўчкаяди, **о** товушини ҳосил қилишда эса лаблар бир оз олдинга силжийди.

2. Лабланмаган унлилар: **и, э, а**. Бу товушларни ҳосил қилишда лаблар иштирок этмайди.

Юқорида баён қилинган унли товушларнинг таснифи 1-жадвалда берилган.

1-жадвал

Унли товушлар таснифи

Тилнинг тик (вертикал) ҳаракатига кўра	Тилнинг ётиқ (горизонтал) ҳаракати ва лабларнинг иштирокига кўра	
	Олд қатор, лабланмаган	Орқа қатор лабланган
Юқори (тор) унлилар	и	у
Ўрта (ўрта кенг) унлилар	э	ў
Қуйи (кенг) унлилар	а	о

Ундош товушлар таснифи. Ундош товушлар ҳам уч жиҳатга кўра тасниф қилинади:

1. Артикуляция (ҳосил бўлиш) ўрнига кўра.

2. Артикуляция (ҳосил бўлиш) усулига кўра.

3. Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра.

Артикуляция ўрнига кўра таснифлашда товушнинг қайси орган иштирокида ёки нутқ аъзосининг қайси қисмида ҳосил бўлиши назарда тутилади. Артикуляция ўрнига кўра ундош товушлар қуйидаги турларга бўлинади:

1. **Лаб ундошлари** — бевосита лаблар иштирокида ҳосил бўлувчи товушлар: **б, п, м, в, ф**. Шулардан **б, п, м** — лаб-лаб ундошлари, **в, ф** — лаб-тиш ундошлари саналади.

2. **Тил ундошлари** — бевосита тил иштирокида ҳосил бўлувчи товушлар. Буларга қуйидаги ўн тўққизта ундош киради: **г, д, ж, җ** (қоришиқ), **э, й, к, л, н, ң** (нг), **р, с, т, х, қ, ч, ш, ғ, ғ**.

Тилнинг қайси қисми фаол иштирок этишига кўра тил ундошлари ўз навбатида қуйидаги уч турга бўлинади:

1. *тил олди ундошлари*: **д, ж, х, з, л, н, р, с, т, ц, ч, ш;**
2. *тил ўрта ундоши* — **й;**
3. *тил орқа ундошлари*: **к, г, ң (нг), қ, ғ, х.**
4. *Бўғиз ундоши* — **ҳ.**

Артикуляция усулига кўра таснифда нутқ аъзолари ҳосил қилган тўсиқдан ҳаво оқимининг портлаб ёки сирғалиб ўтиши назарда тутилади. Бу жиҳатдан ундош товушлар қуйидаги уч турга бўлинади:

1. *Портловчи ундошлар*: **б, г, д, ж, к, п, т, ц, ч, қ.**
2. *Сирғалувчи ундошлар*: **в, ж, з, й, с, ф, х, ш, ғ, ҳ.**
3. *Портловчи-сирғалувчи ундошлар*: **м, н, ң (нг), л, р.** Бу товушларнинг ҳосил бўлишида ҳам портлаш, ҳам сирғалиш ҳодисаси рўй беради.

Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра ундош товушлар қуйидаги икки турга бўлинади:

1. **Сонорлар** — таркибида овознинг миқдори шовқинга нисбатан ортиқ бўлган товушлар: **м, н, ң (нг), л, р.**

2. **Шовқинлилар** — таркибида шовқиннинг миқдори овозга нисбатан кўп бўлган ёки овоз мутлақо қатнашмаган товушлар: **б, в, г, ж, з, й, к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.**

Шовқинлилар, ўз навбатида, икки турга бўлинади:

а) *жарангли ундошлар* — таркибида оз бўлса-да овоз қатнашган товушлар: **б, в, г, д, ж, ж, з, й, ғ.**

б) *жарангсиз ундошлар* — таркибида овоз мутлақо қатнашмаган товушлар: **п, к, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, х.**

Ундош товушларнинг талаффузи бўйича фарқ қилишини 2-жадвалдан яққол тасаввур қилиш мумкин.

7-БОБ. ДИСЛАЛИЯ

Кишилар ўртасидаги муомаланинг асосий воситаси нутқ ҳисобланади. Инсон нутқ ёрдамида ўз фикрини, ҳис-туйғуларини изҳор қилади ҳамда бошқаларнинг ҳиссиётларини билиб олади. Демак, нутқ фаолияти алоқа ўрниатиш воситасидир.

Инсон нутқи товушлари муайян аҳамиятга эгадир. 4—5 ёшли болаларнинг кўпчилигида товушлар талаффузи тил нормадигга яқинлашган бўлади. Айрим болалар товушларни бузиб талаффуз этадилар. Улар бир товушни иккинчи товушдан фарқ қила олмайдилар, айрим товушларни талаффузда қўллай олмайдилар ёки нутқда бошқа товушларга алмаштирадилар. Бу ҳолатлар **дислалия** термини билан аталувчи нутқ бузилишини юзага келишига сабаб бўлади.

Дислалия термини грекча сўздан олинган бўлиб *dis* — бузилиш, *lalia* — нутқ деган маънони англатади.

Дислалия нутқ бузилишлари орасида энг кўп тарқалган камчиликдир. Совет олими Е. Ф. Рау маълумотида кўра, товуш-

Ундош товушлар таснифи

Овоз ва шовқининг иштирокига кўра	Артикуляция (ҳосил бўлиш усулига кўра)	Артикуляция (ҳосил бўлиш) ўрнига кўра						
		Лаб ундошлари		Тил ундошлари			Бўғин ундошлари	
		лаб-лаб	лаб-тил	тил олди	тил ўрта	саёз тил орқа	чуқур тил орқа	
Шовқинчилар	Жарангли		б		д		г	
	Жарангсиз		п		т		к	қ
	Жарангли				ж			
	Жарангсиз				ц, ч			
	Жарангли		в	в ¹	ж з	й		ғ
	Жарангсиз		ф	ф ¹	с ш			х
Сонорлар								
	Бурун товушлари		м		н		н(нг)	
	ён товуш				л			
	титроқ товуш				р			

лар талаффузидаги камчиликлар, мактабгача ёшдаги болаларда 15—20% ни, кичик мактаб ёшидаги болаларда 5—7% ни ташкил этар экан. Р. Беккер маълумотига кўра, Германияда дислалия ҳодисаси 5—6 ёшли болаларнинг 34% учрар экан. К. Онезорг маълумотига кўра Чехословакияда дислалия умумтаълим мактаби ўқувчиларининг 18,5 % ида кузатилар экан. Милослав Земиннинг Прагадаги болалар боғчасида олиб борган текширишларига кўра, дислалия қуйидаги рақамларни ташкил этган: 3—4 ёшли болаларда —69%, 4—5 ёшдиларда 58%, 5—6 ёшли болаларда 46%, 16—7 ёшлиларда эса 37%.

Ҳозирги вақтда дислалия нутқ аппарат инерцияси сақланган ва эшитиш нормада бўлганда товушлар талаффузидаги камчилик деб талқин этилади.

Этиологик¹ белгиларга кўра дислалия икки турга бўли-
нади: механик (органик) ва функционал дислалия.

Механик дислалия ва унинг сабаблари

Механик (органик) дислалия периферик нутқ аппаратининг (тил, жағ, танглай, тиш) органик бузилиши натижасидир.

Тил тагидаги этнинг (юганча) калталиги механик дислалияга сабаб бўлади. Бу камчилик тил ҳаракатини қийинлаштиради, тил тагидаги этнинг ҳаддан ташқари калта бўлиши тилнинг юқори томон кўтарилишига имкон бермайди. Бундан ташқари, тилнинг ҳаддан ташқари калта бўлиши ёки ҳаддан ташқари кичик ва тор бўлиши ҳам дислалияга олиб келади. Бундай ҳолларда тўғри артикуляция қийинлашади.

Жағ тузилишидаги камчиликлар прикус нонормалликларига олиб келади. Нонормал прикуслар бир неча хил кўринишда бўлиши мумкин.

Прогнатия — юқори жағ олдинга томон чиққан бўлади. Бунинг натижасида пастки олдинги тишлар юқоридаги тишлар билан бирлашмайди (4- расм).

4- расм. Прогнатия. 5- расм. Прогения. 6- расм. Олдинги
очиқ прикус.

Прогения — пастки жағ олдинга чиққан бўлади (5- расм).

Очиқ прикус — юқори ва пастки жағлар бирлашганда улар орасида оралиқ масофа қолади. Айрим ҳолларда бу оралиқ фақат олдинги тишлар орасида бўлади (олдинги очиқ прикус) (6- расм).

Ёни очиқ прикус ўнг томонли, чап томонли ва икки томонли бўлиши мумкин.

Тишларнинг (тиш қаторининг) нотўғри тузилиши ҳам дислалияга сабаб бўлиши мумкин.

Тишлар ва жағдаги камчиликларни бартараф этиш врач стоматолог томонидан олиб борилади.

Танглайнинг нотўғри тузилиши ҳам товушларнинг тўғри талаффузига халақит беради. Тор, баланд ёки паст, ясси танглай

¹ **Этиология** — касалликларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақидаги таълимот.

кўпчилик товушларнинг тўғри артикуляциясига имкон бермайдн.

Лабларнинг қалинлиги, ингичка ва кам ҳаракатчанлиги ҳам лаб ва лаб-тиш товушларини аниқ талаффузига халақит беради.

Функционал дислалия ва унинг сабаблари

Функционал дислалияда периферик нутқ аппаратининг артикуляцион қисмида ҳеч қандай органик бузилишлар, камчиликлар кузатилмайди.

Функционал дислалиянинг кенг тарқалган сабабларидан бири оилада бола нутқини нотўғри шакллантиришдир. Айрим оилаларда катталар бола нутқига тақлид қиладилар. Болани суйиб, у билан «бола тилида» сўзлашадилар. Бунинг натижасида болада товушларнинг тўғри талаффузи кеч ривожланади.

Дислалия болаларда **тақлид асосида** ҳам юзага келиши мумкин. Товушлар талаффузи ҳали етарли тўғри шаклланмаган кичик ёшдаги болалар билан, тили чучук ёки ноаниқ, тез шошиб гапирадиган кишилар билан доимо мулоқотда бўлиш бола нутқига салбий таъсир кўрсатади. Кўпинча бола оилада товушларни нотўғри талаффуз этувчи киши нутқига тақлид этади. Бу эса функционал дислалияга сабаб бўлади.

Оиладаги икки тиллилик педагогик қаровсизлик ҳам функционал дислалияга сабаб бўлади. Бунда товушлар талаффузига эътибор бермаслик, боладаги камчиликларни тўғриламаслик, тўғри ва аниқ талаффуз намуналарини бермаслик ҳоллари кўзда тутилади.

Фонематик эшитишнинг яхши ривожланмаганлиги болаларда товушлар талаффузидаги камчиликларни келтириб чиқарувчи сабаблардан биридир. Бу ҳолда болада товушлар дифференцияси (товушларни фарқлаш) қийинлашади. Болалар асосан бир-бирига ўхшаш: жарангли-жарангсиз, сирғалувчи ва шовқинли товушларни ажрата олмайдилар. Бу қийинчиликлар натижасида товушларнинг тўғри талаффузи узоқ вақтга чўзилиб кетади.

Шу билан бирга, товушлар талаффузидаги камчиликлар, айниқса товушларни алмаштириш ҳоллари, ўз навбатида, фонематик эшитувнинг шаклланишини қийинлаштиради ва келгусида нутқнинг умумий ривожланмаганлигига ва ўқиш-ёзишда бузилишлар бўлишига сабаб бўлади.

Дислалия яна **артикуляцион аппарат аъзоларининг** (тил, лаб, пастки жағ) ҳаракатчанлигидаги камчиликлар натижасида ҳам содир бўлади. Бу ҳол боланинг тилни керакли ҳолатда ушлаб тура олмаслиги ёки бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга тез ўта олмаслигида намоён бўлади.

Дислалия функционал эшитувнинг пасайиши натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин.

Боланинг **ақлий ривожланишидаги камчиликлар** ҳам оғир

ва узоқ давом этадиган дислалияга сабаб бўлади. Олигофрен болаларнинг 50% да товушлар талаффузидаги камчиликлар бўлиши мумкин.

Дислалиянинг турлари

Товушларни нотўғри талаффуз этиш она тилида ҳамма товушларда учратиш мумкин.

Товушлар талаффузининг бузилиши асосан артикуляцион жиҳатдан талаффуз қилиш қийин бўлган: сонор (*р, л*), сирғалувчи (*с, з, ц*) ва шовқинли (*ш, ж, ч*), тил орқа (*к, г*) товушларида учрайди.

Болаларга товушлар талаффузининг бузилиши товушларни нутқда йўқлиги, уларни бузиб талаффуз этиш ва бир-бири билан алмаштириш ҳоллари билан намоён бўлади.

Бу ҳолатларнинг ҳар бирини батафсил кўриб чиқамиз. Нутқда товушларнинг йўқлиги уларнинг сўзнинг бошида (масалан, *ранда* сўзи ўрнига бола «анда»), сўзнинг ўртасида (*тарвуз* — «тавуз»), сўзнинг охирида (*қор* — «қо») тушиб қолишида ифодаланиши мумкин.

Товушларни бузиб (нотўғри) талаффуз этиш шунда ифодаланадик, бунда товушларнинг тўғри талаффузи ўрнига, шу товушга яқин лекин она тили фонетика системасида ифода этилмайдиган товуш талаффуз этилади. Масалан, тиш аро сигматизм, ён сигматизм, веляр *р* (бунда тил учи тебраниши ўрнига юмшоқ танглай тебранади), увиляр *р* (бунда тил учи ўрнига кичик тилча тебранади).

Товушлар тилнинг фонетик системада мавжуд бўлган бошқа товушларга алмаштирилиши мумкин. Улар қуйидагича намоён бўлиши мумкин:

1) ҳосил бўлиш усулига кўра ўхшаш, артикуляция ўрнига кўра фарқ қиладиган товушларни алмаштириш, масалан, портловчи тил орқа *к* ва *г*, портловчи тил олди *т* ва *д* товушлари (масалан *китоб* сўзи ўрнига «титоб», *гул* сўзи ўрнига «дул»);

2) ҳосил бўлиш ўрнига кўра ўхшаш, ҳосил бўлиш усулига кўра фарқ қиладиган товушларни алмаштириш, масалан сирғалувчи тил олди *с* товуши, портловчи тил олди *т* товуши билан (*соат* ўрнига «тоат»);

3) ҳосил бўлиш усулига кўра ўхшаш ва артикуляция органларининг иштирокига кўра фарқ қиладиган товушларни алмаштириш, масалан *с* товуши, лаб-тиш аъзолари иштирокида ҳосил бўладиган *ф* товуши билан (*сумка* сўзи ўрнига «фумка»);

4) ҳосил бўлиш усули ва ўрнига кўра ўхшаш, овоз иштирокига кўра фарқ қиладиган товушларни алмаштириш, масалан, жарангли товушлар жарангсиз товушлар билан алмаштирилади (*бола* — «пола», *пайпоқ* — «байбоқ», *зина* — «сина», *гул* — «кул»).

Бузилган товушларнинг сонига қараб дислалия яна оддий

ва **мураккаб** турларга бўлинади. Агарда тўртта товуш талаффузида камчилик бўлса — оддий дислалия, агар бешта ва ундан ортиқ товуш талаффузида камчилик бўлса, бу — **мураккаб дислалия** деб аталади.

Агар бир фонетик группага кирувчи товушлар талаффузида камчиликлар бўлса (масалан, фақат сирғалувчи **с, з, ш**), бу **мономорф дислалия**. Агарда у икки ва ундан ортиқ артикуляция гуруҳига тегишли бўлса (масалан, ротацизм, сигматизм ва ламбдацизм) бу — **полиморф дислалия** бўлади.

Талаффуздаги камчиликлар ўз характериға, маълум товушлар группасига тегишли бўлишиға кўра дислалия қўидаги турларға ажратилади:

1. **Сигматизм** (грекча «сигма» «с» ҳарфининг номини билдиради). Бунда сирғалувчи (**с, з, ц**) ва шовқинли (**ш, ж, ч**) товушлар талаффузида камчиликлар кузатилади. Сирғалувчи ва шовқинли товушларнинг бошқа товушларға алмаштирилиши парасигматизм деб юритилади. Масалан, *соат* — «тоат», *жўжа* — «дўда», *чойнак* — «тойнак».

2. **Ротацизм** (грекча *ро* ҳарфи номидан олинган бўлиб, «р» товушини билдиради) -*р* товушининг талаффузидаги камчиликлардир. *Р* товушини бошқа товушлар билан алмаштирилиши параротацизм деб юритилади. Масалан, *ракета* — «якета», *ром* — «лом», *ручка* — «йучка».

3. **Ламбдацизм** — (грекча *ламбда* ҳарфини номидан олинган бўлиб, *л* товушини билдиради). -*л* товушининг талаффузидаги камчиликдан иборат. *Л* товушининг бошқа товушларға алмаштирилиши параламбдацизм деб юритилади. Масалан, *лола* — «йойа», *гул* — «гуй».

4. **Тил орқа товушларидаги камчиликлар:**

каппацизм — *к* товушининг нутқда йўқлиги, паракатацизм «*к*» товушини алмаштирилиши. Масалан, *копток* — «топто», *китоб* — «титоб»;

гаммацизм — *г* товушининг нутқда йўқлиги, парагаммацизм — *г* товушининг алмаштирилиши. Масалан, *гул* — «дул», *гилам* — «дилам»;

хитизм — *х* товушининг нутқда йўқлиги, парохитизм *х* товушининг алмаштирилиши. Масалан, *хат* — «тат», *хўроз* — «тўроз»;

йотацизм — *й* товушининг нутқда йўқлиги, парайотацизм *й* товушининг алмаштирилиши (грекча *каппа, гамма, хи, йота* ҳарфларини номидан олинган бўлиб, *к, г, х, й* товушларини билдиради).

5. **Жаранглатиш нуқсонлари** — жарангли ундош товушлар талаффузидаги камчиликлар. Бу камчиликлар жарангли ундош товушларни жарангсиз ундош товушларға алмаштирилишидир: *б—п, д—т, в—ф, з—с, ж—ч, г—к* ва бошқалар.

С, 3 товушлари. Бу товушлар сирғалувчи товушлар группасига киради. Уларнинг талаффузидаги камчиликларни тўғрилаш, юқорида қайд этилганидек, болада бу товушларни эшитиб, уларни бир-биридан фарқлаш малакаларини ривожлантиришдан бошланади. Сўнгра артикуляцион машқлар ўтказилади. Кейин эса шу товушларнинг тўғри артикуляцияси ўргатилади.

С товушининг талаффузида артикуляцион аппарат қуйидаги ҳолатда бўлади (7- расм).

- талаффуз вақтида лаблар илжайгансимон очиқ;
- пастки ва устки тишлар эса бир-бирига тегар-тегмас даражага яқин ҳолатда бўлади;
- тилнинг учи ёйилиб, юқори милкка тегар-тегмас ҳолатда бўлади, яъни тилнинг сатҳи билан қаттиқ танглай орасидаги масофа торайиб боради, юмшоқ танглай эса бир оз кўтарилади.

7- расм. **С, 3** товушлари артикуляцияси профили.

8- расм. **Ц** товуши артикуляцияси профили.

Ҳаво оқими тил ва юқори милкдан сирғалиб чиқади.

З товушининг талаффузи **с** товуши артикуляцион ҳолатига ўхшашдир, фақат унга овоз қўшилади (7- расм).

Ц товуши

Ц товуши (8-расм) қоришиқ товушдир. **Ц** товуши мураккаб артикуляция билан ҳосил бўлади. Тилнинг олдинги қисми милкка тақалади, лекин портлаш юз бермай, оғиз бўшлиғига келган ҳаво асосан сирғалиб чиқиб кетади. Тўла бўлмаган ана шу портлаш натижасида қоришиқ $T + C = Ц$ ундоши ҳосил бўлади.

Ш ва Ж товушлари

Ш — шовқинли, сирғалувчи тил олди товуш (9-расм). Бу товушни талаффуз этаётганда лаблар бир оз чўччаяди, юқори

ва пастки тишлар бир-бирига жуда яқинлашади, тил учи муаллақ ҳолатда бўлиб, салгина қисқаради ва ёзилиб тепа тишларга томон кўтарилади. Пастки жағ эса жипслашади. Тил учи ва тишлар оралигидан сирғалиб чиққан ҳаво тўлқини **Ш** товушини вужудга келтиради.

9- расм. **Ш. Ж** товушларни артикуляцияси профили.

10- расм. **Ч** товушини артикуляцияси профили.

Ж — товушини талаффуз этаётганда пастки тишлар қатори бир оз пастга туширилади, тил учи танглай томон кўтарилади, овоз пайчалари эса жипслашган ҳолатда бўлиб енгил титрайди.

Ч товуши

Ч товуши талаффуз этилаётганда лаблар бир оз чўччаяди, тилнинг олдинги қисми милкка тегади, оғиз бўшлиғига келган ҳаво сирғалиб чиқиб кетади. Тўла бўлмаган ана шу портлаш ва ҳавонинг сирғалиб чиқиши натижасида қоришиқ $t + ш = ч$, $д + ж = ч$ ундошлари ҳосил бўлади. Овоз пайчалари жипслашиб, ҳаво оқими кучли бўлади (10- расм).

Сигматизм турлари

Сирғалувчи ва шовқинли товушлар талаффузидаги камчиликлар **с и г м а т и з м**, сирғалувчи товушларни шовқинли ёки бошқа товушларга алмаштирилиши **п а р а с и г м а т и з м** деб юритилади.

Сигматизмнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. **Т и ш а р о с и г м а т и з м**. Бунда сирғалувчи ва шовқинли товушларни талаффуз этишда тилнинг учи юқори ва пастки тишларнинг орасида бўлади.

2. **Л а б - т и ш с и г м а т и з м и**. Сирғалувчи ва шовқинли товушлар **ф** ва **в** товушларига ўхшаб талаффуз қилинади. Бунда нутқ аъзолари қуйидаги ҳолатда бўлади: пастки лаб юқори тишларга томон кўтарилиб, ҳаво оқими йўлини торайтиради,

тилнинг учн эса ёйилиб, юқори милкка тегар-тегмас ҳолатга келади. Бундай артикуляцион ҳолатда **ф** ва **с**, **в** ва **з** товуш элементларига эга бўлган товуш ҳосил бўлиб, натижада ноаниқ, тушунарсиз, қулоққа ёқимсиз товуш талаффуз этилади.

3. Тил олди сигматизми. Сирғалувчи товушлар қуйидаги ҳолатда талаффуз этилади. Тилнинг учн юқори ва пастки тишларга тақалиб туради ва ҳаво оқимининг тишлар орасидан ўтишига тўсқинлик қилади, натижада **с**, **з**, **ц** товушлари ўрнига **т**, **д** товушлари эшитилади. Масалан, *соат* — тоат, *зина* — дина, *цирк* — тирк. Бу нуқсонни парасигматизм деб атаса ҳам бўлади, чунки бунда бир товуш иккинчи товуш билан алмашинади.

4. Шовқинли сигматизм. Бунда тилнинг учн тишларга тегиб турмасдан оғиз ичига тортилади, тилнинг орқа қисми эса кўтарилади, натижада портлаш ўрнига юмшоқ **ш**, **ж** товуши эшитилади. Масалан: *соат* — шоат, *занжир* — жанжир.

5. Ён сигматизм. Сирғалувчи ёки шовқинли товушлар икки хил оҳангда талаффуз этилади: тилнинг учн альвеолаларга тақалиб туради, тилнинг қолган қисми эса қирра бўлиб оғиз бўшлиғида ётади ва бир томони билан орқа жағ тишлари томон кўтарилади, ҳаво оқими тилнинг ёнидан ўтади, натижада ёқимсиз товуш пайдо бўлиб, ҳаво оқими ён томондан чиқади. Бу **л** товуши талаффузига ўхшайди. Ён сигматизм бир томонли ёки икки томонли бўлиши мумкин.

6. Бурун сигматизми. Нутқнинг бундай нуқсониди сирғалувчи ва шовқинли товушлар талаффузи пайтида тилнинг орқа қисми юмшоқ танглай пастга тушини натижасида ҳаво оқими бурун орқали чиқади ва **х** товушига ўхшаш, беўхшов товуш пайдо бўлади.

Турли хил сигматизмларни бартараф қилиш

Сигматизмларни бартараф этиш учун камчилик характериға қараб, турли методларни қўллаш мумкин.

1. Тиш аро сигматизмининг бартараф этишда логопед болага юқори ва пастки тишларни бир-бириға яқинлаштириб, тилнинг учини пастки тишлар орқасига қўйиб **с** товушини талаффуз этишни буюради ва **с** товушини аниқ эшитилмасе унга ёрдам беради. Бунда логопед зонд ёки гугурт чўпи билан тилнинг учини пастки тишлар орқасига босиб туриб, **с** товушини айттириб кўради. Шунда **с** товуши аниқ ҳосил бўлади. Кейинчалик **с** товуши уни товушларға қўшиб талаффуз этилади.

С товуши аниқ, тўғри ҳосил бўлгандан сўнг **З** товушини талаффуз этишға ўтилади. Бунда **с** товушиға овоз қўшиб талаффуз этилса **З** товуши ҳосил бўлади.

Ц товушини ҳосил қилиш учун болага **т**, **с** товушларини айтиш буюрилади (**т—с**, **т—с**, **тс**; **тс—тс—ц**), товуш ҳосил бўлгандан кейин эсе бу товуш аввал ёпиқ бўғишларда (**ац**, **оц**, **уц**,

йц), кейин эса очик бўғинларда (**ца, цо, цу, цў**) мустаҳкамланади.

2. Л а б ва тиш сигматизмини бартараф этишда логопед болага (**с** товушининг талаффузида) лабларни юқори ва пастки томонга (бунда милклар кўриниши керак) йўналтиришни таклиф этади. Агар бола бу вазифани бажара олмаса, логопед ёрдам беради. Бунинг учун у боланинг пастки лабини бармоғи билан пастга тортади ва илжайишни буюриб туриб, **с** товушини талаффуз қилдиради. Сўнгга ҳосил қилинган **с** товуши очик ва ёпиқ бўғинларда мустаҳкамланади. Кейинчалик эса бу товуш механик суратда талаффуз этиладиган бўлади.

3. Т и л олди сигматизмини бартараф қилишда логопед икки усулдан фойдаланиши мумкин:

а) ҳаво оқимини юқори ва пастки тишлар орасидан чиқариш; бунда логопедик махсус зонд ёки гугурт чўпи ёрдамида тилнинг учини пастки тишнинг орқасида енгилгина босиб турилади ва ҳаво чиқарилади;

б) тилнинг учини кенг ёйиб юқори ва пастки тишлар орасига олиш ва ҳаво оқимини чиқариш. Бунда ҳаво оқими тилнинг учига тегиб **с** товушига ўхшаш «шовқинли» товуш ҳосил бўлади. Сўнгга логопед махсус зонд билан тилнинг учини енгилгина босиб, пастки тишнинг орқасига ўтказилади ва болага ҳаво оқимини чиқаришни буюради, шунда **с** товуши аниқ ҳосил бўлади. Товуш ҳосил қилинганч, у аввал бўғинларда, сўнг сўзларда, шеърларда мустаҳкамланади.

4. Ш о в қ и н л и с и г м а т и з м н и бартараф этиш учун юқорида кўрсатиб ўтилган тил олди сигматизмини бартараф этишнинг «б» пунктидаги усулдан фойдаланиш мумкин.

5. Ё н с и г м а т и з м н и бартараф этиш учун эса бир неча усуллар тавсия этилади:

а) логопед ойна олдида тақлид қилиш усули билан болага тўғри товуш талаффузини ўргатади. Бунда асосан тақлид қилиш усулидан фойдаланилади;

б) логопед механик усулда фойдаланган ҳолда тўғри товуш талаффузини ҳосил қилади. Бунинг учун логопед махсус зонд ёки гугурт чўпи ёрдамида тилнинг олдинги қисмини пастга босиб туриб, ҳаво оқимини чиқаришни буюради, шунда **с** товуши ҳосил бўлади;

в) товушнинг тўғри артикуляциясини ҳосил қилиш учун тиш аро сигматизм ҳосил қилинади. Бунинг учун ҳаво оқимини тил ўртасидаги ариқчадан чиқаришга уриниб кўрилади, шунда **с** товушига ўхшаш товуш ҳосил бўлади. Сўнг тил учи пастки тишлар орқасига туширилади, шунда аниқ **с** товуши ҳосил бўлади. Ҳосил қилинган товуш нутқда мустаҳкамланганч, сўнг бўғинларда, сўзларда, шеърларда мустаҳкамланади.

6. Б у р у н с и г м а т и з м н и бартараф қилишда ҳаво оқими оғиз бўшлиғидан ўтказилади. Бунинг учун турли ўйин машқларидан фойдаланилади. Масалан, бурундан нафас олиб,

оғиздан чиқариш; оғиз билан нафас олиб нафас чиқаришда ёниб турган шамни пуфлаб ўчириш, пахта бўлакчаларига қараб пуфлаш, қоғоз парчаларига пуфлаш. Ҳаво оқимини оғиз бўшлиғидан чиқаришга эришилгандан сўнг юқорида қайд этилган усуллар ёрдамида **с** товуши ҳосил қилинади.

Шовқинли товушларнинг ҳосил қилиниши

Сирғалувчи товушларда бўлган камчиликлар шовқинли (**ш**, **ж**, **ч**) товушларда ҳам учрайди. Бундан ташқари, шовқинли товушлар сирғалувчи товушлар билан алмаштирилади. Масалан, **ш** товуши **с** товуши билан, **ж** товуши **з** товуши билан алмаштирилиши мумкин. Бундай алмаштириш сирғалувчи сигматизм деб номланади. Шовқинли товушлар талаффузидаги камчиликлар қуйидаги усуллар ёрдамида бартараф этилади.

Ш товушини ҳосил қилиш учун тақлид усулидан фойдаланиш мумкин. Бу усул натижа бермаса, механик усулдан фойдаланилади. Бунда болага **с** товушини айттириб, шу вақтнинг ўзида махсус зонд ёрдамида тил бир оз юқорига кўтарилиб, орқага бир оз итарилади. Шу вақтда **с** товуши ўрнига **ш** товуши, **з** товуши ўрнига **ж** товуши ҳосил бўлади. Логопед секин-аста болага тилни шу ҳолда ушлаб туришга ўргатади. Кейинчалик логопед аниқ ҳосил қилинган **ш** ва **ж** товушларини бўғинларда, сўзларда, жумлаларда мустаҳкамлайди. Булардан ташқари **ш**, **ж** ва сирғалувчи **с**, **з** товушларини бир-биридан фарқлаш учун оғзаки ва ёзма машқлар олиб боради.

Ж товуши талаффузи **ж** товуши талаффузидан фарқ қилади. Шунинг учун **ж** товуши талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш ўзига хос хусусиятлардан иборат бўлиб, қуйидаги усул ёрдамида бартараф этилади. Логопед болага **ч** товушини аниқ талаффуз этишни таклиф этади ва **ч** товушини талаффуз этиш вақтида овоз қўшиб талаффуз этиш буюрилади, бунда **ч** товуши ўрнига **ж** товуши ҳосил бўлади. Ҳосил қилинган **ж** товуши аввал бўғинларда, сўнг сўзларда, гапларда, шеърларда мустаҳкамланади.

Қоришиқ **ч** товушини ҳосил қилиш учун логопед болага **жс** товушини талаффуз этишни таклиф қилади. Бола **жс—жс—жс** — товушларини бир неча марта талаффуз этиш вақтида логопед махсус зонд ёрдамида тил учини орқага бир оз итаради, шунда **жс** товуши ўрнига қоришиқ **ч** товуши ҳосил бўлади. **Ч** товушини бола мустақил талаффуз қилгач, **ч** товуши аввал ёпиқ бўғинларда (**ач—оч—уч—ич—уц**), сўнг очик бўғинларда (**ча—чо—чу—чи**) мустаҳкамланади.

Ч товуши бўғинларда мустаҳкамлангач, уни сўзларда, жумлаларда, шеър ва ҳикояларда мустаҳкамлаш тавсия этилади. Булардан ташқари **с** ва **ц**, **с** ва **ш** товушларини бир-биридан фарқлаш бўйича оғзаки ва ёзма машқлар ўтказилади.

Сирғалувчи ва шовқинли товушларни бир-биридан фарқлаш бўйича олиб бориладиган ишлар тахминан қуйидаги изчилликда олиб борилиши тавсия этилади: *с—з, с—ц, с—з—ц, ш—ж, с—ш, з—ж, с—ч. ц—ч.*

Ротацизм ва уни тузатиш

Р товушини нутқда қўллай олмаслик ёки потўғри талаффуз этилиши ротацизм, **р** товушини нутқда бошқа товушларга алмаштирилиши пароротацизм деб аталади.

11- расм. **Р** товуши артикуляцияси профили.

Р товушининг артикуляцияси қуйидагичадир (11- расм). Лаб ундош товушдан сўнг келадиган унли товушлар ҳолатини олади, тил учи альвеолалар томон кўтарилади, бунинг натижасида бир оз чуқурча пайдо бўлади, шу чуқурчадан чиққан ҳаво оқими тил учини титратиб ўтади ва титроқ товуш ҳосил бўлади. Овоз пайчалари жипслашиб титрайди ва чиқаётган ҳаво оқими кучли бўлади.

Ротацизмнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Веляр ротацизм (грекча *velum* — юмшоқ танглай). Бунда тил илдири юмшоқ танглайнинг пастки четига яқинлашади ва у ерда оралиқ (тирқиш) ҳосил бўлади. Шу оралиқдан ўтаётган ҳаво оқими юмшоқ танглайда тартибсиз титраш (вибрация) ҳосил қилади. Натижада овозга қўшилиб шовқин чиқади.

2. Увиляр ротацизм (грекча *uvula* — тилча), бунда тил учи тебраниши ўрнига, фақат тилча тебранади.

3. Кучерский ротацизми — бунда тил учи тебранмай, лаблар жипслашиб тебранади.

4. Ён ротацизм, бунда тил учи тебраниши ўрнига, тилнинг ён томони тебранади, натижада ноаннқ **р** товуши ҳосил бўлади.

Амалиётда параротацизмни қуйидаги турлари учрайди, яъни **р** товуши қуйидагича товушлар билан алмаштирилади **р→л; р→й (j); р→д; р→я.**

Ротацизмга анатомик камчиликлардан тил тагидаги юганчанинг калталиги; тор ва баланд танглай, ҳаддан ташқари ингичка тил сабаб бўлиши мумкин.

Ротацизмни тузатиш. **Р** товушининг тўғри артикуляциясини ҳосил қилиш учун кўпчилик ҳолларда тайёров машқларида фойдаланилади. Уларни биз шартли равишда икки турга ажратишимиз мумкин. Биринчи тур машқлар тилни керакли тўғри ҳолда ушлаб туришга, керакли ҳолатларга келтиришга қара-

тилган бўлса, иккинчи тур машқлар тилда тебраниш ҳосил қилишга қаратилгандир.

Р товушини ҳосил қилишда бир нечта усуллардан фойдаланиш мумкин.

1-усул. Логопед ойна олдида ўтирган болага оғзини катта очишни ва тил учини юқори тиш орқасига (альвеолалар томон) кўтариб **з** товушини талаффуз этишни таклиф этади ва ўзи махсус зонд ёрдамида тил юганчасини тебратиб **р** товушига ўхшаш товушни ҳосил қилдиради. Сўнгра механик воситалар ёрдамида вужудга келган **р** товуши очиқ, ёпиқ бўғинларда, сўзларда, жумлаларда, шеър ва топишмоқларда мустаҳкамланади.

2-усул. Логопед **р** товушини ҳосил қилиш учун болага юқоридаги усулни қўллаган ҳолда **ж** товушини айттиради ва бунда ҳам механик воситалардан фойдаланади.

3-усул. Логопед болага бир нафас чиқаришда **д** товушини баланд овозда айтишни таклиф этади. Талаффуз вақтида боланинг ўзи тилининг учини тепа альвеолаларга урилиб туришини ойна орқали кузатиб туриши лозим. Тил учининг урилиш суръати тезлашади ва тил учининг тебраниш ҳолати ҳар хил *дддд...* вазнда бўлади. Ҳар хил вазнда чиққан товуш очиқ ва ёпиқ бўғинларни талаффуз этириш ёрдамида машқ қилдирилади:

<i>дидда</i>	<i>адрдр</i>	<i>адрдр</i>
<i>ддддо</i>	<i>одрдр</i>	<i>одрдр</i>
<i>дддду</i>	<i>удрдр</i>	<i>удрдр</i>
<i>ддддй</i>	<i>йдрдр</i>	<i>йдрдр</i>

Тил учининг тебраниш натижасида **р** товуши ҳосил бўлгач, у бўғин, сўзларни, шеърларни айттириш билан мустаҳкамланади.

Ламбдацизм ва уни тузатиш

Талаффуз вақтида **л** товуши ҳосил бўлмаса, бу ҳолат ламбдацизм деб аталади. Талаффуз вақтида **л** товуши бошқа товушлар билан алмаштирилса, бундай ҳолат параламбдацизм дейилади.

Л товуши талаффуз этилганда артикуляцион аъзолар қуйидаги ҳолатда бўлади (12-расм): лаблар ундош товушдан сўнг келадиған унли товуш ҳолатини олади;

— тил учини юқорига кўтарилиб, альвеолаларга қаттиқ тегади ва бир оз зарб билан пастга тушади;

— тилнинг ўрта қисми ёй шаклига киради;

— тилнинг орқа қисми бир оз юқорига кўтарилади;

— юмшоқ танглай юқорига кўтарилгани учун ҳаво оқими бурунга ўта олмайди;

12- расм. **Л** товуши артикуляцияси профили

— овоз пайчалари жипслашган ҳолатда бўлади.

Л товуши қуйидаги товушларга алмаштирилади. $л \rightarrow p$; $л \rightarrow v$; $л \rightarrow y$; $л \rightarrow \dot{y}$.

Л товушини ҳосил қилиш учун бир нечта усуллардан фойдаланиш мумкин.

1-усул. Логопед бола билан бирга ойна олдига ўтириб, унга тилини ясси ҳолатда юқори ва пастки тишлар орасига олишни ва тил учини енгилгина тишлаган ҳолда овоз чиқаришни таклиф этади. Шунда **Л** товушига ўхшаш товуш ҳосил бўлади. Бундай машқ аниқ товуш ҳосил бўлмагунча такрорланади. **Л** товуши аниқ талаффуз этилгандан сўнг тилни юқори тиш альвеолалари томон кўтариб **л** товушини тўғри артикуляция ҳолатида талаффуз этишга ўргатилади. Сўнг **л** товуши очиқ, ёпиқ бўғинларда, сўзларда, жумлаларда, шеърларда мустаҳкамланади.

2-усул. Бунда логопед болага тилни янада ясси ҳолатга келтириб, тишлар орасига олиши ва тил учини енгилгина тишлаб, **и** товушини талаффуз этишни таклиф этади. Шунда **л** товуши ҳосил бўлади. **Л** товуши шу усулда мустақил ҳосил бўлганидан кейин логопед болага тилни юқорига, тишлар орқасига олиб **л** товушини талаффуз этишни таклиф этади. **Л** товуши нутқда аниқ ҳосил бўлгач, у очиқ, ёпиқ бўғинларда, сўзларда, жумлаларда, шеърларда мустаҳкамланади.

3-усул. Логопед болага **а** товушини талаффуз қилишни ва шу заҳотиёқ тилнинг учини кенг ёйиб енгилгина тишлашни таклиф этади. Бунда **л** товуши аниқ ҳосил бўлади. Шундан сўнг **л** товушини тўғри артикуляцияда талаффуз этиш ўргатилади. **Л** товуши нутқда аниқ ва тўғри ҳосил бўлгач, у бўғинларда, сўзларда, жумлаларда, шеърларда мустаҳкамланади.

Тил орқа ва чуқур тил орқа товушлари (К, Г, Х, Қ, Ғ, Ҳ) даги камчиликларни тузатиш

Талаффуз вақтида **к, қ** товушлари ҳосил бўлмаса каппатизм, **г, ғ** — гаммацизм, **х, ҳ** — хитизм деб аталади. Ушбу товушлар нутқда бошқа товушларга алмаштирилса парракаппацизм, парagamмацизм, парaxитизм деб аталади.

Тил орқа ва чуқур тил орқа товушлари талаффуз қилинганда артикуляцион аъзолар ҳолати қуйидаги ҳолатда бўлади (13-расм).

К—Г товуши талаффуз қилинганда тилнинг орқа қисми юмшоқ танглай томон ёйсимон шаклида кўтарилиб, пастки тишларга тегиб туради. Қаттиқ танглай билан тилнинг ўрта қисми орасидаги масофа тораяди. Шу масофадан сиқилиб, куч билан ёриб чиққан ҳаво **к** ва **г** ундош товушини ҳосил қилади.

Х товуши талаффузи вақтида лаблар ва тишлар оралиғи ўрта ва орқа қисми ёйсимон шаклда юқори томон кўтарилади

ва танглайга тегиб туради. Қаттиқ танглай билан тилнинг охирги қисми ўртасида маълум оралиқ ҳосил бўлади. Юмшоқ танглай эса бир оз кўтарилади. Тилнинг орқа қисми ва юмшоқ танглай оралиғидан сирғалиб ўтган ҳаво тўлқини юмшоқ танглайни титратиб шовқин ҳосил қилади.

Ҳ товуши талаффузи вақтида артикуляция органлари аввалги товушдек бўлиб, бутун нутқ аъзолари эркин ҳолатда бўлади. Чиқаётган ҳаво оқими ҳеч қандай тўсиққа учрамай, **х** ундош товушини ҳосил қилади.

Қ товуши талаффузи вақтида тишлар оралиғи бир бармоқ кенглигида очик бўлиб, лаблар эркин ҳолатда туради. Тилнинг чекка қисми юқори тишлар қаторига тегиб туради. Тилнинг орқа қисми ва ўзаги ёйсмон шаклда эгилиб, юмшоқ танглайга тегиб туради. Бунда тил ўзак томон тортилиб, тил билан қаттиқ танглай орасидаги масофа тораяди. Ҳаво оқими торайган масофани ёриб чиқиб, шовқинли қ товушини ҳосил қилади.

Ғ товушининг талаффузи пайтида тишлар оралиғи қ товуши талаффузи вақтидагидан кенгроқ очилиб, тил учи ластки тишлар қаторига тегиб туради. Лаблар қ товушидагидек икки ёнга томон бир оз тортилади. Қаттиқ танглай билан тил юзаси оралиғидаги масофа бир текисда бўлмайди. Чиқаётган ҳаво оқими тил орқа қисми ва юмшоқ танглай орасидан сирғалиб чиқиб, кўтарилган юмшоқ танглайни тебратади.

Каппацизмни тузатиш. **К** товушини ҳосил қилишда болага та—та—та бўғинини айтиш таклиф этилади, шу вақтнинг ўзида махсус зонд ёрдамида тилнинг учи босилиб, орқага бир оз итарилади. Бунда тил орқа томон сурилган сари ка—ка—ка бўғини эшитилади. **К** товуши артикуляцияси аниқ ҳосил бўлгандан сўнг механик воситалар ёрдамисиз **к** товушини талаффуз этиш тавсия қилинади ва **у** бўғин, сўз, гаплар, шеърларни айтириш ёрдамида мустаҳкамланиб борилади.

Қ товушини ҳосил қилишда асосан тақлид қилиш усулидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунинг учун бола қарғанинг қағиллашига (қа—қа—қа), томоқнинг қаттиқ қиришга тақлид қилиши лозим. Бу жараёни логопед аввал болага кўрсатиб беради, сўнг бола логопедга тақлид қилиб, уни қайтаради. Бу усул орқали ҳосил қилинган **қ** товуши аввал бўғинларда, сўнг сўзларда, гапларда, шеърларда мустаҳкамланади.

Паракаппацизмда **к**, **қ** товушлари **т** ва **х** товушларига алмаштирилишини назарда тутилиб, юқорида баён этилганлардан ташқари **к**, **қ** ва **т**, **к**, **қ** ва **х** товушларини бир-биридан фарқлаш бўйича оғзаки ва ёзма машқлар ўтказилади.

13- расм. **К**, **Г**, **Х**, **Қ** товушлари артикуляцияси профил.

Хитизмни тузатиш. *Х* товушини ҳосил қилишда болага *са—са—са* бўғинини айтиш таклиф этилади, шу вақтнинг ўзида махсус зонд ёрдамида тилнинг учи босилиб, орқага бир оз итарилади. Бунда аввало *ся*, сўнгра тил бир оз ичкарироқ итарилганда *ха* бўғини эшитилади. *Х* товушининг артикуляцияси аниқ ҳосил бўлгандан сўнг механик воситалар ёрдамисиз *х* товушини талаффуз этиш тавсия қилинади ва у бўғин, сўз, гапларда ва шеърларда мустаҳкамланади.

Парахитизмда *х* товуши *т* ва *к* товушларига алмаштирилиши назарда тутилиб, юқорида баён этилганлардан ташқари *х* ва *т*, *х* ва *к* товушларини бир-биридан фарқлаш бўйича оғзаки ва ёзма машқлар ўтказилади.

Гаммацизмни тузатиш. *Г* товушини ҳосил қилишда болага *да—да—да* бўғинини айтиш таклиф этилади, шу вақтнинг ўзида махсус зонд ёрдамида тилнинг учи босилиб, орқага бир оз итарилади. Бунда тил ичкарироқ итарилганда *га* бўғини эшитилади. *Г* товуши артикуляцияси аниқ ҳосил бўлгандан сўнг механик воситалар ёрдамисиз *г* товушини талаффуз этиш тавсия қилинади ва у бўғинларда, сўзларда, гапларда, шеърларда мустаҳкамланади.

Г товушини ҳосил қилишда аввал тақлид қилиш усулидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунда бола «томоқ чайиш», «машинанинг ғириллаши» (*Г—Г—Г*) ва ғозларнинг «ғағиллашига» тақлид қилади. Бу жараён аввал логопед томонидан кўрсатиб берилади, сўнг бола логопедга тақлид қилиб, уни қайтаради. Агарда тақлид қилиш усули орқали *г* товуши ҳосил бўлмаса, унда *г* товушини қуйидаги усул билан ҳосил қилиш тавсия этилади. Логопед боладан *х* товушини аниқ талаффуз этишни сўрайди (*х* товуши бола нутқида бўлса) ва *х* товушини талаффуз қилиш вақтида овоз қўшиб талаффуз қилиш буюрилади, бунда *х* товуши ўрнига *г* товуши ҳосил бўлади. Ҳосил бўлган *г* товуши бўғинларда, сўзларда, гапларда ва шеърларда мустаҳкамланади.

Парагаммацизмда *г* товуши *д* ва *т* товушларига, *г* товуши *қ* товушларига алмаштирилишини назарда тутиб, юқорида баён этилганлардан ташқари *г* ва *д*, *г* ва *т*, *г* ва *қ* товушларини бир-биридан фарқлаш бўйича оғзаки ва ёзма машқлар ўтказилади.

Болаларда товушлар талаффузи ҳолатини текшириш

Товушлар талаффузида камчилиги бўлган болалар нутқини ўз вақтида ва тўлиқ текшириш муҳим аҳамиятга эга. Биз болаларда нутқ камчиликларини ўз вақтида аниқлашимиз учун ўтказиладиган логопедик текшириш ишларимизни 4 ёшдан кичик бўлмаган болаларда ўтказишимиз мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Дислалик болалар нутқини логопедик текширишда аввало артикуляцион аппарат аъзоларининг тузилиши ва ҳаракатини батафсил ўрганиш лозим. Сўнг товушлар талаффузи чуқур текширилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, болалар нутқини текширишдан аввал улар ҳақида керак бўлган анамнестик маълумотларни тўплаш ва ўрганиш тавсия этилади.

Анамнезни ўрганиш усули

Текширишнинг асосий босқичида логопед бола ҳақидаги анамнестик маълумотларни аниқлаш мақсадида ота-оналар билан суҳбат ўтказди. Ота-оналар билан суҳбатда логопед оилада бўлиб ўтган алоҳида аҳамиятга эга бўлган ҳодисаларни ва шунга боғлиқ бўлган боланинг умумий, мотор, нутқий тараққиётининг ўзига хос томонларини аниқлайди. Шу билан бирга боланинг пренатал (туғруқгача), натал (туғруқ вақти), постнатал (туғруқдан кейинги) даврлардаги тараққиётининг ўзига хос томонлари аниқланади. Бу тахминан қуйидагича олиб борилади.

Туғруқгача бўлган давр. Она билан суҳбатда логопед баъзи наслий омилларни: ота-онанинг бола туғилгунига қадар саломатлигининг аҳволи, уларда асаб-руҳий, тана-таносил касалликлари, нутқий бузилишлар бўлган-бўлмаганлигини, ота-онадан бири алкогольизм, юқумли касалликлар ва бошқа касалликлар билан оғриганлигини аниқлайди.

Шунингдек боланинг туғруқгача бўлган ривожланишига оид қуйидаги асосий моментлар аниқланади:

— онанинг бола туғилаётган вақтдаги ёши;

— онанинг ҳомиладорлиқнинг биринчи ва иккинчи ярмида бошдан кечирган касалликлари (қизилча, грипп, токсоплазмоз, қандли диабет, жигар, буйрак касалликлари, ангина, анемия);

— ҳомиладорлиқнинг биринчи ва шунингдек иккинчи ярмида шикастланишлар, қорин юзасида лат ейишлар, юрак-қон томир касалликлари, токсикозлар, боланинг тушиш хавфи бўлганми;

— ҳомиладорлик даврида дорили терапия ўтказганми ёки йўқми;

— ҳомиладорлик даврида рентгенологик текшириш ўтказганми ёки қандайдир радиоактив нурланиш бўлганми ва бошқалар.

Ҳомилалик давридаги поқулай омилларни аниқлаш логопедга бу омилларнинг боланинг кейинги нутқий тараққиётига билвосита таъсирини аниқлашга ёрдам беради.

Туғруқ вақтидаги давр. Логопед она билан суҳбатда туғруқ ўтишининг характери ва ўзига хос хусусиятларини аниқлайди: туғруқ бошланишининг вақти — ўз вақтида, ҳомиладорлиқнинг

8- ойида, 7- ойида, сувнинг барвақт кетиши бўлганми, туғруқнинг узоқ давом этиши, қисқичларнинг қўлланиши, вакуум-экстракторнинг қўлланиши; туғруқ фаолиятига стимул берувчи дориларни қўллаш, ҳомиланинг қўл билан ёки кесер кесиги ёрдамида ажратиб олиш.

Бу суҳбатда боланинг туғилган пайтидаги ҳолати аниқланиши зарур: дарров қичқирганми ёки йўқми, кўк, оқ асфиксия, оғирлиги (1500 г дан кўп ёки кам), бўйи; турли жароҳатлар, синишлар, қон қуйилишлари, туғруқ шиши, бошқа жароҳатланишлар бўлганми?

Туғруқдан кейинги давр. Боланинг туғилгандан кейинги давридаги жисмоний ривожланиши ҳақидаги маълумотларни логопед она билан олиб бориладиган суҳбат ёрдамида аниқлайди:

— болани онага туғилгандан кейин неча соат ўтгач олиб келинган, бола кўкракни қандай олган ва эмган (актив, эмас, тез чарчаб ухлаб қоларди);

— бола уйғоқ вақтида ўзини қандай тутар эди: тинч ёки бетинч, бақироқ, йиғлоқ ва бошқалар;

— ҳаётининг биринчи ойида сепсис, зотилжам, диспепсия, анемия, грипп, сариқ касалликлари билан касалланганми;

— ҳаётининг биринчи йилидан 3 ёшгача: зотилжам, кўк йўтал, диспепсия, дизентерия касалликлари билан оғирганми? Шунингдек болада қандайдир туғма касалликлар бор ёки йўқлиги аниқланади.

Артикуляцион аппаратни текшириш. Артикуляцион аппаратни текширишдан асосий мақсад товушлар талаффузидаги камчиликларга сабаб бўлувчи артикуляцион аъзолар тузилишидаги яққол ифодаланган камчиликларни аниқлашдан иборат. Артикуляцион аппарат тузилишини текширишда қуйидагиларга эътибор берилади:

лаблар — йўғон, ингичка, юқори лабнинг калта бўлиши, лабдаги ёриқлар;

тил — макроглоссия, кичкина ёки, аксинча, жуда катта бўлиши, тил тагидаги юганчанинг калта бўлиши;

жағлар — прогения, прогнатия;

тишлар — йўқ бўлиши, ораси очиқ бўлиши, ён очиқ прикуслар;

қаттиқ танглай — баланд, паст, тор ва ёриқларнинг бўлиши; юмшоқ танглай — калта, иккига бўлинган, йўқ бўлиши.

Сўнгра артикуляцион аппарат аъзоларининг ҳаракатчанлиги текширилади. Бунда лаб, пастки жағ, тил, юмшоқ танглай машқларида фойдаланилади. Масалан:

Лаб машқлари: кулги ҳолатига келтириш — тинч ҳолат; олдинга чўччайтириш — тинч ҳолат; кулги ҳолатига келтириш, олдинга чўччайтириш — тинч ҳолат.

Пастки жағ учун машқлар: оғизни катта очиш, оғизни очиқ ҳолда бир-икки дақиқагача ушлаб туриш — оғизни ёпиш; оғиз-

ни катта очиш, пастки жағни ўнг ва чап томонга ҳаракатлантириш — тинч ҳолат.

Тил машқлари: тилни кенг ҳолатда кўрсатиш — оғизга киргизиш, тилни кенг ҳолатда пастки лаб устига қўйиш, юқори лаб томон кўтариш — тилни оғизга киргизиш; оғизни очиш ва навбатма-навбат тилни кенг ва тор ҳолда кўрсатиш, тилни тор ҳолда тутиб, юқори лабни ялаш; шу ҳолда тутиб, уни оғизнинг чап ва ўнг бурчакларига ҳаракатлантириш: оғизни очиш, тилни сўриб қаттиқ танглайга теккизиш ва куч билан тортиб олиш. Бу машқларни бир неча марта қайтариш.

Юмшоқ танглай машқлари: тилни пастки лаб устига қўйган ҳолда эснаш, йўталиш типидagi машқлар; «а» — унлисини аввал чўзиб, кейин бўлиб-бўлиб талаффуз қилиш, «а» — унлисини қаттиқ талаффуз қилиш.

Машқлар тақлид асосида оғзаки кўрсатма бўйича бажарилади. Артикуляцион аппарат аъзоларининг ҳаракатчанлигини текшириш жараёнида ҳаракатнинг бор ёки йўқлиги, ҳаракатнинг бажарилиш даражаси (тўлиқ, нотўлиқ) ва ҳаракатни бажариш сифати (гипо ёки гипертонус, қўзғалувчанлик); ҳаракатни аниқ бажариш кўникмаси; артикуляция аъзоларини кўрсатилган вазиятда узоқ вақт ушлаб тура олиш; бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга оҳиста ўтиш; ҳаракатлар суръати (нормада, секинлашган, тезлашган).

Товушлар талаффузини текшириш. Товушлар талаффузининг ҳолати логопедик амалиётда умумий қабул қилинган қуйидаги схема бўйича текширилади. Болага предметли расмлар кўрсатилади, бунда расмдаги предметларни ифодаловчи сўзлар ичида текширилаётган товуш уч ўринда келиши керак: сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида.

Текшириш жараёнида товушлар талаффузидаги камчиликлар; алоҳида товушларни талаффуз этмаслик, нотўғри талаффуз этиш, алмаштириш ҳоллари белгилаб борилади. Товушлар талаффузи аввал алоҳида, сўнг сўзларда, жумлаларда текширилади. Бундан ташқари, бола турли бўғин тузилишига эга бўлган сўзларни қандай талаффуз қилишини текшириш ҳам катта аҳамиятга эга (масалан, ручка, телевизор, гултожихўроз).

Сўзларда товушлар талаффузини текшириш учун махсус танланган предметли расмлар гуруҳидан фойдаланилади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, расмлар шундай танланиши керакки, текширилаётган товуш сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида келиши лозим. Масалан:

С: соат, ҳасса, гилос.

Ш: шам, қошиқ, бош.

Л: лимон, лола, бол.

Й: йўл, айиқ, ўй.

Р: ранда, арра, арча, қор.

Г: гилос, танга, плуг.

К: китоб, мактаб, копток, ток.

Х: хўроз, пахта, мих.

З: зина, ваза, ғоз.

Ч: чойнак, кучук, қалдирғоч.

Қ: қалам, қурбақа, бошоқ.

Агарда сўзларда товуш талаффузини аниқлаш қийин бўлса, унда шу сўзларни логопед кетидан қайтариб талаффуз этиш тавсия этилади. Шундай ҳолатлар учрайдики, баъзида болалар товуши бир сўзда тўғри талаффуз этади, баъзи сўзларда эса бошқа товушларга алмаштиради. Бунинг учун текшириляётган товушни иборали нутқда ҳам текшириб кўриш тавсия этилади. Бунинг учун болага бир нечта иборани кетма-кет талаффуз этиш таклиф қилинади, бунда текшириляётган товушни бола бир неча сўзларда кетма-кет қайтариши лозим. Бунинг учун шеър, мақол, матал, тез айтишлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Товушлар талаффузини текшириш вақтида бола ўз нутқда фонемаларни аралаштириб юборишига ёки уларни бошқа товушларга алмаштиришига (алоҳида сўзларда ва ибораларда) алоҳида аҳамият бермоқ лозим. Шундай ҳоллар учрайдики, бола **с** ва **ш** товушини алоҳида тўғри талаффуз қилади, лекин нутқда бу товушларни алмаштиради (*Шалим шабзи терди*).

Шунинг учун иборали нутқда товушлар дифференциациясини текшириш зарурдир.

Текшириш учун махсус предметли ва сюжетли расмлар танланади.

Сўзнинг бўгин тузилишини текшириш. Товушлар талаффузидаги камчиликлар билан бирга болаларда кўп бўгинли сўзлар ва қўш ундошли сўзларни талаффуз қилишда бир қатор қийинчиликлар кузатилади. Масалан: *телевизор* — твизор, *механизация* — механсаса, *келинойи* — кенаги, *қўнғироқ* — қўғироқ, *милиционер* — мисоней.

Сўзларда бўгин тузилишининг бузилиши товушлар ва бўгинлар ўрнини алмаштириш, уларни ташлаб кетиш, қўшиб талаффуз этиш ҳолларида кўпроқ намоён бўлади. Шунинг учун бола турли бўгинли сўзларни қандай талаффуз этаётганини текшириш зарурдир.

Қуйида шундай сўзлардан мисоллар келтирилади

трамвай

қанддон

гулбеор

гултожихўроз

телевизор

троллейбус

шаҳаншоҳ

ўйинчоқлар

экскаватор

дарахтзор

механизация

жадаллаштириш

Фонематик идрокни текшириш. Товушлар талаффуз ҳолати текшириб бўлингач, бола товушни қандай эшитиб идрок этиши,

уларни бир-биридан ажратиши текширилади. Айниқса бу артикуляция жиҳатидан бир-бирига ўхшаш ва жарангли-жарангсиз товушларга тегишлидир. Бунинг учун турли фонемалар гуруҳидан фойдаланилади. Масалан: сирғалувчи ва шовқинли (*са—ша, ша—са, за—жа, жа—за, са—за, за—са*), жарангли ва жарангсиз (*па—ба, ба—па, та—да, да—та* ва бошқалар), сонор (*ра—ла, ла—ра* ва бошқалар).

Текшириш вақтида логопед ўзининг кетидан турли оппозицион бўғинларни қайтаришни сўрайди. Масалан: *са—ша, ша—са, ра—ла, ла—ра* ва бошқалар.

Агарда бола баъзи товушларни нотўғри талаффуз этса, товушларни фарқлаш қуйидагича текширилади: болага маълум (берилган) бўғинни эшитганда бирор бир ҳаракатни бажариш тавсия этилади. Масалан: бола бир қатор *са, за, па, ча* бўғинлар ичида *ша* бўғинини эшитганида қўлини қўтариш.

Бундан ташқари болага айтилиши жиҳатдан ўхшаш, маъноси жиҳатдан фарқ қиладиган сўзлар ҳам бериб, уларни ажрата олиши текширилади. Масалан: *сим—шим; куз—туз; бош—тош; пол—бол; гул—кул*. Бу текшириш турли усуллардан фойдаланиб ўтказилиши мумкин. Масалан: керакли расмни олиб, *куз—туз* ёки *сим—шим*, сўнг сўзнинг маъносини айтиб бериш, яъни *куз* нима-ю, *туз* нима? ёки *сим* нима-ю, *шим* нима?

Бундай ҳар томонлама логопедик текширишларнинг натижалари ҳамма керакли маълумотларни олишга, дислалиянинг сабаблари, характери, оғир ёки енгил даражали эканлиги ҳақида хулоса чиқаришга, шунингдек камчиликни тузатиш йўллариини белгилашга имкон беради.

Логопедик-коррекцион (тузатиш) ишлар системаси

Товушлар талаффузининг тўғри шаклланиши бўйича олиб бориладиган ҳамма логопедик ишлар системасини шартли равишда икки босқичга бўлиш мумкин.

I босқич — тайёргарлик босқичи. Бу босқичнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

а) эшитиш диққатини, эшитиш хотирасини ва фонематик идрокни ривожлантириш;

б) нутқий моторика ривожланишидаги камчиликларни бартараф этиш, переферик нутқ аппарати аъзоларининг ҳаракатини ривожлантириш учун артикуляцион машқлар ўтказиш.

II босқич — талаффуз қилиш кўникма ва малакаларини шакллантириш. Бу даврнинг асосий вазифалари:

а) нотўғри товуш талаффузини бартараф этиш;

б) талаффузда артикуляцион жиҳатдан ўхшаш товушларни фарқлаш қобилиятини ривожлантириш;

в) болаларда мустақил нутқнинг турли кўринишларида талаффуз қилиш кўникма ва малакаларини шакллантириш.

Ҳар бир босқичнинг иш методлари ва мазмунини ёритиб берамиз.

Эшитиш диққати, эшитиш хотираси ва фонематик идрокни ривожлантириш

Болаларда товушлар талаффузидаги камчиликларни тўғрилаш товушларни тўғри йўлга қўйиш ва уларни ғайри ихтиёрий равишда тўғри айтадиган бўлиш ва айни вақтда фонематик идрокни ҳам ривожлантиришдан иборатдир. Чунки фонемаларни тўлиқ идрок этмай, уларни аниқ фарқ қилмай туриб уларни тўғри талаффуз қилиш ҳам мумкин эмас.

Фонематик идрокни ривожлантириш логопедик ишнинг дастлабки даврлариданоқ олиб борилади ва фронтал, якка тартибда ҳамда гуруҳ машғулотларида ўзини формасида ўтказилади.

Бу иш аввал нутқсиз товуш материалларидан бошланади ва секин аста нутқдаги ҳамма товушларни ўз ичига олади.

Биринчи машғулотларданоқ фонематик идрокни ривожлантириш билан параллел равишда эшитиш диққати ва эшитиш хотиралари устида иш олиб борилади. Бу эса фонематик идрокни ривожлантиришда энг самарали ва жадаллаштирилган натижаларга эришишга имкон беради. Бу жуда муҳимдир, чунки атрофдагилар нутқини эшита билмаслик товушларни тўғри талаффуз эта олмаслик сабабларидан биридир.

Логопедик машғулотлар жараёнида бола ўз талаффузини назорат қила олиши ва ўз нутқини атрофдагилар нутқига таққослаш асосида талаффузидаги камчиликларни тўғрилай олиш малакасига эга бўлиши керак.

Болаларда фонемаларни фарқлай олиш қобилиятини ривожлантириш юзасидан олиб бориладиган ҳамма логопедик ишлар системасини шартли равишда олти даврга бўлиш мумкин:

I давр — нутқсиз товушларни билиш.

II давр — бир хил товуш, сўз бирикмаси ва ибораларда овознинг баландлиги, кучи, тембрини ажратиш.

III давр — товуш таркиби бўйича ўхшаш сўзларни ажратиш.

IV давр — бўғинларни фарқлаш.

V давр — фонемаларни фарқлаш.

VI давр — товушларни оддий таҳлил қилиш малакаларини ривожлантириш.

Артикуляция гимнастikasi

Дастлабки логопедик текшириш жараёнида артикуляцион аппарат аъзолари тузилишида камчиликлар борлиги аниқланади. Бундай ҳолларда фонематик идрокни ривожлантириш ишлари билан параллел равишда артикуляция гимнастikasi (тайёргарлик машқлари) олиб борилади.

Артикуляция гимнастикасининг мақсади, товушларни тўғри талаффуз этиш учун зарур бўлган артикуляция аъзоларини тўлиқ, аниқ ҳаракатга келтириш ва оддий ҳаракатларни мураккаб

ҳаракатларга — турли хил фонемаларнинг артикуляция тартибига бирлаштиришдан иборатдир.

Ҳамма артикуляцион машқлари системасини икки турга бўлиш мумкин: статик ва динамик. Статик машқларда артикуляция аъзолари турли ҳолатларга келтирилади, лекин ҳаракат бўлмайди. Динамик машқларда артикуляция аъзолари турли ҳолатларга ва шу билан бирга ҳаракатга келтирилади.

Ҳар бир машқлар ўз номига эга. Машқларнинг номлари шартли, лекин болаларнинг уларни эслаб қолишлари жуда муҳимдир. Чунки, биринчидан, номлар болада ўтказиладиган машқга нисбатан қизиқиш уйғотади, иккинчидан, вақтни тежайди, яъни бунда логопедга ҳар сафар машқларни бажариш усулини такрор тушунтиришга ҳожат қолмайди, болага бажарилиши керак бўлган машқнинг номини айтиш кифоя.

Статик тайёргарлик машқлари

1. **«Белкуракча».** Тил кенг ҳолда чиқарилиб, бўшаштирилади ва пастки лаб устига қўйилади. Бунда тил титрамаслиги керак. Тил шу ҳолда 10—15 дақиқа ушлаб турилади (14-расм).

2. **«Косача».** Оғиз кенг очилади, тил кенг чиқарилиб юқорига кўтарилади. Тил юқори тишлар томон олиб борилади, лекин уларга теккизилмайди. Шу ҳолда тил 10—15 дақиқа ушлаб турилади (15-расм).

3. **«Нинача».** Оғиз очилади. Тил олдинга томон ингичка қилиб чиқарилади. Шу ҳолатда 15 дақиқа ушлаб турилади (16-расм).

4. **«Тепача».** Оғиз ярим очилади. Тилнинг орқа ёнлари юқори жағ тишлар билан қисилади. Тилнинг учи пастки олдинги тишларга тиралади. Бу ҳолат 15 дақиқа ушлаб турилади (17-расм).

5. **«Найча».** Тил кенг ҳолда чиқарилади. Тилнинг икки ён томони юқори томон букланади. Ҳосил қилинган найчадан пуфланади.

Машқ секин суръатда 10—15 марта бажарилади (18-расм).

Айтиб ўтилган машқларнинг ҳар бири аниқ, секин 8—10 марта бажарилади.

Динамик тайёргарлик машқлар

1. **«Соатча».** Тил узун-ингичка қилиб чиқарилади. Сўнг шу ҳолда тил оғизнинг ўнг бурчагидан чап бурчаги томонга қараб ҳаракатга келтирилади. Машқ 15—20 марта бажарилади (19-расм).

2. **«От».** Тил танглай томон сўрилиб, сўнг қўйиб юборилади. Шунда тил тақиллаган овоз чиқаради. Тилни тақиллатиш секин ва кучли бўлиши керак. Бу машқ 10—15 марта бажарилади (20-расм).

14- расм. «Белкуракча» артикуляция
машқи.

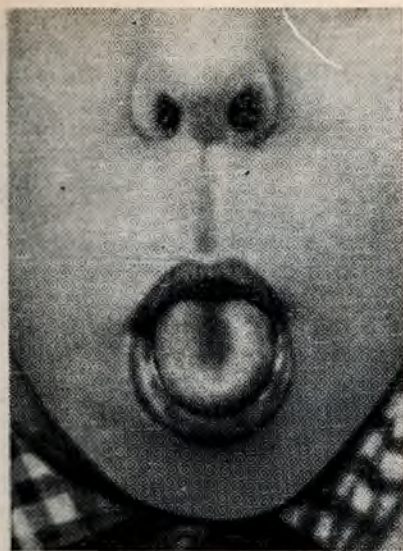
15- расм. «Хосача» артикуляция машқи.

16- расм. «Нилача» артикуляция машқи.

17- расм. «Тепача» артикуляция машқи.

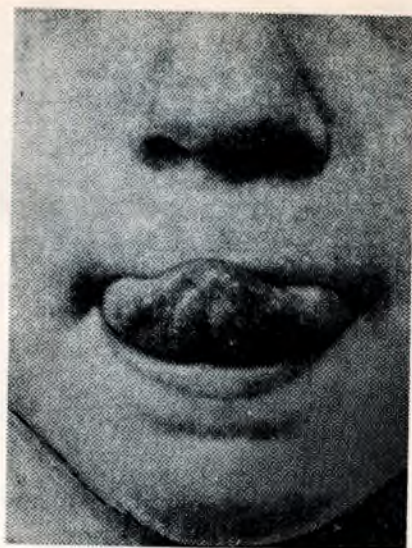
18- расм. «Ғайча» артикуляция машқи.

19- расм. «Соатча» артикуляция машқи.

20- расм. «От» артикуляция машқи.

21- расм. «Аргимчок» артикуляция машқи.

22- расм. «Мазали мураббо» артикуляция машқи.

23- расм. Бўёқчи артикуляция машқи.

24- расм. «Ғалтак» артикуляция машқи.

3. «**Кўзиқорин**». Оғиз очилади. Тил танглай томон сўрилади, шунда тил танглайга қаттиқ жипслашади. Бу ҳолда тил ушлаб турилади, шу вақтнинг ўзида пастки жағ пастга томон туширилади. Бу машқ 10—15 марта бажарилади. Бу машқнинг «От» машқидан фарқи шуки, тил танглайга жипслашгач, қўйиб юборилмайди (20- расм).

4. «**Арғимчоқ**». Тил узун-ингичка қилиб чиқарилади, сўнг навбатма-навбат гоҳ бурун, гоҳ ияк томон олиб борилади. Бу вақтда оғиз бекитилмайди. Машқ логопед саноғи остида 10—15 марта бажарилади (21- расм).

5. «**Мазали мураббо**». Тил кенг ҳолда чиқарилади, сўнг юқори лаблар яланади ва тил оғиз ичига олинади. Бу машқ 10—15 марта қайтарилади (22- расм).

6. «**Бўёқчи**». Тил чиқарилади, оғиз ярим очиқ ҳолда бўлади. Тил билан аввал юқори лаб, сўнг пастки лаб айлана бўйлаб яланади. Бу машқ йўналишни ўзгартирган ҳолда 10 марта бажарилади (23- расм).

7. «**Ғалтак**». Тил учи олдинги пастки тишлар орқасига тиралади. Тилнинг орқа ён томони юқоридаги жағ тишлар билан қисилади. Кенг тил олдинга чиқарилади, сўнг яна оғиз ичига олинади. Бу машқ 15 марта бажарилади (24- расм).

Ҳар бир товушларни тўғри талаффузга қўйишда логопед айтиб ўтилган машқлардан фақат зарур деб ҳисоблаганларини танлаб олади. Танлаб олинган машқлар қўйилиши лозим бўлган товуш артикуляциясига мос келмоғи лозим.

Талаффуз қилиш малака ва кўникмаларини шакллантириш

Дислалияни тузатиш юзасидан олиб бориладиган логопедик ишлар компенсатор имкониятига эга бўлган аъзоларнинг кўриш ва эшитиш гидроки, тактил ва кинестатик сезгилар мавжуд нуқсонлар ўрнини тўлдириш имкониятларидан фойдаланиш йўли билан янги артикуляцион малакаларни ҳосил қилишга таянади.

Талаффуз камчиликларини тўғрилаш бўйича олиб бориладиган машғулотлар маълум изчилликда ўтказилади. Товушлар талаффузини тўғрилаш бўйича олиб бориладиган логопедик ишлар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Товушнинг ҳосил қилиниши.
2. Товушни бўғинларда (тўғри, тескари, очиқ, ёпиқ бўғинларда) талаффуз қилиш малакаларини автоматлаштириш;
3. Товушни талаффуз қилиш малакаларини сўзларда мустаҳкамлаш.
4. Товушни талаффуз қилиш малакаларини жумлаларда мустаҳкамлаш.
5. Артикуляцион жиҳатдан ўхшаш товушларни фарқлаш.
6. Сўзлашув нутқида товушларни автоматлаштириш.

Логопедик машғулотларни олиб бориш учун ойна (кўзгу),

махсус логопедик зондлар, шпатель, пахта, спирт; дидактик ва иллюстратив материаллар тўплами; уй вазифаларни ёзиб бориш учун алоҳида лугатлар, махсус адабиётлар, логопатлар нутқини текшириш протоколлари зарурдир.

Тўғри товушлар талаффузини йўлга қўйишда учта асосий усулдан фойдаланилади.

Биринчи усул тақлид қилишга асосланган. Шунинг учун тақлид қилиш усули деб номланади. Бунда логопед кўзгу орқали талаффуз этилиши лозим бўлган товушнинг тўғри артикуляциясини кўрсатади. Логопад логопед кетидан кўрсатилган товушларни такрорлаш лозим. Агар бола логопед кетидан кўрсатилганларни қайтара олмаса ёки қайтаришда қийналса, унда иккинчи механик усулдан фойдаланилади.

Иккинчи усул — механик усулдир. Бунда болада товушларни ҳосил қилиш учун ёрдамчи воситалардан, яъни зарур бўлган махсус логопедик зондлардан фойдаланилади. Логопедик зондлар орқали артикуляцион аъзолар ҳар бир товуш учун керак бўлган ҳолатга келтирилади.

Учинчи усул — аралаш усулдир. Бунда логопед болада товушларни ҳосил қилиш учун ҳар иккала, яъни тақлид ва механик усулдан биргаликда фойдаланилади.

Савол ва топшириқлар

1. Унли фонемалар қайси белгиларига кўра тавсифланади?
2. Ундош фонемалар қандай тавсифланади? Нима учун битта ундош товуш бир вақтнинг ўзида бир неча гуруҳга мансуб бўлади?
3. Нима учун бола туғилгандан тўрт ёшгача бўлган даврда ҳамма вақт талаффузда маълум бир камчиликлар ажралиб туради?
4. Дислалиянинг қандай формаларини биласиз?
5. Товуш ҳосил бўлишининг қайси усулларини биласиз? Ҳар бир усул қайси ҳолларда қўлланилади?
6. Товушлар устида ишлаш даврларини тавсифлаб беринг. Ҳар бир даврнинг иш усуллари ва вазифалари нимадан иборат?
7. Махсус болалар богчасига борганингизда болалар талаффузига аҳамият беринг. Талаффузда камчилиги бўлган болаларни яқиндан ўрганинг.
8. **С, З, Ш, Ж** товушлар талаффуздаги камчиликларни тузатиш бўйича ўтказиладиган машғулотлар учун машғулот план-конспектини тузинг.
9. Сирғалувчи ва шовқинли товушлар дифференциацияси учун кўргазмали материаллар танланг.
10. Махсус болалар богчасида логопед машғулотини кузатиш ва анализ қилинг.

Ринолалия (грекча сўздан олинган бўлиб, rhinos — бурун, lalia — нутқ) — нутқ аппаратининг анатомик ва физиологик камчиликлари сабабли овоз тембри ва товушлар талаффузидаги бузилишидир.

Ринолалия ҳосил бўлишга кўра дислалиядан фарқ қилади, яъни ринолалияда товушларни бурун-димоғ билан талаффуз қилиш ҳоллари кузатилади.

Ринолалияда товушлар артикуляцияси, фонация, товуш ҳосил бўлиш механизмлари жиддий равишда нормадан четга чиқади.

Нормал фонация бўлганда кишида бурун товушларидан ташқари нутқдаги ҳамма товушларни талаффуз қилиш вақтида бурун-ҳалқум ва бурун бўшлиғининг бўғиз ва оғиз бўшлиғидан ажралиши рўй беради.

Нутқ жараёнида юмшоқ танглай узлуксиз равишда турли баландликка кўтарилади ва тушади, бу ҳолат товушлар талаффузига боғлиқ. Танглай-ҳалқумнинг бирлашиш кучи товушлар талаффузига боғлиқдир. Унли товушлар талаффузида танглай-ҳалқум ундош товушлар талаффузига нисбатан камроқ бирлашади. Танглай-ҳалқумнинг энг кучсиз бирлашиши *в* ундош товуш талаффузида; энг кучли бирлашиш *с* товуш талаффузида кузатилади.

М, н бурун товушларининг нормал талаффузида ҳаво оқими бурун бўшлиғида эркин ҳаракатда бўлади.

Танглай-ҳалқум бирлашиш функциясининг бузилиш хараكتерига кўра ринолалия турли шакллarga ажратилади.

Ёпиқ ринолалия. Ёпиқ ринолалия нутқ товушларини талаффуз қилиш вақтида физиологик бурун резонансининг пасайиши натижасида юзага келади. **М, н** бурун товушлари талаффузида энг кучли резонанс бўлади. Бу товушларнинг нормал талаффузида бурун-ҳалқум йўли очиқ бўлади ва ҳаво оқими тўғри бурун бўшлиғига ўтади. Агарда бурун товушлар талаффузида бурун резонанси бўлмаса, унда бурун товушлари **б, д** товушларига ўхшаб талаффуз этилади.

Ринолалиянинг ёпиқ шаклининг келиб чиқиш сабаби — бурун бўшлиғидаги органик ўзгаришлар ёки танглай ҳалқум бирлашишининг функционал бузилишидир.

М. Зеeman ёпиқ ринолалиянинг (ринофония) икки турини ажратади; олдинги ёпиқ ринолалия — бунда бурун бўшлиғида ўтказувчанлик функцияси бўлмайди ва орқа ёпиқ ринолалия — бунда бурун-ҳалқум бўшлиғида ўтказувчанлик камаяди.

Олдинги ёпиқ ринолалиянинг сабаби — бурун шиллиқ пардасида сурункали гипертрофиянинг, бурун бўшлиғида полипларнинг бўлиши, бурун деворининг қийшиқлиги ва бурун бўшлиғида ўсмаларнинг бўлишидир.

Орқа ёпиқ ринология — болаларда аденоидларнинг кўпайиб кетиши, бурун-ҳалқумда полипларнинг, фиброма ва ўсмаларнинг пайдо бўлишида кузатилади.

Функционал ёпиқ ринология болаларда кўп учраб туради, лекин уни доимо тўғри аниқлаш қийин. Чунки у бурун бўшлиғининг яхши ўтказувчанлигида ва бурундан нафас олиш бузилмаган ҳолларда кузатилади. Бунда бурун тембри ва унли товушлар талаффузи қўпол бузилган бўлади.

Органик ёпиқ ринологиянинг сабаби — бурун бўшлиғида ўтказувчанликнинг бузилишидир. Бунда бурундан тўғри нафас олиш йўлга қўйилса, яъни бурун бўшлиғидаги ўтказувчанлик яхшиланса ҳамма камчилик йўқолади.

Ёпиқ ринологияда олиб бориладиган логопедик ишнинг самарадорлиги бурун-ҳалқум ҳолатига, унинг функциясига ва боланинг ёшига боғлиқ.

Логопедик машғулотнинг бошланғич даврида нафас машқларини олиб бориш тавсия этилади. Бундан мақсад оғиз ва бурундан нафас олиш ва нафас чиқаришни дифференциация қилишдир. Бу машқлар аввал пуфлашдан бошланиб, кейин бурундан қисқа ва чуқур нафас чиқариш билан алмаштирилади. Шу билан биргаликда юмшоқ танглай ва ҳалқумнинг орқа девор мускуллари ҳаракатини активлаштирилади. Кейинги даврда оғиз ва бурундан нафас чиқаришни мувофиқлаштириш устида иш олиб борилади. Бу машқлар *м*, *н* бурун товушларининг талаффузини тўғри йўлга қўйиш ва мустақамлашга имкон яратади. Якунловчи даврда унли товушларнинг жарангдорлиги ва бурун товушларига қарама-қарши қўйилган товушлар (*п*, *б*—*м*; *т*, *д*—*н*) устида иш олиб борилади.

Очиқ ринология. Ринологиянинг очиқ формасида оғиз бўшлиғида ҳосил бўлувчи товушлар димоғда талаффуз этилади.

И ва *у* унли товушларида тембр сезиларли даражада ўзгаради, бу унли товушлар артикуляциясида оғиз бўшлиғи ҳамма унли товушлар артикуляциясига кўра торайган бўлади. *А* унли товушлар талаффузида юқоридаги ҳолат камроқ учрайди, чунки бу товуш талаффузида оғиз бўшлиғи кенгроқ очилади.

Ундош товушлар талаффузида тембр бузилишлари кузатилади. Шовқинли ва қоришиқ товушлар талаффузида хириллаган товуш қўшилиб келади. Портловчи *п*, *б*, *д*, *т*, *к*, ва *г* товушлари ноаниқ талаффуз қилинади, чунки оғиз бўшлиғида етарли даражада ҳаво босими ҳосил бўлмайди, натижада бурун бўшлиғи тўлиқ бекилмайди.

Очиқ ринологияни аниқлаш учун турли функционал текшириш усуллари мавжуд. Энг оддий текширишлардан бири Гутцман усулидир. Бунда логопед болага галма-гал *а* ва *и* унли товушларини қайтаришни буюради ва боланинг бурун йўлини бир бекитиб, бир очиб туради. Очиқ ринологияда бу унли товушларнинг жарангдорлигида сезиларли даражада фарқ бў-

лади. Айниқса **и** унлиси бурун йўлини бекитиб талаффуз қилингандан **и** товуш талаффузи эшитилмайди, шу билан биргаликда логопеднинг бармоқлари бурун қанотларидаги кучли тебранишни сезади.

Яна аниқлаш усулларида бири, бу фонендоскоп билан текширишдир. Бунда текширувчи фонендоскопнинг бир учини ўзининг қулоғига, иккинчи учини боланинг бурнига тутиб туради. Бола унли товушларни, айниқса **у** ва **а** унлиларини талаффуз қилганда кучли шовқин эшитилади. Ундош **ф, с, ш** товушлар талаффузида хириллаган овоз эшитилади.

Очиқ ринолалия органик ва функционал бўлиши мумкин.

Органик очик ринолалия туғма ва ҳаёт давомида орттирилган бўлади. Очик ринолалиянинг *туғма шаклининг* сабаби юмшоқ ва қаттиқ танглайдаги ёриқликлардир.

Ҳаётда орттирилган очик ринолалияга оғиз ва бурун бўшлиғида жароҳатланишлар бўлиши ёки юмшоқ танглайни ҳаёт давомида фалажланиши кабилар сабаб бўлиши мумкин.

Функционал очик ринолалиянинг пайдо бўлиш сабаблари турли хил бўлади. Масалан, болаларда овознинг ҳосил бўлишида юмшоқ танглай ҳаракатининг суст бўлиши. Функционал очик ринолалия асаб касалликларида ҳам намоён бўлиш ҳоллари кузатилади. У аденоидларни олиб ташлагандан сўнг кўпроқ кузатилса, дифтериядан кейинги фалажланишда камроқ кузатилади. Ринолалиянинг бу шаклини текширишда қаттиқ ва юмшоқ танглайда бирор бир ўзгаришлар борлиги аниқланмайди. Функционал очик ринолалиянинг белгиларида асосан унли товушлар талаффузи бузилган бўлади. Ундош товушлар талаффузида танглай ҳалқум бирлашиши яхши, нормада бўлади.

Функционал очик ринолалия органик ринолалияга нисбатан енгил кечади. Овоз машқларида сўнг бурунланиш тембри йўқолади, товушлар талаффузидаги камчиликларни одатдагидек, яъни дислалияни бартараф этишда қўлланиладиган усуллар орқали бартараф этиш мумкин.

Ринолалияда кузатиладиган туғма лаб ва танглайдаги камчиликлар логопедия ва тиббиёт фани олдида жиддий муаммоларни қўяди.

Турли халқлар орасида, турли мамлакат ва ҳаттоки ҳар бир мамлакатнинг турли вилоятларида туғма ёриқликлар билан туғиладиган болалар сони турличадир. А. А. Лимберг (1964) адабиётлардаги маълумотларни умумлаштириб, 600—1000 та янги тугилган болалар орасида битта бола лаб ва танглай ёриқликлари билан туғилишини таъкидлаб ўтади. И. А. Козина маълумотларига қўра (1971) ҳар йили собиқ СССР да ҳам 5 000 га яқин бола турли кўринишдаги ёриқликлар билан дунёга келган. Лаб ва танглайдаги ёриқликлар боланинг умумий ва нутқий ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Бола эмиш-

га, ютишга, нафас олишга қийналади. Бу ҳолатлар боланинг жисмоний ривожланишига салбий таъсир этади, организмни бошқа касалликлар билан курашиш жараёнини сусайтиради. Бундай болалар мунтазам врач назоратига ва даволанишга муҳтождир.

Ҳозирги вақтда қуйидаги тасниф қабул қилинган:

Юқори лабдаги туғма ёриқликлар: яширин ёриқлик, тўлиқ бўлмаган ёриқлик: а) бурун бўлимида тери-тоғайнинг ўзгармаганлиги; б) бурун бўлимида тери-тоғайнинг ўзгарганлиги.

Тўлиқ ёриқлик. Бунда боланинг илк яшаш даврида хирургик даволаш ишлари олиб борилади, бу даволаш ишлари бола нутқининг нормал ривожланишига имкон яратади.

Туғма танглай ёриқликлари:

1) юмшоқ танглай ёриқликлари: бу ёриқликлар яширин, тўлиқсиз ва тўлиқ бўлади;

2) юмшоқ ва қаттиқ танглай ёриқликлари: яширин, тўлиқсиз, тўлиқ;

3) альвеоляр ўсимтанинг, қаттиқ ва юмшоқ танглайнинг тўлиқ ёриқликлари: бир томонлама, икки томонлама;

4) альвеоляр ўсимтанинг ва қаттиқ танглай олдинги қисмининг тўлиқ ёриқлиги: бир томонлама; икки томонлама.

Логопеднинг субмукез (шиллик ости) ёки яширин ёриқликни аниқлаши анча қийин. Бунини аниқлаш учун логопед болага а унлисини қаттиқ айтишни таклиф этади, талаффуз вақтида логопед бола оғиз бўшлиғидаги ҳолатни кузатиб туради. Талаффуз жараёнида яширин ёриқликнинг шакли яққол намоён бўлади.

Бола ҳаётининг биринчи йили даврида болалар врач асосий роль ўйнайди, бу боланинг эмиши ва кун тартибига раҳбарлик қилади, керакли даволаш ишларини олиб боради. Зарур бўлганда амбулатория ёки касалхона шароитида даволаш учун йўлланма беради.

Юқори лабдаги ёриқликларни бола ҳаётининг биринчи йилида операция қилиш (хейлопластика) тавсия этилади. Кўпинча бундай операция туғруқхонанинг ўзида амалга оширилади.

Танглай ёриқликларини бартараф этишда стоматолог-ортодонт турли мосламаларни қўллайди. Шу мосламалардан бири обтуратордир. Обтуратор боланинг овқатланишини енгилаштирадиган операция бўлгунга қадар нутқ ривожланиши учун шароит яратади. Оталаринголог қулоқ, бурун бўшлиғидаги, бурун-ҳалқум ва бўғиздаги ҳамма касалликларни аниқлайди ва даволайди ҳамда болани операцияга тайёрлайди.

Ақлий ривожланишдаги ўзгаришлар, асаб касалликлари бўйича маслаҳатни невропатолог беради.

Танглайни тиклаш операцияси (уранопластика) кўп ҳолларда мактабгача тарбия ёшида ўтказилади.

Туғма танглай ёриқликлари боланинг умумий ва нутқий ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Лаб ва танглай ёриқликларида ҳамма товушлар бурунда ҳосил бўлади ва бурунланиб талаффуз этилади, нутқнинг аниқлиги қўпол равишда бузилади. Товушлар талаффузидаги бузилишлар билан бирга овоз тембрининг бузилиши ҳам кузатилади.

Ринолалик болалар нутқидаги камчиликларни эрта тўғрилаш муҳим социал ва руҳий-педагогик аҳамиятга эга.

Тузатиш ишларининг мазмуни ва вазифалари

Туғма танглай ёриқликлари бўлган болаларда фонетик жиҳатдан тўғри нутқни шакллантириш бир-бирига боғлиқ бўлган бир неча вазифаларни ҳал этишга қаратилгандир:

1) «Оғиздан нафас чиқариш»ни нормаллаштириш, яъни бурун товушларидан ташқари, ҳамма нутқ товушлари талаффузида оғизда ҳаво оқимини тўғри йўналтириш;

2) ҳамма нутқ товушларининг тўғри артикуляциясини ҳосил қилиш;

3) бурунланиш овозини бартараф этиш;

4) товушларни бир-биридан ажратиш малакасини тарбиялаш, бундан мақсад, товушлар таҳлилидаги камчиликларнинг олдини олишдир;

5) нутқнинг суръат, ритм, просодик томонини нормаллаштириш;

6) ҳосил қилинган нутқий малакаларни эркин сўзлашувда ғайри ихтиёрий равишда қўллаш.

Бу махсус вазифаларнинг ҳал этилиши талаффузининг тўғри малакаларини ўзлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Нутқнинг товуш томонини тўғрилашда тўғри товуш талаффуз малакаларини ўзлаштириш бир неча даврни ўз ичига олади. Биринчи давр — «нутқгача» бўлган машқлар даври — қуйидаги иш турларидан иборат:

1) нафас машқлари;

2) артикуляцион гимнастика;

3) алоҳида товушлар артикуляцияси;

4) бўғин машқлари.

Иккинчи давр — товушларни фарқ қилиш даври.

Учинчи давр — интеграция даври, яъни боғланган нутқда товушларни позициян ўзгаришларини ўргатиш.

Тўртинчи давр — автоматизация даври.

Олиб бориладиган логопедик тузатиш ишлари икки даврга бўлиб олиб борилади:

1- давр — операциягача бўлган даврда олиб бориладиган логопедик ишлар.

2- давр — операциядан сўнг олиб бориладиган логопедик ишлар.

Операциягача бўлган даврда қуйидаги вазифалар ҳал этилади:

- 1) юз мускулларини ортиқча ҳаракатдан озод этиш;
- 2) унли товушларни тўғри талаффуз қилишга тайёрлаш;
- 3) бола талаффуз қилиши мумкин бўлган ундош товушларни тўғри талаффузга тайёрлаш.

Операциядан сўнг олиб бориладиган логопедик ишлар бирмунча мураккаблашади:

- 1) юмшоқ танглайнинг ҳаракатчанлигини ривожлантириш;
- 2) товушлар талаффузида артикуляция аъзоларининг нотўғри ҳолатини бартараф этиш;
- 3) нутқдаги ҳамма товушларни (бурун товушларидан ташқари) талаффузга тайёрлаш.

Операциядан сўнг олиб бориладиган махсус иш турлари қуйидагилардан иборат:

- а) юмшоқ танглайни массаж қилиш;
- б) бўғизнинг орқа девори ва юмшоқ танглай гимнастикаси;
- в) артикуляцион гимнастика;
- г) овоз машқлари.

Бу машқларнинг асосий мақсади қуйидагилардан иборат:

— оғиз орқали чиқариладиган ҳаво оқимининг давомийлигини ва кучини ошириш;

— артикуляцион мускуллар фаолиятини яхшилаш.

Юмшоқ танглай массажининг асосий мақсади — операциядан сўнг ҳосил бўлган тўқимадаги чандиқни юмшатишдир. Массажни гигиена талабларига риоя қилган ҳолда овқатланишдан олдин ўтказиш лозим. У қуйидагича ўтказилади. Силаш ҳаракати чок бўйлаб олдинга-орқага, шунингдек ўнга-чапга қараб олиб борилади. Силаш ҳаракатини тўқимадаги чандиқни бармоқ билан босиш ҳаракатига алмаштириб бориш ҳам мумкин. А товушини талаффуз қилиш жараёнида юмшоқ танглайни бармоқ билан енгил босиш ҳам фойдалидир. Бунинг учун оғиз катта очилиши лозим.

Юмшоқ танглай гимнастикаси бир қатор машқларни ўз ичига олади:

1. Сувни ютиш ёки ютиш ҳаракатига тақлид қилиш.
2. Оғизни очган ҳолда эснаш.
3. Кам миқдордаги иссиқ сув билан томоқни чайиш.
4. Йўталишга тақлид қилиш.

Бу машқ жуда фойдали бўлиб, йўталиш ҳалқумнинг орқа девор мускулларини актив қисқаришига олиб келади. Йўталишда бурун ва оғиз бўшлиғидаги затвор тўлиқ йўқолади.

Бола бир нафас олишда йўталиш ҳаракатини 2—3 мартадан кўпроқ машқ қилиши лозим. Машқни бажариш жараёнида танглай билан ҳалқумнинг орқа деворининг биргаликдаги ҳаракати сақланган бўлиши керак, шу вақтда ҳаво оқими оғиз бўшлиғи орқали ўтиши лозим.

Биринчи вақтда бола тилини чиқазиб йўталиши мақсадга мувофиқдир. Машқни бажаришда бола юмшоқ танглайни актив кўтаришга ва ҳаво оқимини оғиз орқали чиқаришга ўрганади.

5. Унли товушларни баланд овоз билан аниқ, актив талаффуз этиш. Бунда оғиз бўшлиғи резонанси кучаяди ва бурунланиш камаяди. Аввал *а, э* унли товушларини қисқа-қисқа талаффуз этиш, сўнг *о, у* унли товушларини бўрттириб талаффуз этиш машқ қилдирилади.

Секин-аста *а, э, у, о* товушлар қаторини аниқ талаффуз этишга ўтилади. Бунда артикуляцион тартиб ўзгаради, лекин оғиздан нафас чиқариш сақланади. Бу малакалар мустаҳкамлангач, товушларни раvon талаффуз этишга ўтилади. Масалан: *а, э, о, у а, у, о, э*.

Юқорида баён этилган машқлар операциягача ва операциядан кейинги даврларда ижобий натижалар беради. Операциягача даврда олиб борилган узлуксиз машқлар болани операцияга тайёрлайди ва тузатиш ишлари муддатини қисқартиradi.

Жарангдор нутқни тўғри тарбиялаш учун нафасни тўғри йўналтириш устида ишлаш керак. Бизга маълумки, ринолалликларда нафас чиқариш қисқа бўлади. Бунда ҳаво оқими оғиз орқали ва бурун йўллари орқали чиқади. Оғизда ҳаво оқимини тўғри йўналтириш учун махсус машқлар ўтказилади. Бунда бурун орқали нафас олиш ва чиқариш оғиз орқали нафас олиш ва чиқариш билан алмаштирилиб борилади. Масалан, бурундан нафас олиш, оғиздан чиқариш; бурундан нафас олиш ва чиқариш; оғиздан нафас олиш ва чиқариш.

Бу машқларни узлуксиз олиб бориш натижасида бола ҳаво оқими йўналишини сеза бошлайди ва уни тўғри йўналтиришни ўрганади. Бу шунингдек юмшоқ танглай ҳаракатининг кинестетик сезишни тўғри тарбиялашга ҳам ёрдам беради.

Бу машқларни бажаришда болани доимо назорат қилиб бориш муҳим аҳамиятга эга, чунки дастлабки вақтда бола бурун орқали нафас олиш оқимини сезишда қийналади. Назорат қилиш усуллари турличадир, яъни бурун йўлига кўзгу, пахта, юпка қоғоз тутиш. Бу усуллар орқали боланинг бурун орқали нафас олаётганини аниқлаш қулайдир.

Ҳаво оқимини тўғри йўналтириш пуфлаш машқлари билан ҳам боғлиқдир. Уни ўйин формасида ўтказиш тавсия этлади. Баъзи ўйинчоқларни болалар ота-оналари билан биргаликда ясайдилар. Булар қоғоздан ясаладиган капалаклар, гуллардир. Булардан ташқари ёғоч таёқчага ёпиштирилган қоғоз бўлағи, ипга осилган пахтали коптокчалар ва бошқалардан ҳам фойдаланиш мумкин. Бундай ўйинчоқлар белгиланган мақсадга эга бўлиши ва фақат нутқни тўғри тарбиялаш машғулотида фойдаланиши лозим.

Кўпчилик ота-оналар ўйинчоқлардан фойдаланишда хатolikларга йўл қўядилар. Улар логопед маслаҳати билан пуфак,

резинали ўйинчоқлар, гармошка сотиб оладилар ва ундан доимо фойдаланиш учун болага бериб қўядилар. Бола тайёрлов машқларсиз пуфакка доимо ҳам пуфлай олмайди ва гармошкани ўйнай билмайди, чунки оғиздан етарли нафас чиқариш кучига эга бўлмайдилар. Бола бундай муваффақиятсизликдан сўнг бу ўйинчоқлардан кўнгли қолади ва қайта уларни ўйнамайди. Шунинг учун енгил, бажарилиши осон бўлган машқлардан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, бола 15—20 см оралиқдаги шамни пуфлаб ўчира олади, сўнг ундан узоқ масофадаги шамни пуфлайди. Бола оғиз орқали чиқадиغان кучсиз нафас билан кафтдаги пахтани пуфлаши мумкин. Шунда ҳам бола машқни бажара олмаса, унда унинг бурун тешиги бекитилади, шунда бола ҳаво оқимининг тўғри йўналишини сезади. Сўнг бурун йўли секин-аста очилади.

Сувда сузувчи енгил пластмассали ўйинчоқларга ҳам пуфлаш мумкин. Яхши машқлардан бири найча орқали бутилкадаги сувга пуфлашдир. Машғулотнинг бошида найчанинг диаметри 5—6 мм, кейинчалик 2—3 мм ни ташкил этиши керак. Пуфлаш натижасида бутилкадаги сув тўлқинланади, бу жараён болани қизиқтиради. Сувдаги «тўлқинланиш» жараёнига қараб, нафас чиқариш кучи ва давомийлигини онсон баҳолаш мумкин. Нафас чиқаришани тўғри ва узоқ давм этишини болага кўрсатиш лозим. «Тўлқинланиш» вақтини қум соат билан белгилаш яхшидир.

Болалар билан бир вақтнинг ўзида бир қатор машқлар олиб борилади, бунинг асосий мақсади нутқ моторикасининг нормаллаштиришдир. Бизга маълумки, ринолалик болаларда нутқ аппаратининг анатомик-физиологик тузилишига боғлиқ бўлган артикуляцияда патологик хусусиятлар шаклланган бўлади.

Артикуляциянинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилар билан характерланади:

- 1) тилни юқорига кўтарилиши ва уни оғиз бўшлигининг ички томонида ушлаб туриш;
- 2) лаб артикуляциядаги камчиликлар;
- 3) товушлар талаффузида ҳалқум ва тил илдизининг ортиқча иштирок этиши.

Айтиб ўтилган артикуляция хусусиятларини бартараф этиш камчиликини тўғрилашнинг муҳим звеносидир. Бунинг учун артикуляцион гимнастик машқларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шулардан бир нечасини айтиб ўтамиз:

- 1) бир вақтнинг ўзида икки лунжга пуфлаш;
- 2) икки лунжга навбатма-навбат пуфлаш;
- 3) лунжларни оғиз бўшлиғидаги тишлар орасига тортиш;
- 4) лабларни сўриш ҳаракати, лабларни олдинга чўзиш ва асли ҳолатга қайтиш. Юқори ва пастки жағларни жипслаштириш;

6) оғизни очиб ва очмасдан туриб илжайиш, лабларни жипс-лаштириш;

7) жағларни очган ҳолда лабларни кенг воронка шаклида олдинга чўзиш;

8) ҳуштак чалиш ҳолатига тақлид қилиш;

9) тишларни чайиш ҳолатига тақлид қилиш;

10) лаблар вибрацияси;

11) лабларни олдинга чўзган ҳолда ўнг-чап томонга ҳаракат қилдириш;

12) лунжга кучли пуфлаш (ҳаво оғиз бўшлиғида ушлаб турилади).

Тил учун машқлар

1) тилни белкурак шаклида чиқариш;

2) тилни найза шаклида чиқариш;

3) тилни навбатма-навбат кенг ва ингичка ҳолда чиқариш;

4) тилни ўнг-чап томонларга кучли ҳаракат қилдириш;

5) тилнинг орқа қисмини кўтариш ва тушириш — бунда тил учи пастки тишлар милкига қўйилади, шунда тилнинг орқа қисми кўтарилади ва тушади;

6) танглайда тилни сўриш, аввал жағлар ёпиқ ҳолда, сўнг жағларни очган ҳолда олиб борилади;

7) тилни кенг ҳолда чиқариб, юқори лаб билан бирлаштириш ва оғиз ичига тортиш;

8) тилни тишлар орасида ушлаб туриш;

9) тил учи билан лабларни ялаш;

10) оғизни очган ҳолда тилни кенг ҳолда чиқариб, юқори лаблар томон кўтариш ва пастки лаб томон тушириш;

11) тилни ингичка ҳолда юқорига бурун томонга кўтариш ва энгак томон тушириш, тилни юқорига кўтариш ва пастки лаб томон тушириш, тилни юқорига кўтариш ва пастки тишлар томон тушириш, тилни қаттиқ танглай томон кўтариш ва оғиз бўшлиғига тушириш;

12) оғизни кенг очиб, тил учини юқори ва пастки тишларга теккизиш;

13) тилни чиқазиб чашка ҳолатида ушлаб туриш.

Айтиб ўтилган машқларнинг ҳаммасини бир йўла кетма-кет бериш тавсия этилмайди. Ҳар бир машғулотда машқлар бир неча элементни ташкил этиши лозим: нафас машқлари, артикуляцион гимнастика ва товушларнинг тўғри талаффузи.

Товушлар устида ишлаш диққат-этиборни талаб этади. Товушларнинг қўйилиши кўпинча **а** товуш устида ишлашдан бошланади. Бунда оғиз катта очилган, тил тинч ҳолатда бўлади. **О** товушида тил бир оз орқага тортилади. **Э** товуши талаффузида тилнинг ўрта қисми бир оз кўтарилган, оғиз ярим очик, лаблар кулги ҳолатида бўлади. Бу товушлар тақлид асосида энгил талаффуз этилади, уларнинг қўйилишидан асосий мақсад

бурунланишни бартараф этишдир. Товушларнинг аввал алоҳида талаффузи устида ишланади, сўнг товушларни бир нафасда айтиш сони кўпайиб боради, масалан:

а	о	у	э
аа	оо	уу	ээ
ааа	ооо	ууу	эээ

Товушларнинг ҳар бир талаффузида ҳаво оқими йўналишини назорат қилиш зарурдир. Бунинг учун бола бурун қаноти остида кўзгу ёки пахтани ушлаб туриши лозим.

Кейин бола унли товушларни пауза билан қайтаришни машқ қилади, бу вақтда бола юмшоқ танглайни кўтарган ҳолатда туришни ўрганади. Пауза секин-аста 2—3 секундгача кўпайтирилиб борилади. Бу жараён талаффузни равон бўлишига имкон беради.

Ундош товушлар қўйилиши устида ишлаш **ф** ва **п** товушларидан бошланади. **Ф** товуши талаффузида тил оғиз бўшлиғида тинч ҳолатда ётади. Юқори қатор тишлари пастки лабни бир оз тишлаган ҳолда бўлади, оғиздан чиқаётган кучли нафас тиш ва лаб оралиғини ёриб ўтади, натижада **Ф** товуши ҳосил бўлади. Ҳаво оқимининг чиқишини кўзгу ва пахта ёрдамида текшириш мумкин.

Товушлар қўйилиши ва уларни нутқда мустаҳкамлаш кўп миқдордаги турли хил машқ қилишни тақозо этади. Бунда товушлар турлича кўринишда бирга қўшилиб талаффуз қилинади.

Мустақил равишда товушларнинг тўғри талаффузи устида ишлашнинг яхши усулларида бири ашула айтишдир. Ашула айтиш вақтида юмшоқ танглай ва ҳалқумнинг орқа девори бирикиши рефлексив ҳолда амалга ошади ва болага товушлар артикуляцияси енгил кўчади.

Савол ва топшириқлар

1. Ринолалиянинг қандай шакли оғир кечади ва нима учун?
2. Ринолалиянинг қайси шакли ёзувда бузилишларга сабаб бўлади?
3. Органик ринолалия билан функционал ринолалиянинг фарқи нимада?
4. Махсус болалар боғчасига борганда ринолалик бола билан танишинг. Унинг табиий-педагогик ҳужжатларини кўриб чиқинг.
5. Ринолалик болалар билан олиб бориладиган машғулотнинг режа-конспектини тузинг.
6. Очиқ ринолалияда операциядан олдин олиб бориладиган логопедик ишлар моҳияти нималардан иборат?
7. Операциядан сўнгги ишлар моҳияти-чи?
8. Ринолалик болалар билан олиб бориладиган логопедик ишлар режасини тузинг.

Дизартрия — нутқ аппарати иннервациясининг органик бузилиши сабабли нутқнинг талаффуз томонидан бузилишидир. Дизартрия термини грекча сўздан олинган бўлиб, *dys* — бўлак, *arthron* — бириктириш деган маънони билдиради.

Дизартрия — бу марказий характердаги органик нутқ бузилиши ҳисобланади.

Дизартрияда нутқ аъзоларининг (юмшоқ танглай, тил, лаблар) кам ҳаракатланиши натижасида нутқ товушлари артикуляцияси қийинлашади, шу билан биргаликда овоз, нафас бузилишлари ҳамда нутқнинг суръати, ритми ва ифодалилигида ўзгаришлар кузатилади.

Дизартриянинг оғир формасида нутқ бутунлай тушунарсиз бўлади. Бундай ҳол *анартрия* деб аталади. Анартрия термини грекча сўздан олинган бўлиб *a* — йўқ, инкор, *arthron* — бириктириш деган маънони билдиради.

Дизартрия қуйидаги сабабларга кўра намоён бўлади:

- бош миянинг яллиғланиши;
- мияда қон айланишининг бузилиши;
- бош мия шикастланишлари.

Дизартрияда яна бош мия XII жуфт нервларидан V (уч тармоқли), VII (юз), IX (тил ҳалқум), X (сайёр, адашган), XI (қўшимча), XII (тил ости) жуфт ядроларининг зарарланиши ҳам кузатилади.

Дизартрия — болалар церебрал параличининг бир белгиси ҳисобланади.

К. Н. Витторф, М. В. Иппалитова, М. В. Литвак, Е. М. Маслюкова, К. А. Селимова, М. Б. Эйдинова ва Е. Н. Правдина-лардан иборат муаллифлар жамоаси ўзларининг илмий текширув ишларида дизартрия болалар церебрал параличининг бир белгиси эканлигини тасдиқлайдилар.

Артикуляцион мускуллар тонусининг ўзгариши натижасида артикуляцион моториканинг бузилиши, ихтиёрий ҳаракатларнинг чегараланганлиги, координат (вазият)нинг бузилиши, тил, лабда гиперкинезлар, нафас, овоз бузилишлари, шунингдек нутқнинг суръати, равонлиги, ифодалилигининг бузилиши, жумлалар шаклланишининг ноаниқлиги, охириги жумлагача гапирмаслик, паузанинг бузилиши, товушларни, сўзларни нутқда ташлаб кетиш ҳоллари дизартрия учун характерлидир.

Дизартрияда овоз паст ёки баланд, монотон, баъзан манқаланган, хириллаган бўлади.

Дизартрияда нутқнинг лексик-грамматик томонининг бузилиши асосий бузилиш ҳисобланмайди. Бунда нутқнинг товуш томондан бузилиши етакчи ўринда туради.

Дизартриянинг шакллари.

Дизартрия формалари бўйича қуйидагича тасниф қилинади:

- I. Бульбар дизартрия
- II. Псевдобульбар дизартрия
- III. Қобиқ дизартрияси
- IV. Қобиқ ости дизартрияси
- V. Мягчали дизартрия

I. **Бульбар дизартрия** — бу узунчоқ мяда жойлашган IX (тил-ҳалқум), X (сайёр, адашган), XI (қўшимча нерв), XII (тил ости) жуфт нервларнинг ядролари ва илдизчаларининг зарарланиш натижасидир.

Бульбар дизартрияда овоз пардалари фалажланганлиги учун овоз чиқариш мумкин бўлмай қолади (афония) ёки овоз бўғилиб чиқади. Бола манқаланиб гапиради, чунки юмшоқ танглай бурун йўлини бекитмайди. Юмшоқ танглай мускуллари фалажланганлиги учун ёйилаётган овқат бурундан қайтиб тушади. Фалажланиш натижасида трахеяга борувчи йўл маҳкам бекилмайди, бунинг натижасида овқат трахеяга кетиб қолиши мумкин. Шу сабабли бола овқат ютаётган вақтда кўп ҳолларда қалқиб кетади. Бунинг натижасида болада аспирацион пневмония пайдо бўлиши мумкин. Оғизни очиб кўрилганда фалажланган томонда юмшоқ танглай осилиб ётган бўлади ва «а» унлисини қаттиқ атакада талаффуз қилганда юмшоқ танглайнинг фалажланган томони ҳаракатланмайди. Кичик тилча соғлом томонга тортилиб туради. Ютиш рефлекси сўнган бўлади. Тилнинг орқа томонининг учдан бир қисмида таъм билиш қобилияти ҳам йўқолади, ўқиниш рефлекси сўнади.

Бульбар дизартрияда фалажланиш бир томонлама бўлади, бола нутқда жарангли товушларни қўллай олмайди. Шунингдек, бошқа кўпгина товушларни бузиб талаффуз қилиш ҳоллари ҳам кузатилади.

II. **Псевдобульбар дизартрия.** Дизартриянинг бу формаси олимлар томонидан энг кўп ўрганилган бўлиб, ҳаётда кўпроқ учраб турадиган нуқсон ҳисобланади.

Псевдобульбар дизартрия, боланинг илк ёшлик даврида, тугруқ вақтида ёки ҳомилалик даврида турли бош мия касалликлари — энцефалит, мия шишлари ҳамда мия жароҳатлари сабабли бош миyanинг органик жароҳатланиши натижасидир.

Псевдобульбар дизартрияда бульбар дизартриянинг кўпгина белгилари пайдо бўлади. Бульбар дизартрияда узунчоқ мяда жойлашган IX (тил-ҳалқум), X (адашган), XI (қўшимча), XII (тил ости) жуфт нервларининг ядролари ва илдизчалари жароҳатланган бўлса, псевдобульбар дизартрияда ана шу IX, X, XI, XII жуфт нервлар марказий невронларининг ўтказувчи йўллари жароҳатланган бўлади. Бульбар дизартрияда жароҳатланиш бир томонлама бўлса, псевдобульбар дизартрияда жароҳатланиш икки томонлама бўлади, шунинг учун буни псевдобульбар фалаж дейилади. Бунда юмшоқ танглай ҳар икки томонда осилиб туради.

Псевдобульбар фалажда болада умумий ва нутқий моторика бузилади. Бола ёмон эмади, энтикади ва ёмон ютади. Оғизларидан доимо сўлак ажралиб туради, юз мускуллари ҳаракати ҳам бузилган бўлади. Бола лунжларини шишира олмайди, тилларини ҳаракатга келтиришда қийналади. Артикуляцион ҳаракатларни жуда қийинчилик билан бажаради. Яққол намоён бўлувчи камчиликлардан бири ихтиёрий ҳаракатларни бажара олмаслиқдир. Болада нафас олиш жараёни бузилиб овозлари монотон, манқаланган бўлади.

Псевдобульбар дизартрия шартли равишда 3 даражага ажратилади: енгил, ўрта, оғир.

1. Псевдобульбар дизартриянинг енгил даражаси артикуляцион аппарат ҳаракатларида қўпол бузилишларининг йўқлиги билан характерланади. Бунда асосий артикуляцион қийинчилик тил, лабларда ҳаракатни тез ва аниқ бажара олмасликларида сезилади. Бундай болаларда талаффуз камчиликлари асосан артикуляцион ҳаракатларни аниқ, тез бажара олмасликлари натижасида юзага келади. Нутқ бирмунча секинлашган бўлади. Артикуляцион жиҳатдан қийин бўлган товушлар: **ж, ш, р, ч, ц** талаффузда камчиликлар кузатилади. Жарангли товушлар талаффузида овоз етарли даражада иштирок этмайди.

Товушлар талаффузидаги камчиликлар фонематик ривожланишга салбий таъсир кўрсатади. Дизартриянинг енгил даражасида кўпчилик болалар товушлар анализида бир қатор қийинчиликка учрайдилар. Бундай болалар ёзувда ўзига хос хатоликларга йўл қўядилар, яъни товушларни алмаштириб ёзадилар (**ш—д; цч—ц** ва бошқалар). Нутқнинг лексик ва грамматик томонларида камчиликлар деярли кузатилмайди. Шундай қилиб, псевдобульбар дизартриянинг енгил даражасида болаларда асосан нутқнинг фонетик томонида камчиликлар кузатилади.

Бундай камчиликка эга бўлган болаларда эшитиш ва ақлий ривожланиш нормада бўлади.

2. Псевдобульбар дизартриянинг ўрта даражасида болада юз мускуллар ҳаракати йўқолган бўлади. Бу ҳолат дизартриянинг ўрта оғир даражаси учун характерлидир. Лаб ва тил ҳаракатлари чегараланган бўлади. Бола лабларини олдинга чўза олмайди, унда тил ҳаракатлари ҳам чекланган бўлади, у тилининг учини юқорига кўтара олмайди, чап ва ўнг томонларга ҳаракатлантира олмайди ҳамда керакли ҳолатда ушлаб туrolмайди.

Асосий қийинчиликлар бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга ўтишда яққол намоён бўлади. Юмшоқ танглай кам ҳаракатчан бўлади. Болада сўлак оқишлари ҳамда чайнаш ва ютиш актиларида қийинчиликлар кузатилади.

Артикуляцион аппарат функциясидаги камчиликлар оғир талаффуз бузилишларига олиб келади. Бундай болалар нутқи тушунарсиз бўлади ва кечикиб ривожланади.

3. Псевдобульбар дизартриянинг оғир даражаси бу — а н а р т р и я д и р. Бунда асосий камчилик мускулларни оғир бузилиши ва нутқ аппаратининг тўлиқ фаолиятсизлиги билан характерланади. Анартрик болалар юзи маъносиз, ўзгача кўринишда бўлади, пастки жағ тушган, оғизлари доимо очик ҳолда бўлади. Тил оғиз бўшлиғида ҳаракатсиз ётади, лаб ҳаракати ўта чегараланган бўлади. Чайнаш ва ютиш актларида қийинчилик кузатилади. Нутқ тўлиқ бўлмайди.

III. Мягчали дизартрия — бу мягчанинг зарарланиши натижасида пайдо бўлади. Бунда нутқнинг равонлиги, баландлиги, суръати бузилган бўлади. Дизартриянинг бу формаси ҳаётда кам ўрганилган.

IV. Қобиқ дизартрияси. Дизартриянинг бу шаклида артикуляцион аппарат моторикасида ихтиёрий ҳаракатлар бузилган бўлади. Бунда ҳам товушлар талаффузида камчиликлар кузатилади. Болалар бир товуш талаффуздан иккинчи товуш талаффузига ўтишда ҳамда бир артикуляцион ҳолатдан иккинчи артикуляцион ҳолатга ўтишга қийналадилар. Болалар товушларни алоҳида аниқ талаффуз этиш қобилиятига эга бўладилар, лекин нутқда товушларни нотўғри талқин этадилар ёки бир-бирига алмаштирадилар. Бундай болаларда нутқнинг лексик-грамматик томони нормада бўлади.

V. Қобиқ ости дизартрияси — дизартриянинг бу формаси, бош мя қобиқ ости тугунларининг жароҳатланиши натижасида пайдо бўлади. Қобиқ ости дизартрияси мускуллар тонусининг бузилиши ва гиперкинезларнинг бўлиши билан характерланади.

Мускуллар тонусининг бузилиши ва гиперкинезлар овоз ва артикуляция бузилишларига олиб келади.

Қобиқ ости дизартриясининг характерли белгилари нутқнинг суръати, ритми ва интонациясининг бузилишидир.

Тузатиш ишларининг асосий йўналишлари

Дизартрик болалар билан олиб бориладиган логопедик иш дизартриянинг барча формаларида нутқ бузилиши, умумий ва нутқий моторика бузилишларининг механизмларини билган ҳамда боланинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Асосий эътибор болада нутқнинг ривожланиш ҳолатига, нутқнинг лексик-грамматик томонига ҳамда алоқа функцияси хусусиятларига қаратилади. Мактаб ёшидаги болаларда ёзма нутқ ҳолати ҳам ҳисобга олинади.

Узоқ вақт давомида мунтазам равишда олиб борилган машғулотлар секин-аста артикуляцион аппарат моторикасини нормаллаштиради, артикуляцион ҳаракатларни ривожлантиради, артикуляция аъзоларида ихтиёрий ҳаракатларни, бир ҳаракат-

дан бошқа бир ҳаракатга ўтиш қобилиятини шакллантиради ҳамда фонематик малакаларни тўлақонли равишда ривожлантиришга ёрдам беради.

Дизартрик болалар билан олиб бориладиган логопедик иш усуллари А. Г. Иппалитова, О. В. Правдина, М. В. Иппалитова, Е. М. Мостюкова, Г. В. Чиркина, И. И. Панченко ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган.

Дизартрик болалар билан олиб бориладиган логопедик ишларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Товушларнинг тўғри талаффузини ўргатиш, яъни артикуляцион моторикани, нутқий нафас олишни ривожлантириш, товушларни нутқда тўғри қўллаш ва мустақкамлаш.

2. Фонематик идрокни ривожлантириш, товуш анализ малакасини шакллантириш.

3. Нутқнинг поросодик томонларини нормаллаштириш, яъни нутқнинг ритм, оҳангдорлиги ва ифодалилиги томонига камчиликларни бартараф этиш.

4. Нутқнинг умумий ривожланмаганлиги кўринишларини тўғрилаш.

Дизартрик болаларда товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш тузатиш ишининг энг асосий вазифаларидан биридир. Товушлар талаффузидаги камчиликларнинг асосий сабаби нутқ аппарати аъзоларининг ҳаракатчанлигида кузатиладиган камчиликлардир. Шунинг учун логопед асосий эътиборни артикуляцион аппарат ҳаракатчанлигини ривожлантиришга қаратиши лозим.

Бу даврда олиб бориладиган ишлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- а) бутун юз мускулларини массаж қилиш; б) ихтиёрсиз ҳаракатлардан фойдаланиш; в) пассив гимнастикадан секин-аста актив гимнастикага ўтиш; г) актив гимнастика.

Массаждан юз мускуллари иннервациясини қўзғатиш, юздаги амимия ҳолатларини бартараф этиш ва кам ҳаракатчан артикуляцион аппарат аъзолар ҳаракатини активлаштириш мақсадида қўлланилади.

Массаждан олдин массаж қилиниши лозим бўлган мускулларни бўшаштирувчи машқлар ўтказиш тавсия этилади. Массажда қўл иссиқ бўлиши лозим, массаж қилиниши лозим бўлган жой секин силанади, сўнг енгил уриш, тортиш усулларида фойдаланилади.

Асосан юз мускуллари, лаб, тилнинг юқори сирти, юмшоқ танглай массаж қилинади.

Юмшоқ танглайни массаж қилишда ювилган, тоза, катта ёки кўрсаткич бармоқдан фойдаланилади. Бунда кўрсаткич бармоқ юмшоқ танглайда олдинга ва орқа томонга қараб ҳаракатлантирилади. Массаж 2—3 дақиқадан ошмаслиги керак. Массаждан сўнг ҳамма ҳаракатлар эркин бажарилади.

Болада бўлган ихтиёрсиз ҳаракатлар ойна олдида ўтказилади. Бунинг учун боланинг диққатини ойна орқали ўзидаги ва логопеддаги ҳаракатларни кузатишга қаратиш лозим.

Ҳаракатлар аввал логопед билан бирга бир неча марта такрор ўтказилади, сўнг ҳаракатлар логопеддан кейин қайтарилади ва ниҳоят, ҳаракатлар логопед кўрсатмаси билан мустақил бажарилади.

Пассив гимнастика гимнастиканинг шундай формасики, бунда бола ҳаракатларни фақат механик таъсир (логопедик асбоб, шпатель, қўл) ёрдамида бажаради. Ҳаракатлар механик таъсир ёрдамида бир неча марта қайтарилгач, шу ҳаракатларни механик таъсирсиз бажаришга уриниб кўриш лозим. Бола ҳаракатларни ўзи мустақил бажара олгач, актив гимнастика машқларини бажаришга ўтилади.

Актив гимнастика барча нутқ аъзоларига мўлжалланган бўлиб, бу гимнастика ҳаракатлари логопед кўрсатмаси ва унинг саноғи остида ўтказилади.

Гимнастика ҳаракатлари билан бирга нутқ давомида нафас олиш ва нафас чиқариш, овозни ривожлантириш машқлари ҳам олиб борилади. Нафас машқларини ўтказишдан мақсад — ўпка сигимини кенгайтириш, кўкрак қафаси ҳаракатини яхшилаш ҳамда болани нутқ жараёнида нафас чиқаришдан рационал фойдаланишга ўргатишдир.

Логопед қисқа ва чуқур нафас олиш ва уни узоқ, секин-аста чиқаришни аввал ўзида кўрсатиши лозим. Буни янада мустаҳкамлаш учун шамга, резинали ўйинчоқларга пуфлаш тавсия этилади.

Нафас олиш ва нафас чиқариш жараёнлари яхши шакллангач, овоз машқларига ўтилади. Овоз машқлари аввал унли товушларда, сўнг ундош товушларда ва бўгинларда олиб борилади.

Товушлар талаффузини тўғрилашда индивидуал ёндашиш принциpidан фойдаланилади. Товушларни тўғрилаш ва нутқга қўйиш индивидуал танланади. Бир нечта товушлар устида ишлашда изчиллик талаб этилади. Тузатиш ишида биринчи навбатда артикуляцион жиҳатдан осон талаффуз этиладиган товушлар ёки тузатиш осон бўлган товушлар танлаб олинади. Булар *а, н, у, м, к, н, х, в, т, с, л* товушларидир. Ушбу товушлар устида ишлаш жараёнида уларни талаффуз нормасига келтириш мумкин. Юқорида кўрсатилган товушлар устида ишлаш билан бир вақтда фонематик эшитувни ривожлантириш ва товушлар анализ малакаларини шакллантириш устида ҳам иш олиб борилади.

Артикуляцион бузилишларнинг оғир ҳолларида товушларни нутқга қўйиш махсус ёрдамни талаб этади. Бунда логопед кўриш, тактик вибрацион сезишдан фойдаланган ҳолда у ёки бу товушнинг талаффузи учун зарур бўлган ҳаракатни бажаришни болага тушунтиради ва унга ёрдам беради. Масалан, анартрия-

да логопед у товуш артикуляциясини ҳосил қилиш учун бола лабларига қўлини яқинлаштиради.

Товушларни нутқга қўйиш устида ишланганда логопед аниқ бўлмаса ҳам товушни тўғри талаффуз даражасига яқинлаштириши лозим. Дастлабки вақтларда нормал талаффузга эришиш қийин. Бу вақтда боланинг товуш аналогини ўзлаштириши уларни фарқлаш учун жуда муҳимдир. Аналог сифати ва уни (товушни) нормал талаффузга яқинлаштириш даражаси артикуляцион аппаратнинг ҳаракатланиш даражаси билан аниқланади. Ҳар бир янги товуш устида ишлашда, унинг артикуляцион хусусиятларини ўрганиш, яъни артикуляциянинг асосий характерли белгилари, уни бошқа товушлардан фарқли томони, артикуляцияни бошқалари билан солиштириш зарурдир.

Мунтазам машқлар олиб бориш товушни керакли артикуляцион тартибга яқинлаштиради ва аналогдан тўлиқ товуш талаффузига ўтилади. Логопед секин-аста ўрганилаётган товушни аниқ ва тўғри талаффуз этишни талаб этиб боради.

Артикуляцион моторика ва товушларни нутқга қўйиш устида ишлашдан ташқари фонематик эшитувни ривожлантириш учун ҳам мунтазам равишда иш олиб борилади. Бунда болалар унли товушлар қаторидан керакли унли товушни, ундош товушлар қаторидан ундош товушларни ажратишга ва анализ қилишга ўрганадилар. Болалар ўрганган товушларини турли бўғинлар бирикмаларида қайтаришга, бўғин ва сўз ҳосил қилган товушларни айтишга, уларнинг кетма-кетлигини аниқлашга ўргатиб борилади.

Талаффуз машгулотларида артикуляцион аппарат аъзоларини ривожлантиришга қаратилган фронтал ишлар олиб борилади. Фойдаланиладиган машқлар болаларнинг индивидуал ривожланишларини, нутқий ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда танлаб олинади. Бундан ташқари, машгулотларда нафас машқлари ҳам олиб борилади. Машгулотнинг асосий қисми ўрганилган товушни алоҳида ва бўғинлар бирикмасида талаффуз этишга, мустаҳкамлашга ажратилади. Логопед ўтилганларни бола қандай ўзлаштирганлигини доимо текшириб бормоғи лозим.

Бунинг учун болага у ёки бу товуш учун характерли бўлган артикуляция аъзолари ҳолатини айтиб ёки кўрсатиб бериш таклиф этилади, сўнг товушни алоҳида ва сўзларда талаффуз этиш сўралади. Товушлар устида олиб борилаётган машқлар кўрув ва тактиль идрок йўли билан назорат қилиб борилади.

Бу даврда яна артикуляцион белгилари бўйича бир-бирига қарама-қарши қўйилган товушлар дифференциацияси устида машқлар ўтказилади:

- 1) оғиз ва бурун товушлар дифференциацияси (*п—м*);
- 2) бурун товушлари гуруҳи ўртасида товушлар дифференциацияси (*м, и, н*);

3) портловчи товушлар гуруҳида товушлар дифференциацияси (*к—х*);

4) унли товушлар дифференциацияси (*а, у, о, у*);

5) портловчи ва қоришиқ товушлар дифференциацияси (*т—с*).

Бу машқлар жараёнида бошқа товушларни ўзлаштириш учун асос яратилади.

Шундан сўнг артикуляцион жиҳатдан талаффуз қилиш қийин бўлган товушлар устида иш олиб борилади. Бу жарангли, шовқинли ундошлар, қоришиқ ва *р* товушидир. Бу даврда ишнинг муваффақиятли олиб борилишида фонематик эшитувни етарли ривожлантирилганлиги, товушлар анализ малакаси бирмунча шакллانганлиги асосий роль ўйнайди. Бу вақтга келиб болалар товушларни яхши ажрата оладилар. Уларда нутқ активлиги, товушлар анализ малакаси сезиларли даражада ошади.

Болалар *Р, Ш, Ж* товушларини аниқ, яхши талаффуз қилишда, уларни фарқлашда қийналадилар.

Бу даврда ҳам товушлар дифференциацияси устида ишлашга махсус вақт ажратилади. Бу вақтда *с—з, ш—ж, ц—ч, ч—т* товушлар дифференцияси устида иш олиб борилади. Логопед болаларнинг товушларни бир-биридан хатосиз ажратишга ўрганганликларига ишонч ҳосил қилгач, товушларнинг бўғин ва сўздаги ўринларини аниқлашга қаратилган машқларга ўтади.

Товушларнинг тўғри талаффузи, фонематик эшитувни ривожлантириш, товушлар анализи малакасини шакллантириш устида олиб борилган ишлар дизартрик болаларнинг ёзувни ўзлаштиришлари учун асос бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Дизартрияга таъриф беринг. Унинг пайдо бўлиш сабаблари, механизми, локализацияси ва оғирлик даражаларини ёритинг.

2. Дизартрияни тавсифлаб беринг. Унинг асосий формаларини тавсифлаб беринг.

3. Махсус болалар боғчасига борганда дизартрик болалар нутқини кузатинг.

4. Дизартрик болалар нутқини текшириш учун дидактик материаллар танланг.

5. Дизартрик болаларнинг қўл моторикасини ривожлантириш учун ўйин машқларини танланг.

6. Дислалия ва дизартрия нутқ камчиликларига қиёсий тавсиф беринг.

10-БОБ. ОВОЗ КАМЧИЛИКЛАРИ

Овоз нутқни узоқ масофадан эшитишни таъминловчи муҳим воситадир. Инсон бўғизи орқали чиқадиغان, мураккаблиги ва социал аҳамиятидан қатъи назар, ҳар қандай товуш ҳақидаги тасаввур инсон овози тушунчасига киради. Овоз нутқнинг ифодалилиги, эмоционаллиги ва мазмун аҳамиятини таъминловчи воситалардан бири бўлиб, у нутқнинг эшитилишини таъминлайди.

Овознинг энг оддий кўринишлари инсоннинг инграши, бақариши, кулиши, йўталиш каби реакцияларида ифодаланади.

Овоз функциясининг бузилишлари кўпинча болалар ва ўсмирларда кузатилади. Овоз бузилишларининг келиб чиқиш сабаблари турличадир. Булар бўғиз, бурун-ҳиқилдоқ, оғиз-ҳиқилдоқ, ўпка, бронхлар ва трахея касалликлари, юрак ва юрак-қон томир системаси касалликлари, гапиришда ва қўшиқ айтишда овоз гигиенасига риоя қилмаслик, овозни ҳаддан ташқари зўриқтириш, овоз чиқаришнинг нотўғри техникаси ва эшитишнинг пасайиши бўлиши мумкин.

Кўрсатилган этиологик факторлар органик ва функционал овоз бузилишларини келтириб чиқаради.

Болалар овозининг ўзгаришига овоз мускулатурасининг гиперфункцияси сабаб бўлиши мумкин, чунки болалар ўзини вақтида, декламация қилганларида, қўшиқ айтаётганларида, баланд овоз билан ўқиётганларида, дарсда жавоб бераётганларида баланд овоздан фойдаланадилар, бунда овознинг ҳаддан ташқари зўриқиши кузатилади. Нотўғри овоз намунасини кўрсатиш, болаларнинг шу овозга тақлид қилишлари ҳам овоз бузилишларини келтириб чиқаради.

Балогатга етиш даврида овоз бузилишларининг келиб чиқиш хавфи мавжуд бўлади, шунинг учун мутация даврида хорда қўшиқ айтишдан сақланиш керак. Қўшиқ айтишда ўз овозига мувофиқ келмаган овоз регистрида куйлаш ҳам зарарлидир.

Юқорида кўриб чиқилган ҳоллар физиологик овоз бузилишларига олиб келади.

Овоз гигиенасига доимий риоя қилмаслик функционал овоз бузилишларининг асосий сабабидир. Шунингдек, нотўғри овоз намуналари, овознинг тўла шаклланиб бўладиган даврга қадар (18 ёш) овоз гигиенасига риоя қилмаслик, эшитиш назоратининг етарли даражада бўлмаслиги ҳам функционал овоз бузилишларига сабаб бўлади.

Органик овоз бузилишлари овоз аппаратининг нотўғри ривожланиши натижасида келиб чиқади. Бу овоз бузилишларининг кўпчилиги бўғиздаги касалликлар, ўзгаришлар ва шамоллаш жараёнининг натижасидир.

Гармонал тузилишдаги патологик ўзгаришлар, жумладан қалқонсимон без касалликлари кўпинча овоз бузилишларини келтириб чиқаради.

Овоз бузилишларининг турлари

Овоз бузилишлари келиб чиқишига кўра функционал ва органик овоз бузилишларига бўлинади.

Органик овоз бузилишлари периферик ва марказий характерда бўлиши мумкин.

Периферик характердаги органик овоз бузилишлари асосида овоз аппарати касалликлари: ун пайчаларидаги тугунчалар, бўғиз ва ун пайчаларининг папиломатозлари (ўсимталар), бўғиз стенози, жароҳатланишлар, куйишлар ётади. Булар периферик характердаги органик овоз бузилишларини келтириб чиқаради. Органик овоз бузилишларига шунингдек, бўғиз раки ёки бўғиз туберкулёзида бўғизни тиббий йўл билан олиб ташланган кишиларнинг овози ҳам киради.

Марказий характердаги органик овоз бузилишлари дизартриянинг турли кўринишларида кузатилади. Марказий характердаги овоз бузилишларига афония ва дисфония киради.

Функционал овоз бузилишида овоз ҳосил бўлиш бўлимларида ҳеч қандай патологик ўзгаришлар кузатилмайди.

Функционал овоз бузилишларига: мутизм, афония, дисфония, фоностения каби ўзгаришлар киради.

Кучли қўрқув натижасида овознинг тўсатдан ва бутунлай йўқолиши истерик *мутизм* деб аталади ва бу функционал овоз бузилиши шаклларида бири ҳисобланади. Бунда одам шивирлаб ҳам гапира олмайди. Истерик мутизм, кўпинча, дудуқланишга олиб келади. Мутизм физиологик жиҳатдан патологик тармоқланиш билан асосланади.

Мутизм узоқ вақт қўрқиш, аффектив қўзғалниш ёки руҳий зўриқиш натижасида келиб чиқади. Бунда овоз тўсатдан йўқолади. Гапиришга ҳаракат қилиш қийинчиликларини янада кучайтиради. Шунинг учун бемор мимика, қўл ишоралари ва ёзувдан фойдаланади.

Функционал *афония* овознинг бутунлай йўқолиши бўлиб, бемор фақат шивирлаб гапиради, лекин йўталганда овоз чиқади. Функционал афониянинг қуйидаги кўринишлари ажратилади:

а) паретик афония, овознинг тўсатдан йўқолиши билан характерланади, бўғиз мускуллари функционал жиҳатдан бўшашган бўлади;

б) спастик афония, бутун овоз аппаратининг ҳаддан ташқари кучли зўриқиши;

в) паретикспастик афония сохта ун пайчалари фаолиятининг керагидан ортиб кетиши ва ҳақиқий ун пайчалари фаолиятининг сусайиши ёки аксинча.

Дисфония — нафас аппарати, шунингдек, ҳақилдоқ, бўғиз, бўйин мускулларининг тарангланиши ва дағал, хирилдоқ, қисилган овоз билан характерланади.

Фоностения — овоз ҳосил бўлиш аппаратида ҳеч қандай ор-

ганик ўзгаришлар бўлмаган ҳолда овоз ҳосил қилиш функциясининг бузилиши, тез толиқувчанлик, овоз жараёнининг узилиш ёки овознинг кучи, баландлиги ва овоз тембрининг ўзгариши, овознинг хирилдоқлиги билан характерланади. Бу ҳоллар ўткинчи характерга эга бўлади. Фоностения кўп ҳолларда катта овоз нагрузкасини талаб қилувчи касб кишиларининг овоздан нотўғри фойдаланишлари натижасида келиб чиқади.

Овознинг нотўғри ҳосил бўлиши овознинг йўқлиги ёки хирилдоқ бўлишига нисбатан кўп турли кўринишларга эга бўлади.

Нормадан четга чиққан овоз жарангини характерлаш учун бир қанча белгилар мавжуд: заиф овоз; тезлашган овоз (ноаниқ овоз); бақироқ овоз; чийилдоқ овоз; қўпол овоз; бўғиқ овоз; хирилдоқ овоз; қисилган овоз; томоқ овози; титроқ овоз; узук-юлук овоз; жарангсиз овоз; бурунли овоз; монотон овоз ва бошқалар.

Юқорида айтилган овоз сифатининг бу белгилари асосида муайян, нормал овозга хос бўлмаган механизм ётади. Бу механизмни тушуниш нуқсонни бартараф қилишга ёрдам беради.

Овозни тиклашда олиб бориладиган логопедик иш системаси

Овозни тиклашда олиб бориладиган логопедик иш мазмуни икки даврдан иборат бўлади:

1. Тайёрлов даври.
2. Овозни тиклаш даври.

Тайёрлов даври анамнезтик маълумотлар йиғиш психотерапия, массаж, артикуляцион машқлар, нафас гимнастикаси ва овоз машқларини ўз ичига олади.

Бола овозини тиклаш ишларини бошлангандан аввал бола ҳақидаги анамнезтик маълумотларни олиш, шунингдек, клиник, психологопедагогик ва логопедик текширишларнинг натижаларини тартибга солиш ва умумлаштириш зарурдир. Боланинг овози ва нутқи магнит лентасига, нафас олиши эса кимографга ёки электроэнцефалографга ёзиб олинади.

Бўғиз касалликлари бўлган болаларда организмнинг астеник ҳолати, бўғизнинг нерв-мускул аппаратининг тузилишида ва функциясида турли ўзгаришлар, эмоционал ирода сферасининг бузилишлари, нутқ тараққиётининг сустлашиши ва овоз функциясининг узоқ давом этувчи бузилишлари кузатилади. Бу маълумотлар боланинг ривожланиш хусусиятларини очишга, овозни тиклаш ишининг йўллари ва воситаларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Психотерапиянинг мақсади — боланинг онгини, активлигини, иродасини овозни тиклаш жараёнига жалб қилишдир. Психо-

терапия бола шахсини қайта тарбиялашга, бола шахсининг қийинчиликларни енгиш ва тезроқ соғайиш учун курашишга ёрдам беради ва уни фаолаштиради. Психотерапия суҳбат шаклида олиб борилади. Суҳбат давомида боланинг имкониятлари аниқланади, қизиқиш доираси, қобилиятлари, ўз нуқсонига муносабати ҳақида тасаввурга эга бўлинади, шахсий иш юзасидан алоқа ўрнатилади.

Психотерапия билан бир вақтда артикуляцион машқлар ҳам олиб борилади.

Артикуляцион машқларнинг мақсади артикуляцион аппарат барча қисмларининг аниқ, тез, тўғри ҳаракатини таъминлаш ва артикуляцион аппарат фаолиятини нафас ва овоз ҳосил қилиш органлари иши билан мувофиқлаштиришдир. Артикуляцион мускулларни зўриқишдан ва аксинча бўшанглик, заифликдан холос қилиш зарур.

Артикуляцион аппаратни зўриқишдан халос қилиш ва унинг тонусини ошириш учун гигиеник массаждан фойдаланилади. Массажда бармоқларнинг учи билан:

а) пешона ўртасидан чаккалар томон ва кўз атрофида буруннинг икки кўз ўртасидаги юқори қисмигача;

б) буруннинг икки кўз ўртасидаги юқориги қисмидан қулоқ олди чуқурчаси томон;

в) бурун учидан юқори ва пастга;

г) бурун учи атрофида винтсимон ҳаракатлар, юқори ва пастки лабларга ўттиш билан массаж қилинади.

Вибрацион массажда бурун қанотлари **«М»** товушини талаффуз қилиш билан бир пайтда уриб турилади.

Массаж юз мускулатурасининг ҳаракатларини активлаштиради, юз мимикасини яхшилайди.

Массаж билан бир вақтда артикуляцион аппаратнинг турли қисмлари учун алоҳида ажратилган артикуляцион машқлар олиб борилади.

Ҳар бир артикуляцион ҳаракат ойна олдида ўтирган ҳолда аниқ, шошилмасдан, муайян ритмни сақлаган ҳолда (саноқ остида) амалга оширилади.

Артикуляцион машқларга: тил ҳаракатлари, лаб ҳаракатлари, жағ ҳаракатлари, юмшоқ танглай, бўйин мускулларини бўшаштирувчи машқлар, бўғиз ва ун найчаларининг ҳаракати машқлари киради.

Артикуляцион машқлар билан бир вақтда 2- ёки 3- машғулотдан бошлаб нафас машқлари ҳам олиб борилади. Нафас машқларини ўтказишда қуйидаги қондаларга риоя қилиш керак:

1) болани толиқтириб қўймаслик, яъни машқларнинг сонини ва ўтказилиш суръатини қатъий меъёردа қилиш;

2) боланинг кўкрак қафаси ҳаво билан тўлиб қолмаслигини кузатиб туриш;

3) бола ҳаракатларни секин, саноқ остида, бир текисда, шамоллатилган хонада, овқатгача бажариши керак.

Иккинчи давр, яъни овозни тиклаш жараёни мураккаблашиб борувчи 3 бўлимдан иборат:

I. Овоз товушини ҳосил қилиш.

II. Ҳосил қилинган овозни мустаҳкамлаш.

III. Овоз ҳосил қилиш жараёнини автоматлаштириш.

I. Овоз товушини ҳосил қилиш — тикловчи таълимнинг энг муҳим, энг мураккаб ва энг узоқ давом этадиган босқичидир. Овоз товушини инграш ёки мўраш имитацияси орқали ҳосил қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҳосил қилинган овоз товуши («м» товуши) очиқ ва ёпиқ бўғинларда «у», «о», «а», «и» унли товушлари билан бирлаштирилади.

«Мўраш» оғизни ёпиқ ҳолда сақлаб нафас чиқаришда, қисқа, секин, олдин паст овозда, тилни тинч ҳолатда сақлаб амалга оширилади. Товуш зўриқишсиз, қуйи ноталарда ҳосил бўлиши керак. Товуш юмшоқ атакада, яъни ун пайчалари чиқаётган ҳаво овоз тешиги орқали ўтишдан илгари эмас, балки шу ўтиш билан бир вақтда ёки ундан кейин биргалашиши керак.

Овоз ҳосил қилишда, «м» товушини талаффуз қилишда овознинг эркин чиқишига муваффақ бўлиш керак. Овоз кучини ва овоз жарангини ошириш учун ҳосил қилинган «м» товушига «у» унли товушни қўшиб, нафас чиқариш пайтида «му» очиқ бўғинини талаффуз қилиш керак. Чунки «у» унли товуши бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

а) «м» товушни кўп марталаб талаффуз қилиш натижасида ун пайчаларининг активлиги ошади, шунинг учун «му» бўғинини талаффуз қилиш боланинг овоз аппарати учун қийинчилик туғдирмайди;

б) «у» товушни талаффуз қилишда бўғиз бирмунча қуйи ҳолатда бўлади. Бу ҳолда ҳиқилдоқ узайган ҳолатда бўлади ва бу талаффуз учун қулайлик яратади. Агар бўғиз юқори ҳолатда бўлганда, овоз тембри хириллаган бўлар эди. Бўғизнинг қуйи ҳолатда бўлиши ун пайчаларининг кам энергия сарфлаб, яхшироқ акустик самара берган ҳолда ишлашни таъминлайди;

в) «у» товушини талаффуз қилишда лаблар олдинга чўччайтирилган бўлиб, бу товуш ҳосил бўлиши учун қулайлик яратади;

г) «у» товуш «а», «о» унли товушларидан шу билан фарқ қиладики, бу товушни талаффуз қилишда ҳаво оқими тор, кучли, совуқ бўлади, бу эса овоз кучини оширади;

д) «у» товуши ўздан олдинги товуш «м» ундош товушини талаффуз қилиш учун ҳам қулайлик яратади. «Му» очиқ бўғини талаффуз қилинган, «муммм» ёпиқ бўғинларини талаффуз қилишга ўтилади. Сўнгра мо-ом-мом — момм, моммм бўғинлари талаффуз қилинади, сўнг ма—мам—амаммм—маммм—амаммм бўғинлари талаффуз қилинади. Кейин ми—им—мим—муммм—муммм...—имим—имимм—имиммм бўғинларига ўтилади.

II. Ҳосил қилинган овозини мустаҳкамлаш. Бу даврининг асосий вазифалари:

1) ҳосил қилинган овозни унли ва ундош товушлар билан бирга бўғинларда, сўзларда, гапларда мустаҳкамлаш;

2) овоз баландлигини, овоз кучини, овоз тембрини, овоз модуляциясини, нутқнинг мелодик-интонацион томонларини ривожлантириш;

3) қўшиқ айтиш овозини ҳосил қилишдан иборат.

Бу даврда аввал жарангсиз ундош товушлар (*ф, с, ш, х, п, т, қ*) устида, сўнг жарангли ундош товушлар (*в, з, ж, б, д, г*) устида ишланади. Бу товушлар бўғин ва сўзларда мустаҳкамланади. Бу машқлар овознинг баландлиги, кучини ва тембрини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш иши билан бирга олиб борилади.

Овоз кучини ривожлантириш ун пайчалари остидаги ҳаво босимининг даражасига ва ун пайчаларининг зичлигига боғлиқ. Овоз кучини ўзгартира билиш — нутқнинг ифодалилиқ воситаларидан биридир. Болани баланд овозда, лекин бақирмасдан, аниқ, овознинг кучини секин-аста ўзгартирган ҳолда гапиришга, баланд овоздан ўрта ва секин овозга ўтиш ва аксинча секин, ўрта овоздан баланд овозга ўтишга ўргатиш лозим.

Овоз баландлигини ўзгартириш, ривожлантириш нутқнинг ифодалилиқ воситаларидан биридир.

Овоз баландлигини ривожлантириш учун овоз диапазони (ҳажми)ни кенгайтирувчи, овознинг модуляциясини, яъни овоз тембрини ривожлантирувчи машқлар бажарилади.

Овоз тембрини ривожлантириш. Овоз тембри оғиз — бурун — ҳиқилдоқ резонаторининг фаоллятига, тузилишга ва функциясига боғлиқ.

Оғиз-бурун ҳиқилдоқ резонаторининг барча қисмлари ўзаро мувофиқ ҳолда ишлаганида овоз жарангли, текис, аниқ, мустаҳкам ва чидамли бўлади.

Овоз тембри устида ишлашда логопед олдида қуйидаги вазифалар туради:

1) овознинг жаранглилигини ҳосил қилиш;

2) бўғин ва бўғиз мускулларини бўшаштириш йўли билан томоқнинг ва овознинг қисилишини йўқотиш;

3) овоз чиқариш учун тўсиқ бўлаётган ҳолатларни йўқотиш;

4) овознинг текислиги, турғунлигини ҳосил қилиш;

5) овознинг чидамлилигини ҳосил қилиш, яъни овоз нагрукаси қанча давом этишдан қатъи назар жарангланиш сифатини сақлаш.

III. Овоз ҳосил қилиш жараёнини автоматлаштириш. Болаларда овозни ҳосил қилиш ва уни ривожлантириш бўйича олиб бориладиган логопедик машғулотларнинг II ва III даврларини бир-биридан ажратиш қийин, чунки овоз ҳосил қилиш жараёнининг автоматлашуви II даврдаёқ бошланади.

III давринг асосий вазифаси овозни боланинг кундалик нутқиға амалий жиҳатдан киритиш, болани баланд, жарангли овоздан эркин, зўриқшисиз, товушларни аниқ талаффуз қилган ҳолда фойдаланишга ўргатишдир.

Болалар билан ўтказиладиган машғулотларни уларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тузиш зарурдир. Машғулотлар эмоционал, ёрқин, образли, кўргазмали, енгил ва турли-туман бўлиши керак.

Бу даврда қуйидагича машқлар ўтказилиши мумкин:

1) ўнликларни баланд ва паст овозда тезлаштириб бориладиган суръатда куч билан ва кучсиз санаш;

2) мақоллар, топишмоқлар, тез айтишларни овознинг баландлигини, кучини, модуляциясини ўзгартириб, турли интонациялардан фойдаланган ҳолда, нутқ суръатини тезлаштира бориб талаффуз қилиш;

3) шеър текстларини ёд олиш;

4) масалаларни ўқиш ва ёд олиш;

5) халқ эртакларини ўқиш ва гапириб бериш, ролларга бўлиб ўқиш;

6) логопед танлаган шеър ва матиларни овоз чиқариб ўқиш ва гапириб бериш;

7) берилган мавзу бўйича ва расмларга қараб ҳикоя тузиш.

Овоз бузилишларининг олдини олиш

Овоз бузилишлари, кўпинча овоздан нотўғри фойдаланиш натижасида ва кўп ҳолларда катта овоз нагрузкаси билан боғлиқ бўлган касб кишиларида ҳамда қўшиқ айтувчиларда учрайди. Шунинг учун овоздан доимий равишда фойдаланувчи кишилар овоз ҳосил бўлиш асосларини билишлари ва овоздан фойдаланишга доир оддий кўникмаларни эгаллаган бўлишлари лозим.

Болалик ёшида овознинг хириллаши, асосан, овознинг ҳаддан ташқари зўриқишидан келиб чиқади. Бунинг олдини олиш учун болани бақаришга мажбур қилмаслик ва шу билан бирга боланинг ҳар қандай бақаришига ҳам жавоб беравермаслик керак.

Мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болаларнинг кўпчилигида овознинг хириллаши кузатилади. Бунинг сабаби — нутқда ва ашула айтишда овоздан нотўғри фойдаланишдир. Ўқитувчининг баланд ва қаттиқ овоз билан гапириб ўқувчиларга шахсий намуна кўрсатиши натижасида ўқувчилар ҳам шундай баланд ва қаттиқ овозда жавоб беришга одатланидилар. Бу овоз бузилишларини келиб чиқиши учун биринчи туртки бўлади.

Одатда овознинг кучи билан ҳурматга, интизомга эришишга интилаётган ўқитувчи бу нарсаларга ҳеч қачон эриша олмайди.

Болаларни гавдани тўғри тутишга ўргатиш лозим ва гавдани тутишдаги камчиликларни йўқотиш муҳимдир. Чунки бу камчиликлар нафас ва овоз мускулатурасининг зўриқиш ҳолатини келтириб чиқаради ва бу ҳам овоз бузилишларига олиб келади.

Овоздан нотўғри фойдаланишнинг сабаби нотўғри раҳбарлик остида хорда қўшиқ айтиш ёки ўқиш ҳам бўлиши мумкин. Тўғри қўшиқ айтиш овоз ва нутқни тарбиялаш ва ривожлантириш учун катта аҳамиятга эга. Қўшиқ айтиш эстетик ҳис-туйғу ва коллектив алоқаларни ривожлантиради. Қўшиқ айтиш саломатлик учун ҳам фойдалидир: чунки қўшиқ айтиш вақтида нафас олиш интенсив бўлади, нафас мускулатураси мустаҳкамланади, юрак фаолияти ва моддалар алмашинуви яхшиланади.

Агар қўшиқ айтиш бола учун жисмоний жиҳатдан қийин бўлса, уни ўз вақтида врачга кўрсатиш лозим. Чунки бу турли касалликларнинг натижаси бўлиши мумкин.

Мутацион давр ота-оналар ва ўқитувчиларнинг болаларга тўғри муносабатда бўлишларини талаб қилади. Бунда овоз диапозонининг қуйи регистрида овоз машқлари ўтказиш лозим. Бу даврда овоз бузилишларининг келиб чиқиш эҳтимоли ўқитувчи эътиборидан четда қолмаслиги зарур.

Овоз бузилишларининг олдини олиш учун овоздан табиий нутқ регистрида, табиий диапозонда ва ўртача баландликда фойдаланиш принципиал жиҳатдан зарурдир.

Овоз ўз кучи ва баландлиги жиҳатидан индивидуал физиологик имкониятлардан ошмаслиги керак.

Овоздан фойдаланиш характери ва унга баҳо бериш кишилар билан алоқа муносабати учун муҳимдир. Чунки овознинг ифодалилиқ даражасига қараб одамнинг руҳий ҳолатини аниқлаш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Овоз ҳосил бўлишининг анатомик-физиологик механизмини ёритиб беринг.
2. Органик ва функционал овоз бузилишларининг фарқини айтинг.
3. Овоз бузилишларини бартараф этишда олиб бориладиган комплекс тиббий-педагогик тадбирларни ёритиб беринг.
4. Махсус болалар боғчасига борганда болалар овози ҳолатига эътибор беринг.
5. Болалар овоз гигиенаси ҳақида педагоглар ва ота-оналар билан олиб бориладиган суҳбат конспектини тузинг.
6. Болалар овозини ривожлантириш учун ўйинлар танланг.

Алалия энг оғир нутқ нуқсонларидан бири ҳисобланади, бундай нуқсон пайтида бола тил орқали мулоқот воситасидан бутунлай ажралади: унинг нутқи мустақил ва логопед ёрдамсиз шаклланмайди.

Алалия (грекча *α* — инкор маъносини англатувчи юклама ва латинча *lalia* — нутқ) нутқнинг йўқлиги ёки боланинг она қорнида ёки дастлабки ривожланиш босқичида нутқ шаклланишига қадар бош мия қобиғи нутқ доирасининг органик жароҳатланиши оқибатида узлуксиз ривожланмай қолишидир.

Алалиялик болалар педагогик жиҳатдан турли гуруҳларга мансуб бўлиб, бу гуруҳлар бир-биридан нуқсон даражасига ва тузатиш ишларининг самарадорлигига қараб фарқланади.

Алалия болаларда периферик эшитиш ва артикуляцион аппаратнинг сақланган ҳолида кузатилади. Бундай омиллар улардаги нутқ ривожланиши учун ақлий имкониятларнинг мавжудлигидан далолатдир.

Нутқнинг йўқлиги боланинг мукамал ривожланиши ва атрофдагилар билан мулоқот қилишини кескин чеклайди. Бу эса ўз навбатида, онгнинг аста-секин ривожланишдан орқада қолишига олиб келади ва у амалда иккиламчи хусусиятга эга бўлади. Алалия билан касалланган болалар олигофрен (онги ривожланмаган) болалардан фарқ қилади: нутқи шаклланиш даражасига қараб ва махсус ўқитиш билан таъсир этиш натижасида ақлий жиҳатдан орқада қолиш аста-секин йўқолиб боради.

Нутқ бузилишининг шаклланиш сабаблари марказий нерв системасининг органик жароҳатланиши билан боғлангандир. Уларга қуйидагилар киради: бош миyanинг жароҳатланиши (менинго-энцефалит, қизилча, жароҳатланишдан кейинги асоратлар); туғруқнинг оғир кечиши ва тез туғиш оқибатида мияга қон қуйилиши; боланинг она қорнида ривожланиш босқичида, туғруқ вақтида, шунингдек боланинг бир ойликдан бир ёшгача бўлган дастлабки ривожланиш босқичида моддалар алмашинувининг бузилиши (Н. Н. Трагуотт, В. К. Орфинская, М. Б. Эйдинова ва бошқ.). Бундан ташқари оғир рахит хасталиги, нафас йўлларининг касалланиши, ҳаётининг дастлабки ойларида уйқуси ва овқатланишининг бузилишини бошидан кечирган болаларда ҳам алалия пайдо бўлиши мумкин (Э. Фрешельс, А. Ю. Флоренская, Н. И. Красногорский ва бошқ.).

Бош мия катта ярим шаридаги нутқ доиралари (Вернике ва Брока марказлари)нинг бузилишига қараб алалиянинг икки шакли: мотор алалия ва сенсор алалия вужудга келади.

Мотор алалия нутқ ҳаракат анализатори фаолиятининг бузилиши билан, сенсор алалия эса нутқ-эшитиш анализаторла-

рининг бузилиши билан боғлангандир. Аммо бундай бузилишлар ҳозирги пайтда болаларда намоён бўладиган алалиянинг турлича эканлигини инкор этмайди.

Мотор алалия

Мотор алалия марказий характердаги органик бузилишлар натижаси ҳисобланади. Бундай носоғлом неврологик кўриниш нутқнинг ривожланиши борасида жиддий орқада қолиш билан қўшилган ҳолда нутқ фаолиятининг сусайишига, нутқ нуқсонларининг келиб чиқишига (гапиришни истамаслик), руҳий ва интеллектуал ривожланишда аста-секин орқада қўлишга олиб келади. Таниқли тадқиқотчи А. Б. Богданов-Березовскийнинг таъкидлашича, болалар алалияси (афазияси) нафақат барча нутқ фаолиятларини заифлашувини келтириб чиқарадиган миянинг айрим бўлинмаларини бузилиши билан боғланган, балки у интеллектнинг умумий ҳолатида ҳам ўз аксини топади.

Неврологик нуқсоннинг намоён бўлишига кўпинча ота-оналарнинг тарбия масаласига нотўғри ёндашувлари ҳам сабаб бўлади. Бундай нотўғри ёндашув уларнинг заиф болага ҳаддан ортиқ эҳтиёткор, раҳм-шафқатли муносабатда бўлишларида намоён бўлади. Бундай болаларга нисбатан талаб камайтирилади, уларнинг жисмоний имкониятларига мос меҳнат билан шуғулланиши чеклаб қўйилади. Бу ўз навбатида бола шахсидаги нуқсонларни чуқурлаштиради: у кўпинча хархашали, инжиқ ва асабийлашган бўлиб қолади.

Бундай болаларнинг маиший соҳада ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўникмалари етарли бўлмайди: улар ёмон кийинишади, тугма қадашни, ботинкасининг ипини боғлашни билмайдилар ва ҳоказо. Умумий моторика ҳам бузилади: болалар қўпол ҳаракат қилишади, кўпинча оддий ҳолларда ҳам қоқилиб тушадилар ва йнқиладилар, бир оёқда сакрашни, ёғоч (хода) устида юришни, мусиқа садолари остида бир маромда ҳаракат қилишни билмайдилар ва ҳоказо. Артикуляцион аппарат моторикасининг ривожланиши сусаяди. Оддий артикуляцион ҳаракатларни бажариш (тилни юқорига кўтариш ва шу ҳолича ушлаб туриш, юқори лабни ялаш, тилни тақиллатиш ва ҳоказолар), шунингдек одамларга қўшилиш болани қийнайди. Диққат-этибор ва хотира каби олий руҳий фаолиятларнинг номукаммал ривожланиши алалиялик болаларга хосдир.

Мотор алалияли болалар руҳий-жисмоний ҳолатининг заифлашуви кўп толиқиш ва ишга қайишмаслик оқибатида янада чуқурлашади.

Н. Н. Трегуботнинг таъкидлашича, руҳий жиҳатдан сустлик, чекланиш, ташаббуссизлик алалиялик болаларни ақлий жиҳатдан ривожланмагандек қилиб кўрсатади, бу ўз навбатида

уларнинг шахсиятига хос асл ҳолатларига ҳар доим ҳам мувофиқ келавермайди.

Ташқи нутқнинг бузилиши, шунингдек боғланишли нутқни мустақил талаффуз қилишнинг бирданига пасайиши мотор алалияти болаларнинг характерли белгисидир. Бу пайтда болаларнинг фаол луғат бойлигини ўзлаштириш, нутқни грамматик жиҳатдан тўғри тузиш, товуш талаффузи ва сўзнинг бўғинли кўринишидан фойдаланиш борасидаги қийналишлари кузатилади.

Бундай белгилар нутқни тўлиқ тушуниш жараёнида намоён бўлади.

Мотор алалият даврида профессор Р. Е. Левина томонидан ажратиб кўрсатилган ва тасвирланган нутқ ривожланишининг турли даражалари: умумий қабул қилинган нутқнинг умуман йўқ бўлишидан, очиқ иборали нутқнинг лексик-грамматик ва фонетик-фонематик ривожланмаганлик элементлари билан қўлланишигача кузатилиши мумкин.

Шундай қилиб, алалиятлик болалардаги нутқ ҳолати жуда ҳам ранг-баранглиги билан тавсифланади ва у неврологик бузилишларнинг оғирлигига, нутқ муҳити ва тарбиявий шаронтига, логопедик таъсир этишининг вақти ва муддатига, бошқа кўп ҳолларда эса боланинг компенсаторлик имкониятларига боғлиқдир.

Мутахассис бўлмаган киши алалиятлик болалар билан қисқа вақт мулоқот қилганда, уларнинг нутқини кўпинча тушунолмайди. «Ойи кели», «матта боч» (*ойим келдилар, мактабга бораман*) кўринишидаги нотўғри гапиришлар айрим вазиятларда, нутқга зарур ургу берилганда ва юз ишоралари билан мустаҳкамланганда тушунарли бўлиши мумкин. Дастлабки ривожланиш босқичидаги бола қисқа муддатли вазият кўриниши билан боғлиқ бўлмаган ҳодиса, ҳаракат хоҳишини айтиб беролмайди, шу йўсинда у нутқий мулоқотда иштирок этмайди.

Иккинчи даражали нутқ ривожланишига эга бўлган бола ўзининг алоҳида кузатувлари, мулоҳазаларини атрофдагиларга кўпроқ тушунарли тарзда айтиб бера олади. Масалан: «Вой. Болей. Кучу югуй. Боя контида уччи»—*Қор. Болалар. Кучук югурди. Бола конькида учди.*

Болаларнинг учинчи ривожланиш даражасига эга бўлган нутқ кўпроқ очиқ баён қилишни ўз ичига олади. Лекин уларни таҳлил қилишда лексик-грамматик ва фонетик жиҳатдан хатолар яққол кўзга тушланади. Масалан: «Ойимийникига бодим. Мени ака дотой. Кайтока эки, уйтоги каяшти. Ношим уйида тети»—*Ойимларникига бордим. Менинг акам доктор. Картошка эдик, ўртоғим қарашди. Нозим уйига кетди.*

Мотор алалият пайтида, юқорида кўрсатилгандек, боладаги нутқни тушуниш ҳолати нисбатан сақланган бўлади. Болалар катталарнинг мураккаб тил билан мурожаат қилишларига тў-

лиқ мувофиқлашмайдилар, аксинча, улар содда илтимос ва топшириқларни бажарадилар.

Кўпинча ота-оналар тарбиячи билан суҳбатлашганда ёки логопед қабулида бўлганларида ўз фарзанди ҳақида: «У ҳамма нарсани тушунади, лекин ҳеч нарса гапирмайди»,— дейишади. Лекин бу болаларни бирор мақсадни кўзлаб, синчковлик билан руҳий-педагогик жиҳатдан текширилганда уларнинг нутқни тушунишларида кам хатога йўл қўйишлари аниқланади. Алалиялик болалар учун феъл ва отларнинг бирлик ва кўplikдаги шаклларни («Қим ҳақида *сўзляпти* ва ким ҳақида *сўзляптилар* дейилишини кўрсат», «Менга *қўзиқоринни* бер, ўзингга *қўзиқоринларни* ол»), феълнинг ўтган замонга оид шакллари («Салимнинг ўйинчоқни қаердан олганини, Нодиранинг ўйинчоғи қаерда бўлганини кўрсат»); алоҳида лексик моҳиятларни («Кўчада ким *келаётганини* ва кўчадан ким *ўтаётганини* кўрсат»); нарсаларнинг жойлашишини («Ручкани китоб *ичига* қўй, ручкани китоб *устига* қўй»); сабаб-оқибат боғланишларини белгилашни ўз ичига олган топшириқлар қийинчилик қилади.

Бундай топшириқларни бажаришда болалар йўл қўядиган хатолар шунда намоён бўладики, улар сўзнинг лексик моҳиятига эътиборни қаратадилар ва грамматик ҳамда морфологик элементларни (сўзнинг тугалланиш қисми, кўмакчи, боғловчи ва ҳоказоларни) ҳисобга олмайдилар. Бундай элементлар эса фикрни аниқлаштиришда муҳим аҳамиятга эга.

Нутқни тушунишдаги қийинчиликлар узоқ муддат сақланади, уларни бартараф этиш учун эса болаларни махсус машғулотларга жалб қилиш лозим. Ота-оналарда боланинг унга қаратилган нутқни тушунгандек бўлиб кўриниши уларга ота-оналарнинг одатдаги муомала шароитлари ва кундалик топшириқлар билан мурожаат қилишлари («Қаламларни қутига сол»; «Косага сув қуй» ва ҳоказо) ҳисобига шаклланади ва мустаҳкамланади.

Нутқнинг бундай ҳолати умумий турдаги болалар боғчасига борадиган алалиялик болаларнинг машғулотларга тўлиқ қатнашишни чеклайди, дастурларни ўзлаштириб олишига тўсиқлик қилади.

Боланинг нутқ имкониятлари ва умумий болалар боғчалари орасидаги фарқ кўпинча асаб бузилишларига, бола ва унинг яқинлари, тарбиячи ўртасида турли хил зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Мулоқот жараёнидаги бундай қийинчиликларнинг сабабларини билган тарбиячи хушёр ва чидамли бўлиши, болаларнинг нутқ талаффузларини шакллантиришда уларга моҳирлик билан ёрдам бериши, мукамал ривожланаётган тенгқурларнинг уларга салбий баҳо беришларидан эҳтиёт қилиши лозим.

Машғулотларда ва машғулотлардан ташқари вақтларда тарбиячи алалиялик боланинг орқада қолишини ҳисобга оли-

ши, унинг шахсий хусусиятларини муттасил назарда тутиши ва унинг учун муносиб машғулот турларини танлай билиши керак.

Мотор алалияли болалар нутқининг мазмунли томони бузилиши узоқ муддатли ва узлуксиз тузатиш ишлари олиб боришни талаб этади. Бу нуқсон махсус ўқитишсиз тугатилмайди. Тарбиячи мотор алалияси билан хасталанган болаларни логопед ҳузурига консультацияга юбориши керак. Бу эса уларни кейинчалик махсус болалар боғчасига жойлашиш хусусида маслаҳат бериши мумкин.

Сенсор алалия

Сенсор алалиядаги нуқсоннинг тузилишида эшитиш тўлиқ сақланган ҳолда нутқни қабул қилиш ва тушуниш (нутқнинг ички томони)нинг бузилиши асосий ҳисобланади. Сенсор алалия бош мия чап яримшари юқори доираси (Вернике маркази)нинг жароҳатланиши билан боғлангандир.

Болалар уларга қарата айтилган нутқни ё тушунмайдилар, ёки жуда чекланган ҳолатда тушунадилар. Бунда улар товуш сигналларига нотўғри таъсир кўрсатадилар, қисқа машқлардан кейин эса турли хусусиятли шовқинларни (дукиллаш, ғичирлаш, ҳуштак ва бошқ.) ажратишлари мумкин. Шу билан товушнинг йўналишини аниқлашда катта қийинчиликларга учрайдилар.

Сенсор алалия болаларда эхолалия — бегона сўзларни автоматик тарзда такрорлаш ҳоллари учрайди. Бола кўпинча саволга жавоб қайтариш ўрнига саволнинг ўзини такрорлайди.

Қатор ҳолларда болалар ўзларига кўрсатилган нарса ёки расмнинг номини айтишга уринадилар ва айни пайтда ўша нарса ёки расмни бошқа кишига бериш (кўрсатиш) ҳақидаги илтимосни нотўғри бажарадилар.

Бундай кам учрайдиган табақадаги болалар учун турли даражада намоён бўладиган фонематик эшитиш (она тили фонемаларини қабул қилиш)нинг бузилганлиги етакчи нуқсон ҳисобланади. У нутқ товушларини тўлиқ фарқ қилмаслигига, шунингдек унга нисбатан айтилган нутқни тушунмаслигига, жуда енгил ҳолларда эса нутқ материалининг қийин эшитишга боғлиқ бўлиши мумкин.

Фонематик эшитишдаги камчиликларда болалар товуш жиҳатдан бир-бирига яқин, лекин мазмунни ҳар хил сўзларни (*терак—керак; тол—чол; лола—бола*) фарқламайдилар, граматик шакллар орасидаги фарқни тушунмайдилар.

Сенсор алалик болалар кўпинча заиф эшитадиган (қаранг: «Эшитиши нотўқис бўлган болалардаги нутқ бузилишлари» боби), сенсор афазияси билан хасталанган болалар (қаранг: «Афазия» боби) билан аралаштириб юборилади.

Тарбиячи сенсор алалинялик болаларнинг ақлий ривожланиши борасида аниқ бир тўхтамга келишга шошилмаслиги лозим. Нутққа оид вазифани тушунмаслик ва унинг бажарилмаслиги интеллектуал камчилик сифатида хато қабул қилиниши мумкин. Шунинг учун бундай ҳолларда болага намуна бўйича амалий машқлар бажаришни, масалан, элементларнинг тартибли иштирокига кўра, уларнинг шакли, ранги ва ҳажмини ҳисобга олган ҳолда минора қуриш ёки мозанкадан геометрик шакл ясашни таклиф қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай пайтда боланинг дидактик материалга қандай мувофиқлашувини, тарбиячи ёрдамини қандай қабул қилишини, бошқа болаларга нисбатан тақлидини аниқлаш муҳимдир. Тарбиячининг вазифаси бундай болани ўз вақтида аниқлаш, унинг эшитиш қобилиятини объектив услублар орқали текшириш мақсадида ва маслаҳат олиш учун отоларинголог (сурдомарказ)га кейин эса психоневролог ва логопедга юборишдан иборатдир.

Сенсор алалиня амалиётда жуда кам учрашига қарамасдан, бундай болаларга алоҳида эътибор бериш лозим. Чунки фақат тегишли шаронтларда ва узоқ вақтли тузатиш ишлари жараёнида мазкур нуқсонини қисман тузатиш ва болани нутқ ўстиришга ихтисослашган махсус мактабда ўқитиш учун тайёрлаш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Қандай сабабларга кўра алалиня келиб чиқади?
2. Алалиня ташқи таъсир остида келиб чиқадими ёки ўз-ўзидан пайдо бўладими?
3. Алалинянинг қандай шакллари мавжуд? Улар бир-биридан нимаси билан фарқ қилади?
4. Мотор алалиняси билан хасталанган болалар нутқини тузатиш ва уларни ўқитиш йўналишларини аниқланг.
5. Сенсор алалиняси бор болалар билан олиб бориладиган ишларнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифланг.

12- Б О Б. АФАЗИЯ

Афазия марказий органик турга оид оғир нутқ бузилишлари қаторига киради. Бу кўпроқ ёши ўтибпроқ қолган кишилардаги мия қон айланишининг бузилиши оқибатида пайдо бўлади.

Афазия (грекчадан олинган *a* — инкор маъносини англатувчи юклама, *phasis* — нутқ) — нутқнинг тўлиқ ёки қисман йўқолиши, у одатда бош миянинг локал жароҳатланиши натижасида юзага келади.

«Афазия» атамаси логопедияга дастлаб XIX асрда француз олими Труссо томонидан олиб кирилган эди.

Афазия сабаблари нутқнинг шаклланган босқичида бош мия нутқ системасининг турли хил органик бузилишларидан

иборатдир. Ушбу патология пайтида мия чап ярим шарининг олд, орқа, ён ва тепа қисмларида жароҳатланишлар кузатилади.

Афазия қуйидаги хасталикларнинг натижаси ҳисобланади:

- а) бош миянинг оғир жароҳатланиши;

- б) миянинг яллиғланиш жараёни ва унда ўсмаларнинг пайдо бўлиши;

- в) қон-томир касалликлари ва мияда қон айланишининг бузилиши.

Афазиянинг шакли, нуқсоннинг оғирлиги ва унинг ўтиб бориш характери қуйидаги омилларга боғлиқдир:

- а) шикастланиш ўчоғининг кенглиги ва унинг тарқалишини чеклаш;

- б) мияда қон айланиши бузилишининг характери;

- в) миядаги ўриндошлик вазифасини бажарувчи касалланмаган бўлимларнинг ҳолати.

Афазияни ўрганиш билан кўпгина совет олимлари: А. Р. Лурия, Э. С. Бейн, В. М. Коган ва бошқалар шугулланишган. Уларнинг тадқиқот ишлари натижасида афазиянинг турли хил шакллари аниқланди:

- а) мотор афазияси — мустақил нутқ сўзлаш қобилиятининг йўқолиши;

- б) сенсор афазияси — атрофдагилар нутқини идрок этиш қобилиятининг бузилиши;

- в) амнестик афазия — айрим сўзлар ва уларнинг аҳамиятини унутиш;

- г) тотал афазия — гапириш ва нутқни идрок этиш қобилиятларининг йўқолиши.

Ҳозирги даврда ҳам афазия борасида тадқиқот ишлари давом эттириляпти (М. К. Бурлакова, Л. С. Цветкова, В. М. Шкловский, Т. Г. Визель, Е. Н. Правдина-Винарская, И. Т. Влащенко ва бошқалар).

Афазия, юқорида таъкидланганидек, кўпроқ катта ёшлиларда пайдо бўлади. Аммо у баъзан болаларда ҳам кузатилади. Одатда, болалар афазияси икки турда бўлади: мотор афазия ва сенсор афазия.

Мотор афазия кенг тарқалган хасталик ҳисобланади. Афазиянинг бундай тури нутқнинг ҳаракатлантирувчи маркази (Брока маркази)нинг бузилишида юзага келади. Хасталикнинг бундай турида бемор ё гапириш қобилиятини бутунлай йўқотадди, ёки унинг нутқий имкониятлари жуда кам миқдорда сақланиб қолади. Мотор афазия билан хасталанган киши нутқни эшитади, тушунади, лекин талаффуз этолмайди. Қатор ҳолларда сўз бўғинлари ва қисқа ибораларни такрорлагани билан у айтиб турилган сўз ва гапларни тўғри талаффуз қилишда қийналади.

Шунингдек, мотор афазия билан хасталанган кишида ўз-ўзидан қўлланиладиган сўз ва жуда оддий иборалар сақланиб

қолади, у айрим бўғинлар, сўзлар ва узук-юлуқ гапларни тўлиқ тушунмаган ҳолда такрорлайди («Мана», «Уша» ва ҳоказо). Буни одатда эмболофразия деб атаймиз (эмболофразия — грекчадан олинган *embol* — ўргатиш, киришиш, *phasis* — нутқ). Бундай кўникилган сўзларни қўллаш кўпинча афазияли кишининг нимани гапиришни хоҳлаши ёки лозимлигига эмас, балки фонемаларни талаффуз қилиш режасида унинг нутқини қанчалик енгил бўлишига боғлиқ.

Мотор афазия билан хасталанган кишининг спонтан нутқини ундаги нутқ аъзолари заифлашувининг натижаси бўлиши мумкин, ҳолбуки Брока марказининг бузилишида сўзнинг товуш томони ва бўғин тузилишлари талаффуз қилиш имконияти чекланади.

Ташқи нутқининг мотор афазия давридаги оғир бузилиш ҳолатида нутқини идрок этиш имконияти сақланиб қолади.

Е. Н. Винарская ва бошқаларнинг хулосасига кўра, мотор афазия даврида боладаги ёзма нутқ кўникмалари бутунлай ёки қисман йўқолади. Бунда ёзишга нисбатан ўқиш қобилияти кўпроқ бузилади. Баланд овоз билан ўқиш пайтида паралексиялар¹ (*дераза* ўрнига — «деаза») пайдо бўлади.

Бундай нотўқислик сабаблари ҳозирга қадар мукаммал ўрганилмаган. Мотор афазияси билан хасталанган болалардаги айрим бўғин ва гапларни талаффуз қилиш имкониятининг мавжудлиги билан бир қаторда, кўпинча уларнинг санок сонларни тўғри ёзиши, қирқма ҳарфлардан ўз исм-шарифи ва ҳоказоларни териши ҳам кузатилади.

Бу болалар шахсининг муҳим томонлари алоҳида кўзга ташланади. Шунга биноан, бола ўз нуқсонини англаб етади, у ҳақда чуқур қайғуради. У ўз-ўзига нисбатан етарлича танқидий муносабатда бўлади, ўзининг ҳимоясизлигини ҳис қилади, шунинг учун ўзига бўлган ишончни тезда йўқотади. Натижада турғунлик ҳолати юзага келади. Атрофдагилар бола нутқини яхши тушунишмаса, турғунлик ҳолати кучайиши мумкин. Бу омиллар бола шахсининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Сенсор афазия болалар афазиясининг иккинчи шакли ҳисобланади. Сенсор афазия даврида биринчи навбатда нутқини идрок этиш (Вернике маркази) бузилади. Шунинг учун нутқини тушунишда бола анча қийналади. Афазия билан хасталанган бола нутқини эшитади, лекин нима ҳақида гапириляётганини англамайди. Бундай ҳолатни кишининг ўзига нотаниш тилда сўзланган нутқини эшитиши билан тенглаштириш мумкин.

Нутқини идрок этишни бузилишининг турлича даражалари мавжуд бўлиб, бунга фақат ўз нутқини эмас, балки бошқа кишилар нутқини ҳам тушунмаслик киради.

¹ Паралексия (грекча *para* — ёнида, олдида, *lego* — ўқийман) — ўқишнинг нутқ заифлашуви билан боғлиқ ҳолда бузилиши.

Мия хасталашувининг дастлабки босқичида нутқни идрок этишининг чуқур заифлашуви кузатилади, касаллиқнинг кейинги босқичларида афазияли болалар фақат гапнинг айрим маъноли тузилишларини тушунишда қийналишади. Сенсор афазия билан хасталанган бола аввалги ёд олинган сўзларни эслаш қобилиятини йўқотади.

Фонематик эшитишнинг бузилиши оқибатида сенсор афазия билан касалланган болалар ўз нутқи устидан назорат ўрнатиш имкониятини йўқотади. Уларга тўғри нутқ фаолиятининг сақланиб қолишига ҳеч нарса тўсиқлик қилмаса ҳам бу нутқ қўйидаги сабабларга кўра мукамал бўла олмайди:

- 1) нутқни эшитиш орқали назорат қилишнинг йўқлиги;
- 2) нутқни тушунишнинг бузилиши.

Сенсор афазия билан хасталанган болаларнинг нутқ (идрок) маъсули меъёридан янча орқада қолади: узук-юлук сўзлар, кўп ҳолларда чалкаш гаплар учрайди (нутқнинг бир элементи — бўғинлар, сўзларни бошқалари билан алмаштириш).

Сенсор афазия пайтида ёзиш ва ўқиш кўникмалари йўқолади: бола ҳатто олдиндан билган ёзувдаги сўзларни билмайди; алоҳида ҳарфларни фарқлагани ҳолда у шу ҳарфлардан тузилган сўзнинг маъносини тушунмайди.

Сенсор афазия пайтида нутқнинг просодик (ритмик-мелодик) томони бузилмайди; бундай пайтда болалар нутқи етарли даражада оҳангдор бўлади.

Афазиянинг ўхшаш ҳолатларини бир-биридан фарқлаш зарур:

1. Афазия алалиядан шуниси билан фарқ қиладики, алалия пайтида умуман нутқ бўлмайди (у ҳали шаклланмаган бўлади), афазия пайтида эса шаклланган нутқнинг йўқолиши кузатилади.

2. Афазия дислалиядан шуниси билан фарқ қиладики, дислалия пайтида нутқнинг фақат товуш томони бузилади, афазия пайтида эса шунга қўшимча лексик, грамматик томони ва нутқни идрок этиш ҳам бузилади.

3. Афазия дизартриядан шу жиҳати билан фарқ қиладики, мотор афазия пайтида тил ва лаблар ҳаракати (нутқдан ташқари ҳолатда) нинг оғир бузилиши кузатилмайди. Дизертрия пайтида эса артикуляцион аппарат фаоллашувининг тубдан чекланиши нутқ даврида бўлгани каби, ундан ташқари ҳолатда ҳам кузатилади.

4. Қўлоғи оғирлик пайтида болаларнинг жисмоний эшитиши бузилади, афазиянинг турли кўринишларида эса улар яхши эшитади.

5. Афазия руҳий ривожланишнинг тўхтаб қолишига олиб келади, уни ақлий ривожланмасликдан фарқлай олиш лозим. Бундай ҳолатда интеллектнинг заифлашуви иккиламчи эмас (афазия давридаги каби), балки бирламчи ҳисобланади.

Тузатиш ишларининг йўналиши

Тузатиш орқали таъсир этиш афазиянинг турли шаклларида икки йўналишдан иборат бўлади:

1. Тиббий йўналиш — хасталанган аъзоларни тўғридан-тўғри дори-дармон воситаларини қўллаган ҳолда тузатиш. Даволаш муддати врач кўрсатмаси ва кузатуви остида олиб борилади.

2. Логопедик йўналиш — махсус ташкил этилган машғулотларда бевосита қобилиятни тиклаш учун ўқитиш.

Кузатишларнинг кўрсатишича, катталар билан олиб борилган машғулотларга нисбатан болалар билан ўтказиладиган машғулотлар самарали бўлади. Одатда, катталар нутқини мукамал тиклаб бўлмайди, болалар нутқини эса нисбатан қисқа муддатларда меъёрга тиклаш мумкин.

Иккиламчи бузилишларнинг олдини олиш ва патологик қўринишларни мустаҳкамлаш учун логопедик машғулотларни иложи борича эртaroқ бошлаш тавсия этилади.

Мотор ва сенсор афазия билан хасталанган болалар нутқини тиклаш борасида умумий қондаларга амал қилинади.

Нутқ фаолиятини тиклаш нутқ системасининг сақланиб қолган элементларини тормозлантириш бўйича турли хил усуллардан қўлланишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ишдаги етакчи йўналишлардан бири — сушт ва фаол лугат бойликларини тиклашдир.

Логопедик машғулотларни ўтказиш шаклига кўра асосан хусусий характерда бўлиши керак, чунки болалар нутқий ва шахсий хусусиятлари бўйича бир-бирларидан кескин фарқ қилади. Бундан ташқари, нутқининг тикланиш жараёни ҳар бир болада турлича кечади.

Логопедик ишнинг барча даврларида ота-оналар, тарбиячилар, болага яқин кишиларнинг ёрдами керак бўлади: улар тиклаш ишларини давом эттиришлари, унинг устидан назорат ўрнатишлари, болада ўз кучига ишонч пайдо қилишлари лозим.

Машғулотларда орттирилган нутқ кўникмалари мустаҳкам бўлмайди ва тез унутилади, шунинг учун бутун ўқиш давомида ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни кўпроқ такрорлаш ва мустаҳкамлаб бориш лозим.

Мотор афазия пайтида нутқни тиклаш

Мотор афазия пайтидаги логопедик ишлар қуйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

1. Артикуляция дифференциацияси устида ишлаш.

2. Турли бўғинлардан тузилган сўзларни талаффуз қилиш устида ишлаш.

3. Лексик сўз запасини фаоллаштириш ва мавжуд аграмматизмни бартараф этиш.

4. Боғланишли нутқни шакллантириш ва боғланишли ҳикоя қилиш кўникмаларини тарбиялаш.

5. Уқиш ва ёзиш бузилишини бартараф этиш.

Дастлабки машғулотлардан бошлабоқ фонематик эшитиш-ни ривожлантириш билан бирга болалардаги товуш таҳлили кўникмаларини шакллантириш бўйича иш олиб борилади. Бунда болаларни сўзлардаги айтилган товушни фарқлашга ўргатиш зарур.

Талаффуз кўникмаларини ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишлар жуда ҳам ранг-баранглиги билан бир-биридан фарқ қилади. Уларни сақланган товушларни машқ қилиб мустаҳкамлашдан бошлаш тавсия этилади, чунки асосий вазифа — товуш ҳаракат анализаторларининг йўқолган қобилиятини жонлантиришдан иборатдир.

Навбатдаги босқич нутқда иштирок этмайдиган товушларни тиклаш. Бунда боланинг эътибори товушнинг фақат акустик хусусиятига эмас, балки артикулятор, шунингдек (агар бола мактаб ёшида бўлса) тузилиш хусусиятига ҳам қаратилади. Автоматлаштирилган нутқ қаторларини билвосита (логопед билан бирга) ва бевосита (логопедга эргашиб) такрорлашчи машқ қилиш катта фойда келтиради. Кейин эса бу қаторларни сўз ва қисқа гапларга айлантириш зарур.

Агар бола афазиянинг пайдо бўлишига қадар мактабда ўқиган бўлса, тиклаш иши жараёнида сақланиб қолган ёзма нутқ кўникмаларидан фойдаланиш лозим. Шунинг учун машғулотлар туркуминин ёзма шаклда олиб бориш тавсия этилади (бола дафтарга тартиб сонларини, сўз ва гапларни ёзиб олади).

Ёзма нутқни тиклаш жараёнида сўз таркиби товуш-ҳарф жиҳатдан таҳлил қилинади, шунингдек қуйидаги турдаги каби машқ вариантлари ўтказилади: сўздаги тушиб қолган ҳарфни ўз ўрнига қўйиш; расм остидаги ёзувларни тўлдириш; бошланган сўзни тугаллаш; саволга (ёзма равишда) жавоб қайтариш ва ҳоказо.

Дастлабки босқичларда ишнинг бола фаолиятини ташкил этишга ёрдам берадиган нутқсиз шакллари қўлланилади. Бунда турли нутқсиз ўйинлар, расм чизиш, лой ва пластилиндан намуна асосида буюмлар ясашдан фойдаланилади.

Сенсор афазия пайтида нутқни тиклаш

Сенсор афазиянинг болаларда соф ҳолда кам учраши ва у замонавий логопедияда кам ўрганилган сабабли, бундай хусусиятли болалар нутқини тиклаш ишларининг мукаммал ишлаб чиқилган методикаси мавжуд эмас.

Сенсор афазия билан хасталанган болалар мотор афазияси билан хасталанганларга нисбатан оғир аҳволда бўладилар, чунки уларнинг нутқни идрок этишлари кескин чеклангандир. Бола атрофдагилар билан мулоқотга ёмон киришади, унинг

Тадқиқотчиларнинг бир қисми эса дудуқланишни руҳий жараёнларнинг бориши давомидаги бузилишлар билан боғлашди. Мисол учун, Блюменинг фикрига кўра, дудуқланиш шундай пайдо бўладик, киши ё тез фикрлайди, натижада нутқ аъзолари тўлиқ ҳаракатга киришишга улгурмайди ва шу боис тутилди ёки эса, аксинча, нутқий ҳаракатлар «фикрлаш жараёнидан ўзиб кетади». Натижада нутқ аппарати мускуллари ана шу номувофиқликни тўғрилашга ҳаракат қилиб, «чангак бўлиб қолиш сингари ҳолатга» келади.

XIX аср бошларида қатор француз тадқиқотчилари дудуқланишни кўриб чиқиб, уни нутқ аппаратининг периферик (сиртки) ва марказий бўлимлари фаолиятидаги турли хил оғишлар билан боғлаб тушунтирдилар. Жумладан, врач Вуазен (1821) дудуқланиш механизмининг нутқ органлари мускул системасига келадиган церебрал таъсирларнинг етишмаслиги, яъни марказий асаб системаси фаолияти билан боғлади. Врач Дело (1829) дудуқланишни товуш талаффузининг бузилиб чиқиши (ротацизм, ламбдацизм, сигматизм), товуш аппаратининг органик шикастланиши ёки бош миyanинг тўлиқ ишламаслиги деб тушунтирди. У дудуқланувчи шахснинг ўз нутқида нисбатан акустик диққат-эътибор билан қарашини биринчи бўлиб таъкидлади. Врач Коломба де л'Изер дудуқланишни вокал аппарат мускулларининг етарлича иннервацияланмаганлиги оқибатида пайдо бўладиган алоҳида контрактура деб ҳисоблади.

Россияда кўпчилик тадқиқотчилар дудуқланишни нутқ соҳасидаги функционал бузилиш, нутқ неврози (И. А. Сикорский, 1889; И. К. Хмелевский, 1897; Э. Андрес, 1894 ва бошқалар) деб қарадилар ёки уни нутқ аппаратидаги ғайринихтиёрий ҳаракатда ифодаланадиган соф руҳий хасталик деб (Хр. Лагузен, 1883; Г. Р. Неткачёв, 1909, 1913), психоз деб (Гр. Каменка, 1900) белгиладилар.

XX аср бошларига келиб дудуқланиш механизмлари ҳақидаги барча тушунчаларни урта назарий йўналишга ажратиш мумкин:

1) Дудуқланиш нутқ марказларини мувофиқлаштирувчи аппаратнинг қўзғалувчанлиги заифлашуви оқибатида содир бўладиган координацион невроздир. Бу Г. Гутцман, И. А. Куссмаулнинг, кейинчалик И. Л. Сикорскийнинг илмий ишларида жуда ажойиб ифодаланган. Кейинчалик улар дудуқланишни невротизм жараёни: дудуқланиш, бу — пай тортишга ўхшаш спазмалардир, деб тушунтиришди.

2) Дудуқланиш — руҳий характердаги ассоциатив бузилишидир. Бу йўналиш Т. Гейнер ва Э. Фрешельс томонидан олға сурилган. А. Либманн, Г. Д. Неткачёв, Ю. А. Флоренская унинг тарафдори эдилар. Дудуқланиш механизмларини тушунишга нисбатан психологик ёндашув ўзининг навбатдаги тараққиётини давом эттирди.

3) Дудуқланиш руҳий жароҳатланишда атроф-муҳит билан бўладиган турли зиддиятлар натижасида ривожланувчи ғай-ришуурий кўринишдир. А. Адлер, Шнейдер бу назария тарафдорлари эдилар. Уларнинг фикрига кўра дудуқланиш бир томондан, шахс атрофдагилар билан мулоқотда бўлишнинг турлича имкониятларидан йироқлашиш хоҳишида, бошқа томондан — атрофдагиларда бундай намоёншкоруна хасталикка инсбатан ҳиссиёт туйғуларини жумбушга келтириш истагида намоён бўлади.

Шундай қилиб, XIX аср охири — XX аср бошларида дудуқланиш бу мураккаб психофизик бузилишдир, деган фикрга келина бошланди. Айримларнинг эътирофига кўра, унинг асосида физиологик характердаги бузилиш ётади, руҳий жиҳатлар эса иккиламчи характерга эга (А. Гутцман, 1879; А. Куссмауль, 1878; И. А. Сикорский, 1889 ва бошқалар). Бошқалар руҳий жиҳатларни бирламчи, физиологик кўринишларни эса — руҳий нотўқисликларнинг оқибати, деб ҳисобладилар (Хр. Лагузен, 1838; А. Коэн, 1878; Гр. Коменка, 1900; Т. Д. Неткачёв, 1913 ва бошқ.). Дудуқланишнинг ҳатто кутилиш новрози, қўрқув неврози, нотўқислик неврози, боғланишсиз невроз ва бошқалар сифатида кўриб чиқишга уринишлар ҳам бўлди.

XX асрнинг 30- ва кейинги 50—60- йилларида дудуқланиш механизмининг И. П. Павловнинг инсон олий нерв фаолияти ва, қисман, невроз механизми ҳақидаги таълимотларига суянган ҳолда кўриб чиқа бошлашди. Бунда айрим тадқиқотчилар дудуқланишнинг невроз аломати тарзида (Ю. А. Флоренская, Ю. А. Поворинский ва бошқ.), бошқалар — унинг алоҳида формаси сифатида (В. А. Гиляровский, М. Б. Хватцев, И. П. Тяпугин, М. С. Лебединский, С. С. Ляпидевский, А. И. Поварнин, Н. И. Жинкин, В. С. Кочергина ва бошқ.) талқин қилдилар. Лекин иккала ҳолатда ҳам дудуқланиш ривожланишининг бу мураккаб ва турлича механизмлари невроз механизмлари ривожланишнинг учун умуман ягонадир. Дудуқланиш бошқа неврозлар каби қўзғалиш, тормозланиш ва патологик шартли рефлекснинг шаклланиш жараёнларидаги зўриқишнинг келтириб чиқарадиган турли сабаблар натижасида пайдо бўлади. Дудуқланиш, бу — аломат ҳам, аломатлар йиғиндиси ҳам эмас, балки марказий нерв системасининг умуман хасталашувидир (В. С. Кочергина, 1962).

Дудуқланишнинг пайдо бўлишида бош миё қобиғидаги нерв жараёнларининг бузилган (уларнинг кучи ва ҳаракатчанлигининг ортиши) ўзаро муносабатлари муҳим роль уйнайди. Катта яримшарлар қобиғи фаолиятидаги нерв бузилиши, бир томондан, нерв системасининг ҳолати, унинг меъёрдан четлашишига тайёрлиги билан боғланган бўлиши мумкин. Бошқа томондан, нерв бузилиши нохуш ташқи омиллар билан боғланган бўлиши мумкин. В. А. Гиляровский ҳам уларнинг дудуқланишнинг келиб чиқишидаги аҳамиятини кўрсатиб ўтган эди. Нерв бузили-

ши бола олий нерв фаолиятининг алоҳида нозик бўлими — нутқнинг заифлашувида акс этади, у нутқ ҳаракатларининг, оҳангнинг бузилиши ва тортишиб қолишида намоён бўлади. Қобиқ фаолиятининг бузилиши бирламчи ҳисобланади ҳамда қобиқ ва қобиқ ости ораларидаги индукцион алоқаларнинг бузилишига ҳамда шартли рефлекторли механизмларнинг издан чиқишига олиб келадики, улар қобиқ ости тузилиши фаолиятини мослаштириб туради. Вужудга келган шартларга қараб, бундай ҳолларда қобиқнинг нормал мувофиқлашуви издан чиқади — строипаллидар система фаолиятида салбий қўзғолишлар ўрин тутади. Дудуқланиш механизмидаги унинг роли анча аҳамиятга эга, чунончи бу система меъёрли нафас олиш суръати ва ритми, артикуляр мускуллар фаолияти учун масъулдир. Дудуқланиш строипаллидумнинг органик ўзгариши ҳолатида эмас, балки унинг функцияларининг динамик тарзда оғишида пайдо бўлади. Бу қарашлар невротик дудуқланиш механизмини қобиқ-қобиқ ости алоқадорлигининг ўзига хос бузилиши ҳақидаги тушунча сифатида акс эттиради (М. Зееман, Н. И. Жинкин, С. С. Ляпидевский ва бошқалар).

Совет тадқиқотчиларининг дудуқланишни неврозлар ҳақидаги Павлов таълимоти нуқтаи назаридан ўрганиши чет элларда ўз издошларини топмоқда: Чехословакияда — М. Зееман, М. Совак, Ф. Досужков, К. Досталова; Болгарияда — Д. Даскалов, А. Атанасов, А. Ангушев; Польшада — А. Митринович-Моджеевска; Германияда — К. П. Беккер ва бошқалар.

Айрим муаллифлар фикрига кўра, илк ёшли болалардаги дудуқланиш механизмини реактив невроз ва ривожланишдаги невроз нуқтаи назаридан талқин қилиш мақсадга мувофиқдир (В. Н. Мяснищев, 1960). Ривожланишдаги реактив невроз олий нерв фаолиятининг бузилиши сифатида тушунилади. Ривожланишдаги невроз даврида патологик стереотиплар аста-секинлик билан муҳитнинг ноқулай шароити — ҳаддан ташқари ғазабланиш, сиқилиш, заифлашув ҳолларида содир бўлади. Ривожланишдаги дудуқланиш боланинг илк ёшида, «физиологик тили чучуклик» нинг ушланиб қолиши ҳолатида, мураккаб иборали нутқ формаларига ўтиши жараёнида пайдо бўлади. Баъзан у турлича генезларнинг нутқий ривожланмай қолиши натижаси сифатида кўзга ташланади (Р. М. Боскис, Р. Е. Левина, Е. Пишон ва Б. Мезони). Жумладан Р. М. Боскис дудуқланишни шундай бир хасталик деб атайдики, унинг «асосида ўзининг ифодаланиши учун ибораларни талаб этувчи, муайян даражадаги мураккаб мулоҳазаларни баён қилиш билан алоқадор нутқий қийинчиликлар ётади»¹. Нутқий қийинчиликлар нутқий ривожланишдан тўхтаб қолиш, бошқа тилга ўтиш, шахснинг эркин ҳиссий-иродавий сифатларнинг нотўқис ети-

¹ Боскис Р. М. О сущности и лечении заикания у детей дошкольного возраста. // лечение душевнобольных.— М., 1940. 279—290-бетлар.

лишига боғлиқ равишдаги патологик ривожланиш ҳодисалари, мураккаб фикрни изҳор этиш ва шу кабилар оқибатида юзага келиши мумкин.

Р. Е. Левина дудуқланишни нутқнинг нотекис ривожланиши деб қарар экан, унинг моҳиятини кўпроқ нутқнинг коммуника-тив функцияларининг ўта бузилишида кўради. СССР ПФА Дефектология илмий-текшириш институти логопедия сектори ходимлари бола нутқининг умумий ривожланишини, унинг фо-нетик ва лексик-грамматик ривожланиш ҳолатини, фаол ва суст нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатни, дудуқланишнинг кучайиши ёки бўшашувини акс эттирувчи шарт-шароитни ўрга-ниб чиқиб, Р. М. Боскис, Е. Пишон, Б. Мезони ва бошқалар-нинг кузатишларини тасдиқлайдилар. Нутқий қийинчиликлар Р. Е. Левина фикрига кўра, турли шарт-шароитлар: бир то-мондан, нерв системаси типига, бошқа томондан — гаплашиш, сўзлашни муҳити, умумий ва нутқий тартибларга боғлиқ. Ду-дуқланишнинг дастлабки кўринишлари сўз, грамматик шакл, нутқ алмашинувини қидиришдаги аффектив зўриқиш билан характерланади. Н. И. Жинкин ҳиқилдоқ фаолиятини физио-логик нуқтаи назардан таҳлил қилиш жараёнида шуни аниқ-лайдики, дудуқланиш феномени сўзнинг турли ўлчамли алго-ритмининг тузиш пайтидаги овоз элементларини саралаш узлук-сизлигининг бузилиши сифатида, нутқий фаолиятни бўғин да-ражасида бошқаришдаги бевосита мослаштиришнинг издан чиқиши тарзида белгиланиши мумкин.

Е. Пишон органик дудуқланишнинг иккита формасини аж-ратади: биринчиси мия қобиғи афазияси кўринишида, бунда ассоциатив тоалар системаси бузилади ва ички нутқ издан чи-қади; иккинчиси нутқнинг дизартрия кўринишидаги ўзига хос нотўқис ҳаракатини акс эттиради ва қобиқ ости тузилишининг шикастланиши билан боғланади. Органик дудуқланиш муам-моси ҳозирги даврга қадар ҳал этилмаган. Айрим тадқиқотчи-ларнинг тахминига кўра, дудуқланиш умуман марказий нерв системасининг органик касалланиш турига киради ва мия озиқланишидаги бузилиш тўғридан-тўғри мианинг нутқ бўли-мига ёки у билан алоқадор системага таъсир этади (В. Лев, 1947; Э. Гард, 1957; С. Склоил ва В. Ледезич, 1967). Бошқалар органик бузилишларнинг ўзини олий нерв фаолияти ва нутқ функцияларининг узилиб қолиши учун «замин» сифатида баҳо-лаб, дудуқланишни ўта невротик бузилиш тарзида кўриб чиқа-дилар (Р. Лухзингер ва Г. Ландольд, 1951; М. Зеeman, 1952; М. Совак, 1957; М. Е. Хватцев, 1959; С. С. Ляпидевский ва В. П. Баранова, 1963 ва бошқалар).

Дудуқланиш патогенезини ўрганган кўпгина муаллифлар дудуқланувчи кишиларда турли хил вегетатив ўзгаришлар бў-лишини айтишади. Масалан, М. Зеeman ҳисобига кўра, 84% дудуқланувчи кишиларда вегетатив дистония бор.

Вегетатив асаб системасининг оғир бузилиш ҳолларида хусусан дудуқланиш иккинчи планга кўчади, қўрқув, ҳаяжонланиш, ваҳима, бадгумонлик, умумий зўриқиш юз беради, кишида титрашга, терлашга, қизаришга мойиллик пайдо бўлади. Болалик ёшида дудуқланувчиларда уйқунинг бузилиши: кўз илиниши пайтида чўчиб тушиш, зерикарли, нотинч, юзаки уйқулар, тунги ваҳимага тушишлар кузатилади. Каттароқ ёшдаги дудуқланувчилар бу каби кечинмаларни нутқ бузилиши билан боғлашга уринадилар. Унинг бузилганлиги тўғрисидаги фикр кайфиятнинг доимий бузуқлиги билан боғлиқ ҳолда турғун хулқ-атвори келтириб чиқаради. Умумий қўзғолувчанлик, озиб-тўзиш, беқарорлик ва доимий шубҳалик ҳолларида, нутқ одатда қисқа вақт яхшиланиши мумкин. Машғулот пайтларида дудуқланувчиларда бир мақсадга қаратилганлик ва қатъийлик тез-тез йўқолиб туради. Улар ўз имкониятларига, эришган натижаларига етарлича баҳо бермайдилар, чунки нутқнинг яхшиланиши уларнинг умумий кайфиятини кам миқдорда енгиллаштиради.

70-йилларда психиатрияда невротик ва неврозга ўхшаш бузилишларни чегаралаш учун тиббий меъёрлар таклиф этилган эди. Бунда дудуқланишни ҳам невротик, ҳам неврозга ўхшаш шаклларга ажратишга мойиллик аниқланди (Н. М. Асатиани, Б. З. Драпкин, В. Г. Каваков, Л. И. Белякова ва бошқалар).

Ҳозирги даврга қадар тадқиқотчилар дудуқланиш механизмини на фақат тиббий ва физиологик жиҳатдан, балки нейрофизиологик, психологик, психоллингвистик нуқтан назарлардан ҳам ўрганишга уринишмоқда.

Нутқ фаолиятини ташкил этишда дудуқланишни нейрофизиологик жиҳатдан текширилиши қизиқиш уйғотаётир (И. В. Данилов, И. М. Черепанов, 1970). Мавжуд тадқиқотлар шуни кўрсатадики, нутқ пайтида дудуқланувчиларда доминант (чап) яримшар ўнг яримшарга нисбатан ўзининг етакчилиги вазифасини тўлиқ маънода бажара олмайди. Дудуқланишнинг нутқ талаффузидаги қандайдир доминантлик билан ўзаро муносабати ҳақидаги қондани В. М. Шкловский маълумотлари тасдиқлайди.

Дудуқланиш муаммоларини руҳшунослик борасида ишлаб чиқиш дудуқланишнинг генезисини очиш, дудуқланувчиларнинг коммуникация жараёнидаги хатти-ҳаракатларини тушуниш, уларнинг индивидуал-психологик хусусиятларини аниқлаш учун унинг муаммоларини психологик нуқтан назардан ишлаб чиқиш долзарб масалалардандир. Дудуқланувчиларнинг диққат-этибори, хотираси, тафаккури, руҳий ҳаракатини ўрганиш шуни кўрсатдики, уларда руҳий фаолият тузилиши, унинг ўз-ўзини мувофиқлаштириш жараёни ўзгарган. Улар юқори даражада автоматлаштирилишини (хусусан фаолиятга тезда кирилишини) талаб қиладиган фаолиятни ёмон ўтайдилар, лекин, ихтиёрий

бажарилиш биланоқ дудуқланувчи ва соғлом киши орасидаги самарадорлик фарқи йўқолади. Руҳий ҳаракат фаолияти бундан мустаснодир: агар соғлом болаларда руҳий ҳаракатлар маълум миқдорда автоматик тарзда содир бўлса ва ихтиёрий мувофиқлашувни талаб қилмаса, бу ҳолда мувофиқлаштириш дудуқланувчилар учун эркин назоратни талаб қиладиган мураккаб вазифадан иборат бўлади.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, дудуқланувчилар нуқсонсиз сўзловчиларга нисбатан (уларга нерв системасининг ҳаракатчанлиги билан боғлиқ ҳолдаги персеварация ҳодисаси ҳосилдир) руҳий жараёнларининг ўта фаолиятсизлиги билан фарқ қиладилар.

Дудуқланувчиларнинг шахсий хусусиятларини ҳам тиббий кузатишлар ёрдамида, ҳам тажриба психологик методикаларни қўлланиш билан текшириш самаралидир. Улар ёрдамида хавотирли-бадгумонлик хусусияти, гумонсираш, ишончсизлик, одамовилик, руҳий тушқунликка мойиллик; нуқсонга нисбатан суст-мудофаа ва мудофаа-тажовузорлик билан таъсир кўрсатиш ҳоллари аниқланган.

Дудуқланиш механизмларини психолингвистик нуқтан назардан кўриб чиқиш ҳам эътиборга моликдир. Ўрганишнинг бу жиҳати дудуқланувчи нутқ талаффузининг қайси палласида мускуллар тортишуви юзага келишини аниқлашни тақозо қиладди. Нутқ коммуникацияларининг қуйидаги босқичлари ажратиб кўрсатилади:

1) нутқга (гапиришга) эҳтиёжнинг борлиги ёки коммуникатив мақсад; 2) баён қилиш фикрининг ички нутқда туғилиши; 3) баён қилишнинг товуш орқали бажарилиши. Бу босқичлар нутқ фаолиятининг турли тузлишларида ўз оқимининг тўлиқ ва узунлигига кўра ҳар хилдир. Лекин ўйланган ва билдирилган фикрлар доимо чоғиштирилади. И. Ю. Аблеева фикрига кўра, дудуқланиш сўзловчида коммуникатив мақсад, нутқ тартиби ва тутилмай гапириш имконияти бўлгани ҳолда, унинг нутққа ҳозирлик кўрган пайтида юзага келди. Муаллиф нутқ ҳосил бўлишининг ўз аъзоли моделига нутққа тайёрланиш босқичини ҳам киритишни таклиф этади, бунда дудуқланувчи кишида барча талаффуз механизми, унинг ҳамма системалари: генераторли, резонаторли ва энергетик системалар «бузилади». Кейин тўртинчи, якунловчи босқичда аниқ юзага келадиган ғайриихтиёрий тортишишлар пайдо бўлади.

Дудуқланиш муаммосига нисбатан турли нуқтан назарларни кўриб чиқиб, дудуқланишнинг пайдо бўлиш механизмлари бир хил эмас, деган асосий хулосага келиш мумкин.

Айрим ҳолларда дудуқланиш мураккаб невротик заифлашув сифатида эътироф этилади, у эса бош миёза қобиғидаги нерв жараёнининг издан чиқиши, қобиқ ва қобиқ ости ўзаро муносабатларининг бузилиши умумий нутқий ҳаракатлар (овоз,

нафас олиш, артикуляция) суръатининг заифлашуви оқибати ҳисобланади.

Бошқа ҳолларда — нотўғри нутқ рефлекси оқибатида пайдо бўлган, турли генезларда дастлабки юзага келган мураккаб невротик заифлашув сифатида талқин этилади.

Учинчидан — нутқнинг мураккаб, ўта функционал заифлашуви сифатида қараб чиқилади. У умумий ҳамда нутқий дизонтогенез ва шахснинг дисгармоник ривожланиши оқибатида намоён бўлади.

Тўртинчидан — дудуқланиш механизмини марказий нерв системасининг органик ўзгариши асосида талқин қилиш мумкин. Шу билан бир қаторда бошқа тушунчалар ҳам бўлиши мумкин. Аммо ҳар қандай вазиятда ҳам уйғунликни ташкил қиладиган физиологик ва руҳий бузилишларни ҳисобга олиш лозим.

Дудуқланиш сабаблари

Бунгача Хд. Лагузен (1838) ҳам бесамаралик, уят, қўрқув, ғазаб, даҳшатга тушиш, бошнинг қаттиқ лат ейиши, оғир касалланиш, ота-онанинг нотўғри нутқиға тақлид қилишни дудуқланиш сабабларига қўшган эди. И. А. Сикорский (1889) нинг биринчи бўлиб таъкидлашича, дудуқланиш болалар ёшига хосдир. Чунки бу даврда нутқ ривожланиши тугалланмаган бўлади. У ирсиятга муҳим аҳамият берди, бунда нимжон болалардаги нутқ механизмлари мувозанатини бузадиган бошқача руҳий ва биологик сабабларни (қўрқув, лат ейиш, юқумли касалликлар, тақлид қилиш) шартли равишда ҳисобга олди. Г. Д. Неткачёв (1909) дудуқланиш сабабларини боланинг оилада нотўғри услубда тарбияланишидан қидирди ва қаттиққўллик билан ҳамда эркалатиб тарбиялашни зарарли деб ҳисоблади.

Чет эллик тадқиқотчилар болаларни нотўғри тарбиялашни дудуқланишнинг келиб чиқиш сабаблари деб кўрсатдилар (А. Шервен, 1908); юқумли касалликларнинг оқибатида аъзоларнинг астенизациялашуви (А. Гутцман, 1910); тили чучуқлик, тақлид қилиш, инфекция, йиқилиш, қўрқиш, ўқитиш пайтидаги чапақайлик деб белгилашди (Т. Беифшер, 1912; Э. Фрешельс, 1931).

Шундай қилиб, дудуқланиш этиологиясида экзоген ва эндоген омилларнинг жами қайд қилинади (В. А. Гиляровский, М. Е. Хватцев, И. А. Власова, Н. И. Красногорский, Н. П. Тяпугин, М. Зеeman ва бошқалар).

Ҳозирги вақтда дудуқланиш сабабларини икки гуруҳга: мойиллик сабаби («негиз» га) ва келтириб чиқарувчи сабабга («туртки» га) ажратиш мумкин. Бунда айрим этиологик омиллар дудуқланишни ривожлантириши ва уни келтириб чиқариши ҳам мумкин.

Мойиллик сабабларига қуйидагилар киради:

ота-оналарнинг невропатик касалланиши (марказий нерв системасининг фаолиятини бўшаштирувчи ёки издан чиқарувчи нерв касалликлари, юқумли ва жисмоний касалликлар);

дудуқланувчининг ўзидаги невропатик хусусиятлар (тунги қўрқув, энурез, кучли қўзғолувчанлик, ҳис-ҳаяжонли зўриқиш);

конституционал мойиллик (вегетатив нерв системасининг касалланиши ва олий нерв фаолиятининг жуда ҳам нозиклиги, унинг руҳий шикастланишга алоҳида дучор бўлиши);

наслий бузилиш (дудуқланиш нутқ аппаратининг туғма заифлиги асосида ривожланади, у авлоддан-авлодга рецессив аломат тарзида ўтиб бориши мумкин). Агар ташқи муҳит дудуқланишга салбий таъсир кўрсатса, экзоген омилларнинг таъсирини эътиборга олиш лозим;

бош миянинг турли даврлардаги ривожланишида, кўплаб салбий омиллар таъсирида шикастланиши: она қорнидаги ва туғма жароҳатланиш, асфиксия; постнатал — юқумли касалликлар, турли хил болалар касалликларидаги жароҳатли ва трофик-алмашинув бузилишлар.

Кўрсатилган сабаблар жисмоний ва руҳий соҳаларда турли хил патологик ўзгаришларни келтириб чиқаради, нутқ ривожланишининг кечикишига, нутқнинг заифлашувига олиб келади ва дудуқланишнинг ривожланишига имкон беради.

Мувофиқ шартларга қуйидагилар кириди:

болаларнинг жисмонан заифлиги;

мия фаолиятининг ёшга боғлиқ хусусиятлари: бош мия катта яримшари асосан боланинг беш ёшга етганида шаклланади, айнан шу ёшда бош мия фаолиятидаги функционал асимметрия юзага келади. Онтогенетик жиҳатдан ўта табақалашган ва кеч етилган нутқ функцияси, айниқса, нозик ва заиф бўлади. Шу билан бирга, ўғил болалардаги нутқ функциясининг қиз болалардагига нисбатан кеч ривожланиши улардаги нерв системасининг заифлашувига сабаб бўлади;

нутқнинг жадал ривожланиши (3—4 ёшда), бунда унинг коммуникатив, идрок этиш ва мувофиқлаштирувчи фаолиятлари катталар билан бўладиган мулоқот таъсири остида тез ривожланади. Бу даврда кўпгина болаларда бўгин ва сўзларни такрорлаш (интерация) кузатилади. У физиологик характерга эгадир;

боланинг яширин, руҳий сиқилиши, атрофдагилар билан салбий муносабатлар асосида тез таъсирланиш; муҳим талаблар ва уни англаш даражаси ўртасидаги зиддият;

бола ва катталар ўртасидаги ижобий эмоционал алоқаларнинг нотўқислиги. Ҳиссиётли (эмоционал) зўриқиш пайдо бўлади, у сиртдан кўпинча дудуқланиш билан ниҳояланади;

ҳаракат, оҳанг ҳисси, мимик-артикуляр фаолият ривожланишидаги етишмовчилик.

Айтиб ўтилган у ёки бу қулай шартлар мавжуд бўлгани ҳолда қандайдир миқдорда фавқулодда ташқи омил (қўзғатувчи) нинг бўлиши нерв бузилиши ва дудуқланишни юзага келтириш учун етарлидир.

Келтириб чиқарувчи сабаблар гуруҳида анатомик-физиологик, руҳий ва социал сабабларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Анатомик-физиологик сабаблар: энцефалитик оқибатлари бўлган жисмоний касалликлар; жароҳатлар — она қорнидаги, туғилиш пайтидаги, кўпинча асфиксия билан, мианинг чайқалиб лат ейиши; мианинг органик бузилиши, бу пайтда ҳаракатни мувофиқлаштирувчи қобиқ ости механизмлари яллиғланиши мумкин; заҳарланиш ва марказий нутқ аппарати-ни заифлаштирувчи бошқа касалликлар натижасида нерв системасининг тамоман издан чиқиши ёки ўта чарчаши: қизамиқ, терлама, гижжалар, айниқса кўкйўтал, ички секреция алмашинув касалликлари, бурун, ҳалқум, ҳиқилдоқ касалликлари; дислалия, дизартриянинг ва нутқ тўлиқ ривожланмаганлиги ҳолларидаги товуш талаффузи аппаратининг мукаммал ривожланмаганлиги.

Руҳий ва социал сабаблар: қисқа муддатли — бир лаҳзалик — руҳий шикаст (қўрқув, ваҳимага тушиш); узоқ вақт таъсир кўрсатадиган руҳий шикаст, бунда қуйидаги ҳолда кўринадиган нотўғри оила тарбияси тушунилади: тантиқлик, буйруққа асосланган тарбия, бир хил бўлмаган тарбия, «намуналик» бола тарбияси; сурункали зиддиятли кечинмалар, руҳий зўриқиш ёки ҳал этилмаган, умумий ғов бўлувчи зиддиятли вазиятлар кўринишидаги узоқ муддатли салбий ҳиссиётлар; руҳан жуда оғир эзилиш; ўткир самарасиз таъсирни келтириб чиқарадиган кучли, беҳосдан пайдо бўлувчи изтироблар; ваҳималик ва ўта шодланиш ҳолати; нутқнинг болаликда нотўғри шаклланиши: нафас олиш давомидаги нутқ, тез гапириш, товуш талаффузининг бузилиши, ота-оналарнинг тез, нотекис нутқи; кичик ёшдаги болаларни ҳаддан ортиқ нутқ материаллари билан зўриқтириш; нутқ материали ва фикр-тафаккурнинг (мавҳум тушунчалар, жумлаларнинг мураккаб қурилиши) бола ёшига номувофиқ тарзда мураккаблиги; полиглоссия: эрта ёшда бирданига турли хил тилларни билиш одатда қандайдир бир тилдаги дудуқланишни келтириб чиқаради; дудуқланувчиларга тақлид қилиш. Бундай руҳий индукция иккита шаклга ажралади: суст — бола дудуқланадиган кишининг нутқини тинглаб, беихтиёр дудуқлана бошлайди, фаол — у дудуқ кишига тақлид қилади; чапақайликдан ўнақайликка ўргатиш. Доимо эслатиш, тартибга қақариш боланинг олий нерв фаолиятини издан чиқариши ва дудуқланишни келтириб чиқариш билан бирга, невротик ва психопатик ҳолатларга олиб келиши мумкин; ўқитувчи-

нинг болага нотўғри муносабатда бўлиши: ҳаддан ортиқ қаттиққўллик, шафқатсизлик, дудуқланишнинг юзага келиши учун туртки бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Дудуқланиш аломатлари

Совет тадқиқотчилари дудуқланишни ўрганишга диалектик-материалистик нуқтан назардан ёндошмоқдалар. Шунинг учун дудуқланишнинг турлича тиббий кўринишларидаги физиологик ва руҳий кўринишларни аниқлаб, физиологик характердаги заифлашувни бирламчи ҳисоблашмоқда.

Физиологик заифлашувлар асосида дудуқланувчи шахсининг руҳий хусусиятлари шаклланади, бу дудуқланишни янада чуқурлаштиради. Руҳий ўзгаришлар кўпинча биринчи даражали аҳамият касб этади.

Дудуқланишнинг дастлабки тўлиқ аломатлари И. А. Сикорскийнинг «Дудуқланиш» (1989) номли илмий ишида кўрсатиб берилган эди. Кишиларнинг турлича ёш даврларидаги дудуқланишнинг юзага келишини М. Е. Хватцев, М. Зеeman, Э. Фрешельс, В. А. Гиляровский, Н. П. Тяпугин, С. С. Ляпидевский ва бошқа кўпчилиқ олимлар ўрганишди. Ҳозирги даврда аломатларнинг бир-бирига ўзаро яқин муносабатда бўлган иккита гуруҳи ажратилади: биологик (физиологик) ва социал (психологик).

Физиологик аломатларига нутқнинг ҳосил бўлишида иштирок этувчи аъзоларнинг тортишиши, МНС (марказий нерв системаси) ва жисмоний саломатлигининг, умумий ва нутқ ҳаракатларининг бузилиши киради. Психик аломатларга — нутқда тугилиш ва ҳис-ҳаяжонли нутқнинг бошқа бузилишлари, нутқда қайд қилиш феномени, логофобиялар, найранг ишлаш ва бошқа руҳий жиҳатлар киради.

Нутқ акти жараёнидаги мускул тортишиши дудуқланишнинг асосий ташқи аломатлари саналади. Аслида мускул тортишиши уч хил бўлади: клоник, тоник ва аралаш. Клоник мускул тортишиш вақтида товуш, бўғин ёки сўз бир неча маротаба такрорланади (о-о-о-лма, па-па-па-парта, нон-нон-нон). Тоник мускул тортишиш вақтида эса сўз бошида тўхталиш рўй беради ва тугилиб гапирувчи бир товушдан, бўғиндан ва сўздан иккинчи товушга, бўғинга ва сўзга ўтолмайди, узоқ тўхталиб қолади (...ол ...ма, п...арта, ...н.он). Учинчи тури аралаш — клоно-тоник тоно-клоник мускул тортишиши кузатилади. Одатда бундай тортишишлар билан барча нафас-товуш-артикуляцион аппарат издан чиқади, зеро унинг ҳаракати бутунлай ишлаётган марказий нерв системаси орқали бошқарилади ва у нутқ жараёнида ажралмаган бир бутун аъзо сифатида ишлайди. Мавжуд пай тортишишининг устунлигига қараб нутқнинг у ёки бу органлари: нафас олиш, овоз пайчаларида ва артикуляцион аппаратида жойлашади.

Дудуқланиш пайтидаги нафас олишнинг бузилиши учта шаклга ажралади: *эспиратор* (тортишишли нафас чиқариш), *инспиратор* (тортишишли нафас олиш, баъзида хириллаш билан) ва *респиратор* (тортишишли нафас олиш ва нафас чиқариш, кўп ҳолларда сўзларнинг бўлиниши билан). Овоз пайчалари аппаратидаги пай тортишиши қуйидаги тарзда характерланади: *бирлашган* (тортишиб бирлашган товуш бурмалари ўз вақтида ёзилиб кетмайди—товуш бирданига узилади, ёхуд клоник ёки чўзқли тортишиш юзага келади — маъраш тусида узилиш («О-о-олим») ёки турткига хос унли товуш («ooo») ҳосил бўлади); *ажралишган* (товуш тирқиши очик қолади — бу ҳолда бутунлай сукут сақлаш ёки шивирлаган нутқ кузатилади); *вокалга оид*, бу болаларга хосдир (дастлаб И. А. Сикорский аниқлаган). Болалар сўзда унлиларни чўзиб талаффуз қиладилар.

Артикуляцион аппаратда ушбу тортишишлар фарқ қилинади — *лабга* оид, *тилга* оид ва *юмшоқ танглайга* оид. Улар кўпинча портловчи ундош товушлар (к, қ, г, ғ, п, б, т, д) ни талаффуз қилишда тез намоён бўлади. Бинобарин, энг мураккаб товушларнинг фонетик табиати билан боғлиқ қийинчиликлардан ташқари, грамматик омиллар — иборадаги сўз ҳолати, матннинг тузилиши ва бошқалар ҳам катта аҳамиятга эга. Бунда баённинг мазмунини ҳисобга олиш лозим, зеро, дудуқланиш талаффуз қилинаётган сўзнинг семантик ва ҳиссиётли мураккабланишига яраша кучаяди: киши яхши маълум бўлган нарсани баён қилишдан кўра баҳс ва мунозаралар қилиши чоғида кўпроқ дудуқланади. Ўқувчилар яхши тайёрланган ўқув материални айтиб беришда камроқ дудуқланадилар. Нутқ ритми дудуқланишнинг тезлиги борасида муҳим аҳамият касб этади.

Дудуқланадиган болаларнинг ҳаяжонли нутқида фонетик-фонематик ва лексик-грамматик бузилишлар кўзга ташланади. Мактабгача тарбия ёшидаги дудуқланадиган болалардаги фонетик-фонематик бузилишлар 66,7%, кичик ёшли ўқувчилар орасида — 43,1%, ўрта ёшлиларда — 14,9% ва юқори синф ўқувчиларида — 13,1% ни ташкил қилади. Мактабгача тарбия ёшидаги дудуқланувчи болалар орасида сўз талаффузининг бузилишидан ташқари, хасталикнинг 34 фонизи нутқ ривожланишидан, сўзнинг юзага келиш муддатидан, иборали нутқнинг шаклланишидан четга олиш сифатида қайд қилинади.

Талаффуздаги урғу, интонация, ритм бузилади. Нутқ асосланмаган паузалар, қайтариқлар билан узилиб-узилиб чиқади, жангдорлик ва талаффуз суръати, товуш кучи, баландлиги ва ширадорлиги дудуқланувчининг нутқий мақсади, эмоционал ҳолати билан боғлиқ ҳолда ўзгаради.

Дудуқланиш тутиб қолишининг беқарор тезлигини ўрганиш тўғри нутқнинг сақланиб қолган қисми ҳақидаги, сақланиб қолган нутқнинг нутқ фаолиятидаги ва нутқ вазиятидаги турли даражали мураккабликларига боғлиқ равишдаги кўрсаткичини белгилаш тўғрисидаги тушунчаларни асослаш учун имконият

яратади. Сақланган нутқ даражасини аниқлаш логопедик ишнинг ҳар бир босқичидаги асосий тузатиш вазифалари учун муҳим аҳамият касб этади.

Дудуқланишнинг пайдо бўлишига, шунингдек, умумий ва нутқ моторикасининг турлича бузилишлари хосдир. Улар зўраки (нутқий тортишишлар, пай, бўйин, юздаги учишлар) ва ихтиёрий тутиб қолиш тарзида бўлиши мумкин. Дудуқланувчилар ўзларининг қийин нутқини ниқоблаш ёки енгиллаштириш мақсадида бундай ҳаракатлардан фойдаланадилар.

Умумий ҳаракатлантирувчи зўриқиш, ҳаракатларнинг сиққиқлиги ёки ҳаракатлантирувчи кучдаги безовталиқ, тўхтаб қолиш, йўналишнинг издан чиқиши ёки бўшашувчанлик, ўзгарувчанлик ҳам тез-тез кўзга ташланиб туради. Айрим тадқиқотчилар дудуқланишнинг амбидекстрия (чапақайлик) билан боғлиқлигини кўрсатиб ўтадилар.

XX аср бошларидаёқ Т. Гепфнер ва Э. Фрешельс таъкидлашича, «дудуқланишнинг специфик асоси» шундай психик асоски, унинг асосида «нутқнинг заифлашувини идрок этиш» пайдо бўлади. Кейинроқ Ф. Штоккерт, Ю. А. Флоренская, М. И. Пайкин, М. Е. Хватцев, А. М. Смирнова, Н. А. Власова, Н. И. Жинкин ва бошқалар ҳам дудуқланувчининг ўз нуқсонига бўлган эътибори бу нуқсонни кучайтирувчи роль ўйнашини қайд қилишган.

Ўзининг нотўқислигини ҳис этиш невротик касаллиқнинг ривожланишида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Хасталанган киши ўзининг касаллик аломатларига қанчалик кўп эътибор берса, у шунчалик зўраиниб бораверади. Натижада шундай оғир аҳвол пайдо бўладики, бемор ундан сира қутила олмайди, касаллик аломати унинг эътиборини чулғаб олади, бунинг оқибатида аломатлар янада ривожланади ва беморнинг эътиборини ўзига яна ҳам кўпроқ жалб этади. Н. И. Жинкин дудуқланишни нутқнинг ўз-ўзидан бошқарилувининг бузилиши сифатида қараб чиқар экан, шундай таъкидлайди, нутқнинг асл ҳолини сақлашга уриниш қанчалик кучли бўлса ва талаффуз қанчалик нотўқис деб баҳоланса, нутқнинг ўз-ўзидан бошқарилуви шунчалик даражада бузилаверади. Бу ҳолат бир неча қайталанишидан сўнг патологик шартли рефлексга айланади ва у тез-тез намоён бўлади, бу ҳолат энди нутқ бошланишидан олдин вужудга келади. Бу циркуляр жараёнга айланади.

Дудуқланиш муаммолари билан шуғулланувчи тадқиқотчилар нуқсонга эътиборни жалб этиш тушунчаси борасида турлича қарашларни келтирадилар: диққат-эътиборнинг алоҳида хусусияти (ўжарлик, бошловчилик, хиралик, эътиборнинг жамланганлиги), нуқсонни идрок этиш, у ҳақида тасаввурга эга бўлиш, унга нисбатан турлича ҳиссиётли муносабатда бўлиш (ташвишланиш, хавотирланиш, қўрқувга тушиш).

Турли ёшдаги дудуқланувчилар билан ишлаш тажрибасига ва психологиядаги системали ёндашувнинг умумий принцип-

ларига таяниб (Л. С. Выготский, С. Я. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, А. Р. Лурия, Б. Ф. Ломов, А. В. Петровский, П. Я. Гальперин, Р. Б. Эльконин ва бошқалар), эътиборни жалб этиш ҳодисаси пайдо бўлиш ва ривожланишнинг руҳий моделини руҳий жараёнларнинг ўзаро интеграл муносабатлари, дудуқланувчилардаги ҳолати, хусусияти ва таъсир қилиши нуқтаи назаридан тасаввур этиш мумкин. Дудуқланувчилар ва эркин гапирувчилар орасидаги фарқ у ёки бу фаолиятнинг маҳсулдорлик даражасига қараб эмас, балки унинг қандай ўтиб бориш хусусиятида ифодаланади. Дудуқланувчи болалардаги нуқсонга нисбатан биринчи марта беихтиёр ҳис-ҳаяжонли йўналишда эътибор беришдан бошлаб болада унга нисбатан ўз муносабати шаклланади. Бу эса дудуқланишга қарши мустақил ва бесамара курашдаги ҳиссий ташвишланиш ҳамда иродавий кучгайрат (ҳаракат ва ишлар) билан боғланган бўлади.

Эътиборни жалб этиш ҳодисаси тушунчасини мазкур ҳолда қуйидагича таърифлаш мумкин: бу дудуқланган одамнинг барча руҳий фаолиятида объектив мавжуд нутқий нуқсон (нутқий тортишиш) нинг акс этишидир. Бу нутқий қийинчиликлар (ёки халал, тўсқинлик) ва у билан боғлиқ нохушликлар, ўзгарувчан ва руҳий жараёнлар, дудуқланувчининг ҳолати ва хусусияти, унинг социал муҳит билан ўзаро муносабатларида юзага келадиган воқеалар ҳақидаги маълумотларни олиш ва қайта ишлаш жараёнларининг натижасидир.

Нуқсонда қайд қилинадиган турли даражаларнинг ҳақиқий мураккаблигини ифодаловчи меъёрларни топиш муҳимдир. Бундай меъёр сифатида дудуқланувчининг ўз нуқсонига нисбатан ҳис-ҳаяжонли муносабати борасидаги 3 та вариантдан (бефарқ, ўртача-босиқ, умидсиз-мушкул) ва уларга қарши иродавий кучгайрат сарфлашнинг 3 та вариантыдан (уларнинг йўқлиги, борлиги ва мияга ўрнашиб қоладиган хатти-ҳаракат ва ҳолатга ўтиши) фойдаланиш мумкин. Шулар муносабати билан дудуқланадиган кишиларни уч гуруҳга ажратиш учун «касалликка диққатни жалб қилиш» атамасининг киритилиши ўринлидир:

1. Касалликка диққатни жалб қилишнинг нолиничи даражаси: болалар гўё ўз нуқсонини сезмагандек, у ҳақда ўйламайдилар ва ташвишланмайдилар. Тортиниш, ўзининг нотўғри нутқи хусусида ўйлаш, нуқсонни бартараф этиш учун ҳеч қандай уринишлар бўлмайди.

2. Касалликка диққатни жалб қилишнинг мўътадил даражаси: юқори синф ўқувчилари ва ўсмирлар ўз нуқсонидан ташвишланмайдилар, ундан уяладилар, дудуқланишини яширишади, турлича ҳийла ишлатишгача борадилар, атрофдагилар билан камроқ муносабатда бўлишга уринадилар. Улар ўзларининг дудуқланишларини биладилар, унинг кетидан қатор ноқулайликларни бошдан кечирадилар, ўз камчилигини ниқоблашга ҳаракат қиладилар.

3. Касалликка диққатни жалб қилишнинг яққол ифодаланган даражаси: дудуқланувчиларда нуқсон борасидаги ташвишланиш ўзининг нотўқислигини доимий чуқур ҳис этишига айланади, бунда ҳар бир ҳаракат нутқий нотўқислик тушунчаси орқали таҳлил этилади. Улар кўпроқ ўсмирлардир. Улар ўз диққатларини нутқий камчиликларига йўналтирадilar, дудуқланишдан чуқур ташвиш чекадилар, улар учун касалликка эътибор бериш, касалликдан шубҳаланиш, гапиришдан олдин ваҳимага тушиш, одамлардан, вазиятлар ва бошқалардан гумонсираш хосдир.

Дудуқланувчиларнинг ўз нуқсонига эътиборини қаратиш ҳодисасини ўрганиш қуйидагиларни аниқлаш учун имкон яратди.

1. Диққатни жалб қилиш нуқсоннинг тузилишини ва уни бартараф қилиш самарадорлигини мураккаблаштирувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

2. Унинг болалар ёшига (ёки дудуқланиш стажига) тўғридан-тўғри боғлиқлик томони бор. Бу атроф-муҳитдаги нохуш омилларнинг борлиги, руҳий фаолиятнинг болалар шахси шаклланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланиши ва мураккаблашуви, нерв ва эндокрин системасидаги силжишларнинг пубертат даврига боғлиқ ҳолда бўлиши билан тушунтирилади.

3. Мотор бузилишларининг мураккаб характери билан боғлиқлик ҳам эътироф этилади. Тонусга оид тортишув баъзан дудуқланувчининг ўз касаллиги билан курашишга уриниш деб қаралиши мумкин. Дудуқланувчилардаги мотор бузилишининг хусусияти одатда боланинг нуқсонга нисбатан ҳиссиётли муносабатда бўлиши билан боғланган бўлади.

4. Дудуқланадиган болалар билан олиб бориладиган логопедик ишларнинг самарадорлиги уларнинг нуқсонга эътиборни жалб қилишдаги турлича даражалар билан боғлиқ бўлади: нуқсонга диққатни жалб қилиш қанчалик кўп бўлса, логопедик ишлар натижаси шунчалик кам бўлади ва аксинча.

Нутқий нуқсонни англаш, ундан қутулиш ёки уни ниқоблаш учун бўладиган самарасиз уринишлар уларда турли хил руҳий хусусиятлар: заифлик, ҳимоясизлик, қўрқоқлик, тортинчоқлик, таъсирчанлик ва шу кабиларни пайдо қилади.

Ҳозирги даврда дудуқланувчиларнинг фақат ўзига хос руҳий хусусиятларини чуқур ўрганишга эмас, балки улар билан логопедик иш олиб боришнинг руҳий-терапевтик йўналишини белгилаш учун бу аломат гуруҳларини комплекшлаш борасида ҳам ҳаракат қилинмоқда.

Бола ўсадиган ва тарбияланадиган социал муҳитнинг яхши ёки ёмонлигига, шунингдек унинг ахлоқий жиҳатларига боғлиқ ҳолда руҳий кўринишлар турли даражаларда бўлиши, шахснинг ўзар руҳий ҳолатига ўсиб ўтиши, мустақкамланиши мумкин. Бу кўринишлар ўз навбатида дудуқланувчининг умуман руҳий хусусиятини белгилайди. Нутқдаги қийинчиликларни ниқоб-

лашга бўлган уринишлар дудуқланидиган кишиларда турли хил нутқли ва нутқсиз ҳйллаларни келтириб чиқарадики, булар умумий ҳаракат жараёнида (қўл, оёқ, тана, бош билан ҳаракат қилишда) кузатилади, нутқ ҳаракатида эса (тил учини, пастки лабни тишлаш, лабни ялаш, чапиллатиш, товушларни овоз чиқармай артикуляциялаш ва бошқалар) ёрдамчи товушлар, уларнинг бирга қўшилиши ёки сўзлар: *э, и, ҳм, ҳа, шу* ва бошқалар қўрилишида ҳам зоҳир бўлади.

Дудуқланиш учта даражага ажралади: енгил дудуқланиш — киши асабийлашган ҳолатида ёки тез гапираётганида дудуқланади. Бундай пайтда тутилиб қолишлар тезда бартираф этилади, дудуқланувчилар ўз нуқсонидан уялмаган ҳолда гапирадилар; ўртача дудуқланиш — киши тинч, одатдаги вазиятда осон гапиради ва кам дудуқланади; ҳис-ҳаяжонли ҳолатда кучли дудуқланиш юзага келади: оғир дудуқланиш — киши бутун нутқи давомида, доимий чалғитувчи ҳаракатлар қилиш билан дудуқланади.

Дудуқланиш давом этишига кўра қуйидаги турларга ажратилади: доимий — дудуқланиш пайдо бўлгач, турли нутқ шакллари ва вазиятларида бевосита намоён бўлади: тўлқинсимон — дудуқланиш гоҳ кучаяди, гоҳ камаяди, лекин бутунлай йўқолмайди; қайталанувчи — дудуқланиш йўқолиб, яна пайдо бўлади, яъни қайталаниш юзага келади, узоқ муддатли эркин тутилишсиз нутқдан сўнг дудуқланиш қайта пайдо бўлади.

Дудуқланиш таснифи

Амалдаги кўпгина таснифларда мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болалар дудуқланишининг умумий қонуниятлари ҳисобга олинади.

Таснифлашни яратишга бўлган дастлабки уринишлар 1937 йилга тааллуқлидир. А. Allister (1937, 1958) дудуқланувчи кишиларни этиологик аломатларга кўра, бузилишининг тиббий қўрилишини ҳисобга олиб 4 гуруҳга ажратди:

1) нутқда иштирок этадиган аъзолар тузилиши ёки функцияларидаги аномалиялар билан бирга содир бўладиган дудуқланиш; 2) чапақайлик билан боғлиқ ҳолдаги дудуқланиш; 3) тақлид бўйича дудуқланиш; 4) ҳис-ҳаяжонли беқарорлик ва бузилишлар: логофобия, нотўқисликни ҳис этиш ва бошқалар билан бирга кечадиган дудуқланиш. Ф. Досужев (1957, 1963), Ю. Берендес (1963) ҳам дудуқланишни этиологик аломатларга кўра таснифладилар.

Е. С. Никитина ва М. Ф. Брунс (1939) дудуқланишни анатомик-физиологик аломатга кўра таснифладилар. Улар икки гуруҳ болаларни ажратди: 1) паллидар синдромли болалар — психо-физиологик тўхтаб қолиш, сиқилиш, шахсага оид бузилишлар, атрофдагилар билан муносабатдаги бузилишлар

кўзга ташланади; болалар ғамгин бўлиб қоладилар, ўйинларда иштирок этишмайди; 2) эскирган синдромли болалар — уларга психофизик тўхтаб қолиш, руҳий-асаб бузилишлари хосдир. Бунда болалар ҳаракатчан, жонсарак, узоқ дудуқланмайдиган бўладилар, муомалага осон киришадилар.

Дудуқланишни тиббий аломатларга кўра таснифлаш В. С. Кочергина (1959), Н. А. Власова (1958) ва бошқаларнинг илмий ишларида акс эттирилган.

Жумладан, В. С. Кочергина дудуқланиш оқибатида ўзини тутиш мувозанати бузилган болаларни; ўзини тутиш мувозанатининг бузилиши эрта ёшдан бошланган ва бу унинг индивидуал шахсий хусусиятлари ҳисобланадиган болаларни (дудуқланишнинг ривожланиши эса уларнинг мувозанатсизлигини ва умумий болалар асабийлиги хусусиятларининг пайдо бўлишини таъминлайди); шунингдек кучли қўзғолишга эга бўлган болаларни ажратиб кўрсатади. Уларнинг анамнезида она қорнида ривожланиш борасида нохуш шароитлар, туғма жароҳатлар, соматик касалликлар, ўткир ва асоратли инфекциялар, юрак-қон томири касалликлари, эндокринлар заифлашуви, дистрофиялар бўлади. В. С. Кочергина яна шундай болаларни ажратиб кўрсатадики, уларда дудуқланишнинг бошланишига қадар оғир невроз аломатлари, истерик реакцияга мойиллик бўлади.

Н. А. Власова ва Э. Н. Герцентштейн таклиф этган таснифда биринчи навбатда дудуқланиш шакли (тоник, клоник ва аралаш), айрим этиологик омиллар, иккиламчи руҳий аломатлар, логопедик таъсир этишининг муваффақиятлилик даражаси ҳисобга олинади.

Кичик ёшли дудуқланадиган болаларни ўрганиш А. Ф. Шельтинг (XX асрнинг 50-йиллари) таснифида акс этган. Моторика ва нутқ ривожининг кечикиши доирасида пайдо бўладиган, алалия билан боғлиқ, умумий бўшашув, пайларнинг бўшашини ҳолидаги, невротиклардаги кучли асабийлашув, «тили чучуклик» билан мураккаблашган дудуқланишлар юқоридаги таснифга тааллуқлидир.

Ўсмирлар ва катталардаги дудуқланишни ўрганишга бағишланган илмий ишларда асаб-руҳий касалланиш ва дудуқланишнинг муҳим томонларининг ўзига хослиги ўртасидаги боғлиқлик кўрсатиб берилган.

М. Е. Шуберт (1928) эпилептоид психопатлардаги (астеник тана тузилиши), психостениклардаги (астеник-атлетик тип), шизондли шахслар, истерияли касаллар, циклоид компонентли кишилардаги дудуқланишни текширди.

М. С. Лебединский, Ф. П. Янович, Г. П. Платонова (1960) турли шаклли невроз ҳолларидаги; психопатлар ва шахсияти патологик ривожланишли кишилардаги; марказий нерв системасининг турли хил органик шикастланишларидаги дудуқланишни ўргандилар.

Н. М. Асатиани, В. Г. Казаков (1967, 1970) ва бошқалар ўз тадқиқотларида дудуқланишни ҳар хил турдаги паталогик гуруҳ сифатида қараб чиқадиладар. Улар дудуқланишни 4 гуруҳга ажратишади: турли генезлардаги марказий нерв системаси органик бузилишининг резидуал кўриниши; невротик заифлашувлар; психопатиялар; сустр проградиентли шизофрения.

Шундай қилиб, дудуқланишни таснифлаш масалалари турли нуқтан назарлардан кўриб чиқилади, аммо уларнинг ҳар бири ҳаққоний бўлиб, ўз илмий асосига эгадир.

Дудуқланишнинг тарқалганлиги ёш, жинс, фаолият тури, яшаш жойи ва бошқа омиллар билан шартли равишда боғлангандир. У кўпинча 2 ёш билан 4 ёш оралиғида, боланинг нутқ функционал системасининг жуда самарали ривожланиши ва шахсининг шаклланиши даврида пайдо бўлади. Кейин дудуқланишга мойиллик пасаяди, навбатдаги ўн йиллик ичида (4 дан 14 гача) дудуқланишнинг пайдо бўлиш ҳодисаси тахминан биринчи уч йилдагича бўлади. Дудуқланишнинг кучайиши етакчи фаолиятнинг алмашинуви (ўйин ўрнига — ўқиш), болага, унинг нутқий билимига бўлган талабнинг ортиши, яқин кишилар, тенгдошлари, жамоа билан бўладиган муносабатларга ҳам шартли равишда боғлангандир. Дудуқланиш жинсий етилиш пайтида ҳам зўрайиши мумкин.

Мактабгача тарбия ёшидаги дудуқланувчилар миқдори 1,4% (К. П. Беккер бўйича), 2% (М. Е. Хватцев бўйича) ни; кичик ёшли ўқувчилар орасида — 1,6% (М. Совак таъбирича) ни ташкил этади. Катта ёшлилар орасидаги дудуқланадиганлар — кўпи билан 1% (М. Е. Хватцев бўйича).

Қишлоқда яшайдиган болалар орасидаги дудуқланувчилар шаҳардагига нисбатан кам учрайди. Айрим муаллифлар дудуқланишнинг кучайишига иқлим шароитининг (масалан, кузда ва баҳорда) ҳам таъсир кўрсатишини эътироф этишади (М. Зе-еман).

Дудуқланувчиларни кўрикдан ўтказиш

Дудуқланувчини кўрикдан ўтказиш комплекс равишда (логопед, невропатолог, психолог), заруриятга қараб бошқа мутахассисларни: педиатр, терапевт, психиатр, окулист, отоларинголог ва бошқаларни жалб қилган ҳолда амалга оширилади.

Кўрикнинг мазмуни анамнестик маълумотларни, педагогик, психологик ва тиббиёт ҳужжатларни ўрганишни, дудуқланувчининг ўзини ҳам текшириб кўришни ўз ичига олади.

Логопед ота-оналар билан суҳбатлашиш жараёнида онлада содир бўлган энг муҳим воқеаларни аниқлайди ва шу муносабат билан боланинг умумий, ҳаракат ва нутқий ривожланиш хусусиятларини аниқлаштиради.

Бола туғилишигача бўлган даврнинг асосий жиҳатлари: боланинг туғилиши пайтида онанинг ёши (35 ёшдан қуйи ёки

юқори), руҳий-асаб жиҳатдан саломатлиги, ота ёки онанинг касалликлари, ҳомиладорликнинг ўтиб боришига баҳо берилади. Ота ва онанинг бола туғилгунигача бўлган саломатлиги ҳақидаги маълумот унинг жисмоний ва руҳий-асаб ҳолатидаги оғишларни аниқлашга имкон яратади. Боланинг она қорнида ривожланишдаги нохуш омишларни аниқлаш уларнинг бола нутқининг кейинги ривожланишига кўрсатадиган салбий таъсирини аниқлашга ёрдам беради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган оғишлар, боланинг натал ва постнатал ривожланиш даврларидаги салбий кўринишлар мутахассислар томонидан дудуқланишнинг келиб чиқиши ва кечишини мукаммал ўрганиш мақсадида таҳлил этилади ва баҳоланади.

Ота-оналар билан суҳбат давомида боланинг нутқий ривожланиши ҳақидаги маълумотлар: дастлабки товушлар, баланд овоз, гу-гулаш, биринчи сўзлар, ибораларнинг қачон пайдо бўлгани, қандай нутқ суръатини қўлланиши, атрофдагилар билан мулоқот пайтида алоҳида хусусиятлар бўлган-бўлмагани (боланинг ота-оналари ёки яқин кишилари дудуқланиш-дудуқланмаслиги, тез гапириш-гапирмаслиги) аниқланади.

Боланинг оиладаги тарбияланиш масаласини ўрганишга: катталарнинг унга нисбатан муносабати (суйиш, эркалаш, инжиқлик ёки, аксинча, ҳаддан ортиқ қалтис муносабат, жисмоний жазолаш, қўрқитиш йўқми); бола нутқининг тўғри шаклланишида ёрдам кўрсатиш (мураккаб матнларни ўрганишда меъёрининг бузилиши йўқми) ёки аксинча, унинг товушларни тўғри талаффуз этиши, грамматик жиҳатдан тўғри сўзлашиши устидан назоратнинг умуман йўқлиги ва бошқаларга эътибор берилади.

Дудуқланиш ва унинг дастлабки аломатлари қачон пайдо бўлди? У ташқи кўринишда қандай акс этган? Қандай тахминий сабаблар уни келтириб чиқарган бўлиши мумкин? У қандай ривожланди, унинг қандай муҳим жиҳатлари ота-оналарнинг эътиборини тортди: у билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар (тортишиш, қўл-оёқни ўйнатиш, бошни лиқиллатиш ва бошқалар) ёки нутқдаги камчиликлар (ортиқча сўзлар, товушлар йўқми, нафас олишда алоҳида товуш ва сўзларни талаффуз этмайдими ва бошқалар) йўқми? У вазият ёки атрофдагилар, турли хил фаолиятларга боғлиқ ҳолда қандай пайдо бўлади? Бола танҳо ҳолда (масалан, ўзининг ўйинчоқлари билан) қандай гапиради? Нутқининг ёмонлашув ёки яхшиланиш босқичи нима билан боғланган? Бола ўзидаги нутқий камчиликка қандай муносабатда бўлади? (эътиборини қаратади, аҳамият бермайди, бефарқ, куйинади, уялади, яширади, гапиришга қўрқади ва бошқалар).

Ота-она ёрдам сўраб мурожаат қилишганми: қаёққа, қачон, қандай тавсиялар берилган, натижалари қанақа?

Дудуқланишнинг содир бўлиши, унинг давом этиш хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар ҳар бир аниқ жараёни учун педагогик-даволаш йўли билан таъсир этишнинг асосий шаклини танлашга имкон беради. Ҳаракатларда дудуқланиш билан бирга содир бўладиган бузилишлар миқдори ҳаракатли машқлар, ёйинки, ҳатто туркум даволаш бадан тарбия машғулотлари ўтказишни тақозо этади.

Дудуқланувчидаги руҳий кўринишлар хусусияти логопеддан унга таъсир кўрсатишнинг қуйидаги режасини ҳам кўриб чиқишни талаб қилади: ўзининг нуқсонига нисбатан диққатини чалғитиш, унинг ўзига, ўз нутқига бўлган муносабатини ўзгартириш, уни ўзининг тўғри нутқини эшита билишга ўргатиш.

Бола ҳақидаги, унда дудуқланишнинг пайдо бўлиш ва ўтиб бориш тарихи тўғрисидаги маълумотлар аниқлангандан сўнг, дудуқланувчининг нутқи ва унинг нутқий фаолиятига бевосита таъсир кўрсатадиган нутқсиз жараёнлар текширилади.

Унинг киришимлилиги, ҳаракатлари (моторикаси), тақлидчанлиги, суст ва тезкор нутқи, ўйин, ўқиш, ишлаб чиқаришдаги фаолияти, дудуқланувчининг шахсий хусусиятлари текшириб кўрилади. Дудуқланувчининг унга тузатиш-тарбиялаш орқали таъсир қилиш жараёнида бирламчи (боланинг мактабгача тарбия ёшида нутқини тарбиялаш муассасасига келгандаги дастлабки ой ёки мактаб логопедия бўлимида, дудуқланувчи болалар санаторийсига келгандаги дастлабки икки ҳафта давомида) ёки динамик ўрганиш фарқ қилинади.

Болалар нутқини текшириш учун расмлар, шеър, эртак китобчаларидан фойдаланилади, ўйинчоқлар (қўғирчоқ, машинача, ўйинчоқ ҳайвонлар, жажжи қурилиш материаллари) танланади.

Нутқни текширишдаги аниқ вазифалар қуйидагиларни аниқлашдан иборат бўлади:

— нутқ аъзолари тортишишининг пайдо бўлиш ўрни ва шакллари;

— уларнинг пайдо бўлиш суръати ва дудуқланувчининг сақланган нутқ имкониятлари;

— нутқ бузилишлари билан бирга содир бўладиган бузилишлар; ҳаракатлардаги бузилишлар;

— дудуқланувчининг ўз нутқий нуқсонига муносабати; руҳий хусусиятларининг борлиги.

Томир тортишишларнинг пайдо бўлиш ўринлари (нафас олишдаги, товушдаги, артикуляциядаги, аралаш) ва уларнинг шакллари (клоник, тоник, аралаш) кўриш ёки эшитиш орқали белгиланади.

Дудуқланувчидаги тортишишнинг қайталаниш тезлиги логопед учун алоҳида қизиқиш уйғотади. У нутқнинг сақланган қисмлари ҳақида фикр юритишга имкон яратади, бола билан дастлабки нутқий машғулотнинг қанчалик тўғри ва самарали бошланиши бевосита унга боғлиқ бўлади. Эркин нутқ даража-

сини ўрганиш унинг нутқий мустақиллигидаги турли даражалардан дудуқланишнинг пайдо бўлишидаги боғлиқликни аниқлаш билан бошланади. Унинг ота-оналари, дўстлари, қизиқишлари ва ҳоказолар ҳақидаги суҳбатда боланинг нутқий ҳаракати, нутқий тортишишнинг алоҳида жиҳатлари аниқланади. Болага эртақ тўқиш ёки расм мазмунини сўзлаб бериш, таниш эртақни баён қилиш таклиф этилади; логопед ҳикояни ўқийди ҳамда ундан бунини сўзлаб беришни сўрайди ва ҳоказо. Кейин ифодаланган ва мавҳум қолган нутқ ҳолатини такрорлаш ёки мураккаб ҳамда жўн ибораларни биргалликда талаффуз этиш орқали текширади.

Дудуқланувчининг эркин нутқ даражаси унинг фақат турли даражадаги мустақиллигига эмас, балки унинг тайёргарлигига ҳам боғлиқдир.

Нутқий аъзолари тортишишнинг боланинг мураккаб ёки жўн иборани, алоҳида сўз ёки товушларни талаффуз этиши билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлишнинг кузатиш муҳим аҳамият касб этади. Матн мазмунини қайта баён қилиш материалида нутқ аъзолари тортишишнинг қандай ҳолларда: ҳикоя қилиб беришнинг бошланишида, ибора бошида, айрим сўз ёки товушларда пайдо бўлиши қайд қилинади. Нутқ аъзолари тортишиш нутқ баландлиги даражаси билан боғлиқ эканлиги ҳақида тушунча ҳосил қилинади. Шу мақсадда кўрикдан ўтказилаётган шахсга секин, қаттиқ, шивирлаб гапириш таклиф этилади.

Турлича оҳангланиш даражасининг дудуқланувчи нутқи га таъсири қуйидагича текширилиши мумкин: у суратда нима тасвирланганини баён қилади, эртақ мазмунини сўзлайди (бу оҳанглашган наср ҳисобланади), шеърни ёддан айтади.

Нутқни бирламчи кўрикдан ўтказиш пайтида логопед нутқ билан бирга кечадиган ва ҳаракат бузилишларига: нафас олишда айтиладиган ортиқча сўз ёки товушлар, алоҳида товуш, сўз ва ҳатто гапларни талаффуз қилиш, нутқ товушларини нотўғри талаффуз қилиш, нутқ луғати ва грамматик қурилишидаги, суръатидаги етишмовчиликлар, чиқиллашлар, мноклонуслар (ғайритабиий ҳаракатлар), турли ёрдамчи (эркин, табиий) ҳаракатлар ва нутқ ҳаракатидаги айрим хусусиятлар: умумий ҳаракатлардаги сиқиклик ва зўриқиш ёки, аксинча, уларнинг шиддаткорлиги, жўшқинлиги, шивирлаши, «эзмалик» ларга алоҳида эътибор беради.

Болаларнинг ўйин фаолиятини кузатиш жараёнида уларнинг ўйин хусусияти, ўзаро муносабати, ўйиндаги фаоллик даражаси, ҳиссиётли ҳолати ҳақида тушунча ҳосил қилинади.

Ўқув фаолиятини кўрикдан ўтказиш жараёнида дудуқландиган ўқувчиларнинг ўқиш даврида турли хил нутқ шакллари қандай қўлланаётганларига эътибор берилади.

Улардаги руҳий хусусиятларнинг бор ёки йўқлигига, жумладан уларнинг ўз нутқ нуқсонига диққатини жалб қилиш даражасига эътибор қаратилади.

Дудуқланувчининг руҳий жиҳатлари ҳақидаги маълумотлар унинг ота-онаси билан ўтказилган суҳбатда маълум бўлади. Логопед унинг атрофдагилар (уйда, мактабда, тенгдошлари ва катталар билан, таниш ва нотаниш одамлар) билан бўладиган муносабатини аниқлайди, дудуқланувчининг ўз нутқига қандай баҳо беришига (ўз нутқининг мукамал эмаслигини биладими ёки йўқми, бу унга қандай таъсир қилади), ҳимоя реакцияларининг (аччиқланиш, тортиниш, ниқоблаш, нутқли муомала қилишдан четланиш) бор-йўқлигига, кўриқдан ўтказиш пайтидаги нутқ ҳолатига (ёрдамга кўз тикади, ўз нуқсонини тузатишга фаол киришади ёки нутқий машғулотларнинг нега кераклигини тушунмайди) эътиборни қаратади. Дудуқланувчини ўрганиш тузатиш ишлари жараёнида ҳам давом этади. Дудуқланувчи ва унинг ота-оналари билан суҳбатдан, руҳий-педагогик ва тиббий ҳужжатларни ўрганишдан ташқари, тажриба-синов ўйинлари, ўқув вазиятини яратиш методлари, психо-диагностик методлар қўлланилади (Роршак методи, тематик апперцепцион тест (ТАТ), С. Розенцвейг методи, «тет-зиддият» методикаси, тугалланмаган гаплар методикаси, баҳолаш шкалалари, руҳий фаолият ҳамда моторика тестлари ва бошқалар). Келтирилган методлар аниқлаш вазифаларини яқунлаш учун, дудуқланувчининг руҳий хусусиятларини янада теран ҳис этиш учун, қимматли маълумотлар олиши сифатида қўлланилади. Улар ёрдамида олинган миқдорий ва сифатли маълумотлар синовдан ўтказилаётган шахсни атрофлича руҳий-педагогик ўрганиш асосида шарҳлаш лозимлигини тақозо қилади.

Логопедик нуқтан назаридан хулоса чиқариш жараёнида қуйидагилар ҳисобга олинади:

дудуқланиш шакли (тоник, клоник, аралаш), тортишиш турлари (нафас олиш ва чиқаришдаги, товушли, талаффузли, аралаш), дудуқланиш даражаси (енгил, ўртача, оғир), нутқ суръати (секинлашган, жадаллашган, тез гапириш, тахилалаянинг борлиги), дудуқланиш билан бирга келадиган дислалия, дизериянинг енгил шакли, нутқнинг умумий ривожланмай қолиши, ҳаракатлантирувчи воситалар фаолиятининг ҳолати, дудуқланиш руҳий аломатларининг бор-йўқлиги ва ифодалилиги: нутқдан чўчиш (логофобия), ҳаракатлантирувчи куч ва нутқдаги ҳийлалар, эмболофразия, нутқ услубининг ўзгариши ва бошқалар, дудуқланиш жараёнидаги ҳаяжонланишнинг бор-йўқлиги, ҳаяжонланишга нисбатан муносабат. Нутқ жараёнига эътиборни жалб этиш ва унинг дудуқланишга таъсири, мураккаб нутқ жараёнининг дудуқланишга таъсири, дудуқланувчининг хусусий-руҳий жиҳатлари, ўйинли фаолиятнинг хусусияти, ўқув фаолиятига муносабат, дудуқланишини келтириб чиқарадиган вазиятлар доираси.

Логопедик хулоса табақалаштириб аниқлашни амалга оширишга ва дудуқланишни бошқа нутқий заифлашувлардан (тахилалли, дизартрия, физиологик характердаги нуқсондан) ажратиб олишга, шунингдек дудуқланишнинг турли шакллари бир-биридан фарқлашга имконият яратади. Дудуқланувчини атрофлича ўрганиш маълумотлари унинг табиятини аниқлашга имкон беради.

Дудуқланишнинг турлича кўринишлари, унинг руҳий хусусиятларининг мавжудлиги ва ҳар бир дудуқланувчининг хулқ-атвори барча гуруҳ билан босқичма-босқич логопедик иш олиб бориш шароитида ҳар бир дудуқланувчи билан алоҳида логопедик иш олиб боришнинг воситалари, усуллари ва йўналишларидаги муҳим жиҳатларни ҳам белгилайди.

Дудуқланишни бартараф қилишни **олдиндан айтиш** кўпгина шарт-шароитларга, биринчи навбатда унинг механизмларига, атрофлича таъсир кўрсатишнинг бошланиш муддати ва ундан тўлиқ қўлланилишига, ёш хусусияти ва ҳоказоларга боғлиқдир. Ёш қанчалик кичик бўлса, умумий хатти-ҳаракат қанчалик фалол ва дадил бўлса, нутқ аъзоларининг қанчалик кам бўлимлари тортишган ва тортишишнинг ўзи ҳам нечоғли заиф бўлса, руҳий бузилишлар қанчалик кам бўлса, олдиндан аниқлаш шунчалик ижобий бўлади. Тугма хасталик ёки нейропатия оқибатида ривожланадиган, шунингдек ташқи таъсирларсиз пайдо бўлган дудуқланишни олдиндан айтиш яхши самара беравермайди. Бу ерда аксарият ҳолларда қайталаниш бўлади. Товуш тортишишларидан кўра нафас олишдаги тортишишлар тезроқ ўтиб кетади, тоник шаклга нисбатан клоник шакл енгил бартараф бўлади, чунки клоник тортишишлар мия қобиғини қўзғатиш учун хосдир. Бинобарин, тоник тортишишга нисбатан уларга II сигнал системаси орқали таъсир этиш енгил кечади, тоник тортишишларда ҳам мия қобиғини қўзғатувчилари бўлади, уларга таъсир кўрсатиш қийин кечади. Олдиндан айтиш маълум миқдорда боланинг шахсига, логопеднинг шахси ва унинг маҳоратига боғлиқ бўлади.

2—4 ёш жуда қулай ҳисобланади (қулай шарт-шароитларни яратиш осон кетади, бунда дудуқланишнинг ҳосил бўлган муддати ҳам кам бўлади). 10—16 ёш, пубертат босқичи энг қулай муддат ҳисобланади (руҳий жиҳатдан кўнгилнинг нозиклиги, эркинликка, мустақилликка интилиш, одамовилик ва шахснинг бошқа салбий хусусиятлари). Йўқолиб кетган дудуқланишлар кўпинча яширин ҳолда сақланади ва нохуш шарт-шароитларнинг юзага келиш пайтида қайталанишга тайёр туради.

Кўп ҳолларда дудуқланувчиларнинг яхши социал шароитдаги нуқсонларини олдиндан айтиш мумкин бўлади.

Бизнинг мамлакатимизда **дудуқланишнинг олдини олиш** юзасидан кенг ва ҳар томонлама ишлар олиб борилади. Дастлаб бундай иш бола туғилишидан олдин ота-оналар билан олиб борилади. Бунда бола туғилганидан сўнг унга салбий таъсир

кўрсатиши мумкин бўлган омиллардан огоҳлантиришни (бош-ни лат ейишидан сақлаш, бурун-ҳалқумни тартибли сақлаш, оғиз бўшлиғига зарар етказмаслик, сурункали касалликларга йўл қўймаслик, ўз вақтида даволаниш, аденоидлар қўпайи-шини бартараф этишни) мақсад қилиб қўйилади. Оғзаки нутқ тақлид қилиш орқали ривожланиши сабабли бола учун дудуқ-ланувчи, тахилални, гап орасида тутиладиган ва бошқа нут-қий нуқсонли шахслар ёмон таъсир кўрсатиши мумкин. Бола-ларнинг мулоқотга бўлган уринишларини рағбатлантириш, ле-кин ҳаддан ортиқ оғир нутқдан сақлаш тавсия этилади. Аса-бийланишга мойил бўлган болалар учун жуда тинч шароит яратиш: нутқий мулоқот ва шовқинли ўйинларни чеклаш, ян-ги ўйинчоқлар бериб ўргатмаслик, улар атрофида қўпчилик-нинг тўпланишига йўл қўймаслик зарур.

Бола мактабга борган пайтда дудуқланиш пайдо бўлиши ёки унинг янгидан қайталаниши мумкин. Шунинг учун мак-табда ўқиш йилларида ҳам дудуқланишни олдини олиш зарур. Болаларни тўсатдан чақирмаслик ва уларни тезда жавоб қай-таришга мажбур қилмаслик: синфда, дудуқланувчи атрофида яхши муҳитни ташкил этиш; ота-оналар, муаллимлар ва бош-қаларга логопедик билимлар бериш тавсия этилади.

Пубертат даврида ўсмирнинг асаб системаси ҳолатига, унинг атрофдагилар билан ўзаро муносабатига; ўзини шахс сифати-да намоён этишдаги ўхшаш усуллар ва ҳоказоларга эътибор берилади. Ўсмирнинг асаб-руҳий ҳолатидаги турли хил четга чиқишлар, асаб фаоллигидаги, ҳисобий-иродавий соҳада зўри-қиш, ўзига нотўғри баҳо бериш, шахсда салбий хусусиятлар-нинг қўпайиб кетиши дудуқланиш пайдо бўлиши ёки унинг қайталанишига сабаб бўлиши мумкин.

Ана шу сабаблардан келиб чиқиб, дудуқланишнинг қайта-ланишини олдини олишга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Дудуқланишнинг қайталанишида қуйидаги сабаб-ларни кўрсатиш мумкин: ёмон социал-маиший шарт-шароитлар (асабийлашиш ҳолати, бола билан қўпол муомалада бўлиш, ўқиш, қўшимча машгулот ва ин билан асаб системасини ҳад-дан ортиқ чарчатиб қўйиш, руҳий зўриқиш); логопедик машгу-лотлар жараёнида муваффақиятларни етарлича пухта мустаҳ-камламаслик, шифохонага жойлаб даволашнинг йўлга қўйил-магани, дудуқланувчининг шахси қайта тарбияланмаслиги; ду-дуқланиш пайдо бўлган заминни етарлича тўлиқ бартараф эт-маслик, бунга мисол қилиб асабийлашиш, ҳис-ҳаяжонларни бостириш, атрофдагилар билан асабий муносабатда бўлиш, секин ўтиб кетадиган сурункали касалликлар ва бошқаларни келтириш мумкин; асаб системасини ишдан чиқарадиган ка-салликлар; руҳий шикастланиш, дудуқланиши йўқолган болага атрофдагиларнинг бефарқ муносабатда бўлиши; фаоллият тар-тибининг, шунингдек ухлаш, овқатланиш, дам олиш тартиблар-нинг бузилиши; бартараф этилмаган, жароҳатлантирувчи,

донмий таъсир кўрсатувчи омил, масала, ота ёки онанинг дудуқланиши ва ҳоказолар.

Дудуқланиш қайталанишининг юқоридаги ва бошқа сабабларини билган ҳолда, логопед машғулотлар жараёнида ҳам, улар тугаганидан кейин ҳам донмий профилактик ишларни олиб боради.

Дудуқланишни бартараф этишга атрофлича ёндашиш

Дудуқланишни бартараф этишга замонавий ёндашишнинг қарор топишидан олдин нуқсонни йўқотишдаги турли усул ва системаларни изланиш юзасидан ишлар олиб борилди. Дудуқланишни бартараф этиш методикаларининг кўпчилиги ва етарлича самарасизлиги унинг кўринишларининг мураккаблиги ва унинг табиати ҳақидаги билимлар даражасининг етарли эмаслиги билан тушунтирилади.

Дудуқланишни бартараф этишнинг амалдаги усуллари, воситалари ва методларини ўрганишда уларнинг дудуқланувчига таклиф этилган таъсир воситалари (тиббий ёки педагогик) хусусиятларини ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Биринчи ҳолатда — бу даволаш тадбирлари (терапевтик, жарроҳлик, ортопедик, психо-терапевтик), иккинчиси педагогик (дидактик) тадбирлар ва учинчиси — дудуқланувчига даволаш ва педагогик жараёнларни турли ҳолатда қўшиб олиб борган ҳолда таъсир этиш.

Дудуқланишни бартараф этишнинг терапевтик воситалари турлича даража ва шаклларда, қадимдан бошлаб (Гиппократ, Аристотель, Цельс, Гален, Ибн Сино, Меркурналес, Кленке, Лихтингер ва бошқ.) барча давлрларда қўлланиб келинган. Терапевтик воситалар дудуқланишни даволашда ягона ҳисобланмай, балки уни маълум даражада тўлдириб келган.

Дудуқланишни даволашнинг жарроҳлик методи эрамининг I асридан XIX аср ўрталарига қадар, то унинг бе-самаралилиги ва хавфлилиги ҳақидаги фикрлар тасдиқлангунча (Антилл, Бонне, Диффенбах, Дионис, Пети, Фабриций, Эгинский ва бошқ.) қўлланган. У дудуқланишни артикуляция аъзоларининг патологик тузилиши ёки тил мускулларининг нотўқис иннервацияси сифатида тушунилиши натижасида вужудга келган.

Механик мосламалардан ортопедик мақсадларда қўлланиш Демосфенга бориб тақалади, у ўзининг дудуқланишини даволаш учун ғайриоддий предметларни (денгиз тошчаларини) нутқ машғулотлари пайтида тил остида сақлаган ва бу яхши самара берган. Кейинчалик мутахассислар дудуқланишни даволаш пайтида турли хил механик мосламалардан фойдаланишган. Масала, Интар — тил вилкасини, Коломба — тил қисқичи ва лаб кашагини, Эрведи-Шегуан — иккала тиш қатори учун қопламани, Кленке — тил остига қўйиладиган ёй шаклида-

ги ёғоч пластинкани, Меркель — пастки тишларга қўйиладиган кит мўйлабидан тайёрланган скобани қўллашган ва ҳоказо. Ортопедик воситалар дудуқланишни даволашда ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган.

Психотерапевтик таъсирлар. Дудуқланишга невротик заифлашув сифатидаги қарашларнинг пайдо бўлиши билан айрим муаллифлар уни психотерапевтик таъсир орқали бартараф қилишга биринчи даражали аҳамият бера бошладилар (Бертран, Лубманн, Лагузен, Меркель, Неткачёв, Фрешельс, Шультесс ва бошқ.). Руҳий йўналиш тарафдорлари дудуқланиш замирида биринчи галда руҳий хасталикни кўрдилар, шу сабаб дудуқланувчига таъсир кўрсатиш воситаларини танлашда бу воситаларнинг унинг руҳиятига қандай таъсир қилишини ҳисобга олдилар.

Дидактик усуллар. Дудуқланувчиларда тўғри нутқни дидактик усулда тарбиялаш тарафдорлари ҳам нутқнинг айрим элементларини, ҳам умуман нутқни қамраб олувчи турли хил ва секин-аста мураккаблашадиган нутқий машғулотлар системасини тавсия этишди (Андрес, Гимиллер, Гутцман, Денгардт, Итар, Коэн, Куссмауль, Ли).

Педагогик-даволаш тадбирлар системаси И. А. Сикорский (1889) ва унинг шогирди И. К. Хмелевский (1897) тавсияларини дудуқланувчиларга педагогик-даволаш орқали таъсир кўрсатиш системасини аниқлашга доир дастлабки уринишлардан деб ҳисоблаш мумкин. И. А. Сикорский дудуқланишни даволашда қуйидагиларга эътибор берган: а) нутқ гимнастикаси (нафас олиш, товуш, артикуляция, нутқнинг турли кўринишлари учун машғулотлар тартиби); б) психо-терапевтик даволаш (касалга яхши шарт-шароит яратиш, нутқ машғулотларини аста-секиндан мураккаблаштириб бориш, бемор кайфиятига таъсир этиш ва ҳоказо); в) дори-дармонлар орқали ва динамик тарзда даволаш (дори-дармонлар, физиотерапия, ҳаракат машқлари).

Рус физиологлари — И. М. Сеченов, И. П. Павлов уларнинг издошлари яратган материалистик тадқиқотларига таяниб, совет олимлари ва амалиётчи-мутахассислари дудуқланишни бартараф этишдаги аввалги ишлаб чиқилган андазобозликка барҳам бердилар, уларнинг энг яхшиларини, самаралиларини танлаб олдилар ва дудуқланишни тугатишга атрофлича ёндошиш йўллариини белгилادилар. В. А. Гиляровский, Ю. А. Флоренская, Ф. А. Рау, Н. П. Тяпугин, М. Е. Хватцев, Н. А. Власова, М. И. Пайкин, В. С. Кочергина, М. С. Лебединский, С. С. Ляпидевский, В. И. Селиверстов ва бошқалар ўзларининг тадқиқотлари ва амалий фаолиятлари билан дудуқланишни бартараф этишга атрофлича тиббий-педагогик ёндашишнинг ривожланишига ёрдам бердилар.

Дудуқланишни бартараф этишга замонавий атрофлича ёндашув деганда дудуқланувчи руҳий-жисмоний ҳолатининг тур-

лича томонларига турли мутахассисларнинг ҳар хил восита ва усуллари билан педагогик-даволаш орқали таъсир этиши тушунилади. Педагогик-даволаш тадбирлари миқёсига даволаш дори-дармонлари ва тадбирлари, даволаш физкультураси, психотерапия, логопедик машғулотлар, логопедик ритмика, тарбиявий тадбирлар киради. Улардан кўзланган мақсад — пай тортишиши ва товуш заифлашувига, нафас олиш, ҳаракат ва нутқ билан бирга кечадиган хасталикларни бартараф этиш ёки енгиллаштириш; асаб системасини ва умуман бутун организмни соғломлаштириш ва мустаҳкамлаш; болани ўз нутқий нуқсонига нисбатан нотўғри муносабатда бўлишдан, руҳий тушкунликдан халос этиш, унинг шахсияти ва хулқ-атворини қайта тарбиялаш, дудуқланувчи шахснинг социал жиҳатларини соддалаштириш ва мувофиқлаштиришдан иборат.

Барча педагогик-даволаш мажмуини дудуқланувчиларга таъсир этиш хусусиятига қараб шартли равишда иккита гуруҳга ажратиш мумкин: даволаш-соғломлаштириш ва педагогик-тузатиш. Тиббиётчи олиб борадиган даволаш-соғломлаштириш ишлари қуйидаги асосий вазифаларни ўз ичига олади: дудуқланувчининг асаб системаси ва жисмоний ҳолатини мустаҳкамлаш ҳамда соғломлаштириш; уларнинг руҳий-жисмоний ҳолатидаги оғиш ва патологик кўринишларни бартараф этиш ва даволаш (нутқ тортишиши, вегетатив асаб системасининг заифлашуви, вегетатив асаб системаси бузилиши ва бошқаларни енгиллаштириш ёки тугатиш).

Логопед олиб борадиган педагогик-тузатиш ишлар қуйидаги асосий вазифаларни ўзида мужассамлаштиради; дудуқланувчи нутқидаги нуқсонлар (нотўғри нутқни қайта тарбиялаш) ва руҳий нотўқис жиҳатларини бартараф этиш. Логопед ўз услуби ва воситаларини дудуқланувчига таъсир этишда қўллана биладиган зарур мутахассисларнинг (тиббиётчилар, тарбиячилар, оҳангшунос, ЛФК бўйича инструктор, мусиқачи ва бошқалар) ҳамкорликдаги тиббий-педагогик ишини ташкил этади.

Даволаш-соғломлаштириш ишларига қуйидагилар киради: даволаш учун қулай шароит яратиш, кун тартиби ва овқатланиш тартибини ташкил этиш, чиниқтирувчи тадбирлар, даволовчи жисмоний тарбия, дори-дармон орқали даволаш ва психотерапия.

И. М. Сеченовнинг кўрсатишича, инсон вужуди ва унинг фаолияти илмий тушунчасига унга таъсир кўрсатувчи воситалар ҳам киради, зеро, ташқи таъсирларсиз организмнинг бўлиши мумкин эмас. Ташқи муҳит организмнинг шаклланиши ва ривожланишида, шунингдек касалликнинг пайдо бўлиши ва ўз навбатида, бартараф этилиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

Дудуқланидиган бола учун ихтисослаштирилган муассасалар шароитида тинч ва шу билан бирга жўшқин, қувноқ кайфиятни

яратиш зарур; унинг эътиборини ўз нуқсони ҳақидаги ташвишли фикрлардан халос этиш керак.

Болада яхши кайфият, тетиклик, ўзининг тузалиб кетишига нисбатан ишонч уйғотиш муҳимдир. Фаолият турларини мунтазам равишда алмаштириб туриш, муайян ҳаёт тарзи ҳам алоҳида аҳамият касб этади, зеро, бу усуллар дудуқланувчи бола асаб системасининг юқори бўлимлари ва барча аъзоларини ишини нормаллаштиради ва енгиллаштиради.

Кун тартибини тузишда дам олиш учун етарлича вақт ажратишни назарда тутиш муҳимдир. Шу мақсадда мактаб ёшидаги болалар учун ўқув жараёнини енгиллаштириш, уйга берилган вазифаларни бажариш вақтида тез-тез танаффус қилиш, уларни синфдан ташқари ишлар, уй юмушлари ва бошқалар билан зўриқтирмаслик керак.

Фаолият турининг хилма-хиллиги ҳам болалар учун муҳим аҳамият касб этади, бу уларда қизиқиш уйғотади. Қўзғалувчан ва ҳаракатчан болалар учун тинч, шовқинсиз машғулотлар, ўйинлар танлаб олинади. Суст ҳаракатли болаларни фаоллаштириш, уларда мустақилликни ривожлантириш лозим.

Мактаб ёшида бўлмаган дудуқланувчи боланинг кун тартибида уйқу учун ўрта ҳисобда кечаси 10—11 соат ва кундузи 2 соат, мактаб ёшидаги бола учун кечаси 8—9 соат ва кундузи 1,5—2 соат вақт ажратилган бўлиши керак. Овқатланиш уйқудан 1,5—2 соат олдинга мўлжалланади. Акс ҳолда уйқу пайтида бош мия қобиғи асаб катаклари қувватининг тикланиши секинлик билан кечади. Дудуқланувчи боланинг овқати сервитамин бўлишига кўпроқ эътибор бериш зарур. Витаминлар барча фермент системаларининг биологик катализаторлари сифатида олий асаб фаолиятига, организмнинг реактив қуввати ва иммунологик ҳолатига яхши таъсир кўрсатади.

Дудуқланувчи бола кун тартибига чиниқтирувчи тадбирлар ҳам киритилади. Кундалик сайрлар, очиқ ҳаводаги ўйинлар, спорт машғулотлари асаб системасини мустаҳкамлайди, кўтаринки руҳни яратади. Ҳаво ванналари юрак-томир системаларига ҳам фаол таъсир этади, унинг ишлашини мўътадиллаштиради.

Бола тана аъзоларининг чиниқиши учун устидан сув қуйиш, артиниш, душ қабул қилиш ва чўмилиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Чиниқишнинг турли хиллари шифокор томонидан боланинг саломатлиги ва маҳаллий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда, якка тартибда қатъий белгиланади.

Даволовчи жисмоний тарбия ва жисмоний машғулотлар мушак системасини ривожлантириб, муҳим ҳаётий аъзолар — ўпка ва юрак ишини такомиллаштиради, моддалар алмашинувини кучайтиради. Улар боланинг қуввати ва маънавий руҳининг мустаҳкамланишини таъминлайди, изчил ва аниқ ҳаракатларни ривожлантиради, ҳаракатдаги чекланганлик ёки

аксинча тўхтаб қолишдан халос бўлишга ёрдам беради, интизомлилик ва батартибликнинг тарбияланишини таъминлайди.

Буларнинг барчаси дудуқланувчи бола нутқ аъзоларининг яхши ишлаши учун зарур шарт-шаронтлар бўлиб ҳисобланади ва унда тўғри нутқ кўникмаларини ҳосил қилишга яхши таъсир кўрсатади. Жисмоний машқлар дудуқланадиган болалар учун даволаш аҳамиятини касб этади.

Дудуқланувчи болаларга мўлжалланган даволаш муассасаларида умумий жисмоний машқлардан ташқари махсус тузатиш машқлари ҳам ўтказилади. Бу машқлар даволовчи жисмоний тарбия (ДЖТ) машғулотларида олиб борилади.

Дудуқланувчиларни доридармонлар билан даволаш марказий ва вегетатив асаб системаси фаолиятини мўътадиллаштириш, нутқий ҳаракат воситалари ишини мувофиқлаштириш, тортишишларни бартараф этиш, умуман, тана аъзоларини соғломлаштириш вазифаларини ўз ичига олади.

В. С. Кочергинанинг кузатишича, доридармонлар билан даволашнинг тутадиган ўрни дудуқланувчиларнинг ёши билан ҳамоҳанг равишда ошиб боради. Бу қўшимча нутқий нуқсонларнинг пайдо бўлиши оқибатида дудуқланишни даволашнинг мураккаблашуви билан тушунтирилади. Кейин вужудга келадиган нуқсонлар эса пубертат кўчишлар ва сўзнинг тутган ўринининг социал муносабатлар омили сифатида кучайиши билан боғлиқдир.

Психотерапия дудуқланишни даволаш кўламида муҳим ўрни эгаллайди. Психотерапиянинг асосий вазифаси — дудуқланувчининг руҳини соғломлаштиришдан иборат бўлиб, у 1) мукамал шахсни камол топтириш; 2) ўз нуқсонини ва социал муҳитга нисбатан соғлом қарашларни тарбиялаш; 3) кичик социал муҳитга таъсир кўрсатиш орқали амалга оширилади. Психотерапия дудуқланувчи шахсига билвосита ва тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Билвосита психотерапия деганда вазият, теварак-атрофдаги табиат, жамоа, хизмат кўрсатувчи ходимлар муносабати, кун тартиби, ўйин ва бошқалар тушунилади. Бевосита психотерапия — тушунтириш, ишонтириш, кўниктириш ва ўқитиш кўринишида сўз орқали даволовчи таъсир этиш. Замонавий психотерапияда сўз орқали таъсир этишнинг иккита асосий тури бор: 1) оқилона (Дюбуа бўйича) ёки тушунтирувчи (В. М. Бехтерев бўйича) психотерапия; 2) суггестив терапия, бунда бедор ҳолида, уйқуда ишонтириш (гипноз) ни ва ўз-ўзини ишонтириш (аутоген машқи) ни ажратиб кўрсатилади.

Тўғри психотерапия якка тартибда ва жамоа иштирокидаги махсус суҳбатдан ташкил топади. У ўзида логик жиҳатдан асосланган тушунтириш, ишонтириш ва дудуқланувчиларни ўқитиш системасини мужассамлаштиради. Унинг мақсади дудуқланувчига бу хасталик моҳиятини образли ва ишончли тарзда тушунтиришдан, боланинг дудуқланишни бартараф этишда

сини ва атрофдагиларнинг унга нисбатан муносабатини ўзида акс эттиради. Бу системада нутқ режими муҳим ўрин эгаллайди.

Мактабгача тарбия ёшдаги болаларнинг нутқ режими катталарнинг кенг қўламли ёрдами орқали амалга оширилади. Бунда улар болаларнинг бир нутқ босқичидан бошқасига ўтишини мунтазам назорат қиладилар. Ўқувчилар, ўсмирлар ва катталарнинг нутқ режими улар томонидан зарур нутқ машқларини танлаб олишни, улар томонидан тўғри нутқ талабларини, турли шароитларда тўғри нутқ қўникмаларини машқ қилдирилишини назарда тутати.

Логопедик машғулотларнинг нутқ жиҳати нафас олиш, товуш ва артикуляция вазифаларини, тўғри нутқни тарбиялашнинг тартибга солиш ва мувофиқлаштиришни ўз ичига олади.

Адабиётда тўғри нафас олишни тарбиялаш методи ҳақида бир неча қарашлар бор. Айримларнинг фикрича, нафас олиш бўйича дидактик машқларни қўлланган ҳолда, нафас олиш устидан махсус иш олиб бориш тавсия этилади. Бошқалар эса нафас олиш ритми эркин ва тинч нутқ орқали тикланади, яъни нутқнинг шошилишча бўлмаган суръати тарбияланади ва бунинг натижасида барча нутқ компонентлари, шу билан бир қаторда нафас олиш ҳам нормалашади. Психология мактаби вакиллари фикрича, нутқнинг, бинобарин, нафас олишнинг тарбияланишига иродани машқ қилиш ёрдам беради. Агар нафас олиш устида ишлашни нутқ нуқсонини тузилишига боғлиқ ҳолда, якка тартибда олиб борилса, бундай фикрларнинг ҳар бирида маъқул томонини учратиш мумкин.

Нафас олиш нутқ жараёнида машқ қилиб мустаҳкамланади: талаффуз пайтида бир марта нафас чиқарилиши орқали дастлаб қисқа гаплар, кейин сўзлар сонини секин-аста кўпайтира бориб гаплар айтилади. Ўзун жумлаларини логик тўхтамлар билан қисмларга бўлиб талаффуз этиш малакаси ҳосил қилинади, бунда тиниш белгилари иштирок этади ёки аксинча. Шундан сўнг наср ёки назм матнларини ўқишга ўтилади.

Товуш бузилишлари кўпинча нафас олишдаги камчиликлар билан боғлиқ бўлади: дудуқланувчиларда айрим пайтлари нафас олиб сўзлашда бўғиқ товуш кузатилади; кучли нафас чиқариш пайтида тез, бақирик товуш; товуш аъзолари пайларининг зўриқиши натижасида товушнинг қаттиқ хуружи ва ҳоказолар кузатилади. Дудуқланувчилар билан товуш тарбияси юзасидан олиб бориладиган ишлар артикуляр аъзолар мускулларини, биринчи навбатда пастки жағ, тил мускулларини бўшаштиришдан бошланади (масалан, тилни *н* товуши учун зарур бўлган ҳолатга қўйилади ва *ну* — *но* — *на* товушсиз талаффуз қилинади; бунда жағ секин-аста пастга туширилади; *нэ* — *ни* — *ну* жағ секиндан кўтарилади). Машқ беихтиёр ҳаракатга қадар давом эттирилади. Кейин товушнинг юмшоқ бошланмаси, товушнинг унлилар билан биргаликдаги узлуксиз

енгил талаффузи, сўнг сонор товушларнинг унлилар билан биргаликда бўғинларга бўлиб талаффуз этилиши, гапларда талаффуз этиш машқ қилинади ва ҳоказо.

Дудуқланувчиларда мустақил нутқни тарбиялашда турли нутқ шакллариининг зарурий узлуксизлигига риоя қилинади. Дастлаб назм матнини бир-бирига боғлиқ ҳолда қайтариш орқали ўқиш жараёнида енгил ритмик нутқ тарбияланади. Кейин қийин ҳолатларда логопед ёрдамида мустақил ўқиш, сўз ора-латиб ёки матнни айрим бўлакларга бўлиб, кимнингдир ёрда-мида, бир хил оҳангда ўқиш; диалогли матнни ўқиш; тиниш белгиларини ҳисобга олиб, шартли узунликка амал қилиб тўх-таш орқали ўқиш; ўрганилган шеърни талаффуз этиш тавсия қилинади.

Мустақил нутқни тарбиялашга нутқнинг бошқа шакллари-га нисбатан кўп вақт ажратилади. Мустақил нутқ олдиндан тайёрланган (шеър, қайта ҳикоя қилиш, дарс мазмунини баён қилиш, кўрган-кечирганлар ҳақида ҳикоя қилиш) ва олдиндан тайёрланмаган (кутилмаган саволларга жавоблар қайтариш, илтимос қилиш, берилган мавзу хусусида гапириш) бўлиши мумкин. Нутқнинг биринчи кўриниши дудуқланувчи учун жуда енгил бўлгани сабабли иккинчисидан олдин такрорланади.

Мустақил нутқни тарбиялаш учун намуна сифатидаги ай-рим машқлар: берилган саволга жавоб; дудуқланувчи бошлан-ган жумлани якунлайди; унинг ўзи савол беради; берилган сўз асосида жумла тузади; жумлани қайтадан тузади; логопед ёки ўртоғи билан суҳбат; саҳналаштирилган томошаларда иштирок этиш; баён қилинган воқеани, драматик матнни сўзлаб бериш, расм бўйича, томоша қилинган театр, кино ҳақида, шахсий ку-затишлар ҳақида, ҳодисалар тўғрисида сўзлаш; телефон орқа-ли суҳбатлашиш; маъруза; баҳсда иштирок этиш ва ҳоказо.

Логопедик машғулотларнинг нутқ материали мазмунни бузи-лишининг тузилишига, ёшга, дудуқланувчилар гуруҳига, ду-дуқланишининг ўтиб боришига, дудуқланувчининг ўз нуқсонига бўлган муносабатига ва бошқа кўпгина омилларга боғлиқ ҳол-да ўзгартирилади. Бундай омилларнинг ҳисобга олинishi дудуқланувчини табақалаштириб чуқур ўрганишни ва дудуқла-нишни бартараф этиш юзасидан турлича методикаларнинг яра-тилишига имкон беради.

Дудуқланидиган болалар билан олиб бориладиган логопе-дик машғулотларга қўйиладиган асосий талаблар:

1) Логопедик машғулотлар дудуқланувчи боланинг нутқни ва шахсига педагогик-тузатиш орқали таъсир этишнинг асосий вазифаларини ўзида акс эттиради.

2) Логопедик машғулотлар муайян тартибда, узлуксиз, бос-қичли, асосий дидактик принциплари ҳисобга олган ҳолда; ҳар бир боланинг шахсий хусусиятларига боғлиқ равишда; бо-лаларнинг онглилиги ва фаоллигига таянган ҳолда олиб бори-лади; машғулотларда қўлланмалар, таълимнинг кўргазмалли,

техник воситаларидан фойдаланилади; машғулотлар тарбияланаётган тўғри нутқ ва хатти-ҳаракат кўникмаларининг мустаҳкам бўлишига ёрдам беради.

3) Логопедик машғулотлар мактабгача тарбия ёшдаги ва мактаб ёшидаги болаларни тарбиялаш ва ўқитиш дастурлари талабларига мос бўлади.

4) Машғулотларда дудуқланадиган болаларнинг турли шароитларда тўғри нутқни ва хатти-ҳаракатини машқ қилдириш зарурлиги ҳисобга олинади, масалан: логопедия кабинетида ва ундан ташқарида, турли ҳаётий вазиятларда, таниш ва нотаниш шахсларнинг иштирокида ва ҳоказо. Шу мақсадда логопедик машғулотларнинг турли кўринишлари: нутқни ривожлантиришга доир кўпгина иш шакллари, дидактик, ҳаракатли, сюжетли-ролли ва ижодий ўйинлар, саёҳатлар, эртаклар, концертларга тайёрланиш ҳамда уларда иштирок этиш, микрофон олдида сўзга чиқиш ва бошқалардан қўлланилади.

5) Машғулотлар шундай ташкил қилинадикки, уларда бола дудуқланишсиз ва у билан бирга келиб чиқадиган бузилишларсиз гапириш лозим.

6) Машғулотлар боладаги яхши кайфиятни, бардамлик, ўз кучига ишончни мустаҳкамлайди.

7) Дудуқланувчилар билан олиб бориладиган машғулотларда тўғри нутқ намуналари логопеднинг, самарали шуғулланадиган болаларнинг нутқни, бадиий сўз усталарининг чиқишлари акс эттирилган магнитофон ёзувлари ва пластинкалар, логопедия курсини аввал муваффақиятли тамомлаганларнинг тантаъли чиқишлари ва ҳоказолар мунтазам иштирок этади.

8) Машғулотлар атрофдагиларнинг дудуқланадиган болага нисбатан тўғри муносабатда бўлишлари ва унинг тўғри тарбияланиши асосида олиб борилади.

Дудуқланадиган боланинг мустақил ишлашини ташкил этиш нутқ тарбиячиси вазифаларини онлавий-маиший, ўқув-тарбиявий шароитларда ва унинг тенгдошлари жамоасида бажарилишига йўналтирилади.

Гуруҳларни тўлдириш дудуқланувчилар ёшини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади. Ёшларнинг турлича бўлиши логопедиянинг ўзига хос методикаларидан қўлланиш зарурлигини, унинг айрим компонентлари самарадорлигини ўзгартиришни талаб этади.

Мактабгача тарбия ёшдаги болаларда ўйин тусидаги нутқ машғулотлари, тарбиявий тадбирлар, кам ҳолларда — тиббий тадбирлар асосий ўрин эгаллайди. Ўсмирлар ва катталарда — аксинча, тиббий воситалар, психотерапия (шу жумладан унинг суггестив методлари), кам ҳолларда — педагогик воситалар муҳим аҳамият касб этади.

Тарбиянинг асосий вазифаси болаларни тегишли дастурларда қайд этилган билим ва кўникмаларга ўргатишдан иборат бўлади. Бу вазифаларни ақлий, ахлоқий, жисмоний ва меҳ-

нат тарбияси бўйича ўқув машғулотларида амалга ошира бо-
риб, тарбиячи ҳар бир боланинг нутқий тузатиш тарбияси би-
лан боғлиқ ҳолдаги нутқ имкониятларини инобатга олади. Бун-
дан ташқари, тарбиячи ўз машғулотларида, дарсларда, кун
тартибининг айрим пайтларида, эркин ўйин ва машғулотларда
болаларнинг нутқ кўникмаларини мустаҳкамлайди.

Логопедик ритмика логопедик ишнинг муҳим бўлими ҳи-
سوبланади. Бу нутқий тузатиш тарбияси мақсадларида амалга
ошириладиган мусиқали ҳаракат, нутқий ҳаракат, мусиқали-
нутқ топшириқлари ва машқлари системасини ўзида акс этти-
ради. Логопедик ритмика, ўзининг ташкилий тартибига қара-
масдан, логопедик машғулотларга қўшимча ҳисобланади ва
унга махсус ажратилган вақтда олиб борилади, шунингдек ло-
гопед машғулотларига, қисман тарбиячи машғулотларига қў-
шилади.

Дудуқланувчилар билан қуйидаги логопедик ритмика во-
ситаларини қўлланиш мақсадга мувофиқдир:

кириш машқлари; юз имо-ишоралари, диққат билан эши-
тиш ва хотира, кўриш диққати ва хотирасини ривожлантириш,
фазода мўлжал олиш ва ритм ҳиссини ривожлантириш, тақ-
лидчанликни ривожлантириш машқлари ва ўйинлари; ирода-
вий сифатлар, фаоллик, мустақиллик, ташаббускорликни ри-
вожлантириш мақсадидаги ижодий, сюжетли-ролли, ҳаракатли
ўйинлар; умумий ҳаракатларни, қўл, панжа, бармоқлар ҳара-
катларини ривожлантириш мақсадида қондалари бўлган ҳа-
ракатли ўйинлар, машқлар; нутқ тузилишини ривожлантириш
учун мусиқа жўрлигидаги машқ ва қўшиқли ўйинлар, драма-
лаштирилган ўйинлар; ҳаёл, ижодий қобилиятлар, мусиқий
хотира ва мусиқий ижодийликни ривожлантиришга қаратил-
ган машқлар, ўйинлар; бадний лавҳалар, эрталиклар, кўнгил-
очар томошалар, байрам чиқишлари (болалар учун), кулги
кечалари, имо-ишорали томошалар, концертлар ва ҳоказо (кат-
талар учун).

Ҳаракатли, мусиқий-ҳаракатли, мусиқий-нутқли, ритмик,
мусиқа жўрлигисиз нутқли, ҳаракатли-нутқли машқ ва ўйин-
лар просодияни — дудуқланувчининг ҳаракат соҳасини нормал-
лаштиради, бу эса, ўз навбатида, унинг муомалага, суҳбат
иштирокчисига, атроф-муҳитга ва ўз нутқининг бузилишига
нисбатан муносабатини қайта қуришга ёрдам беради. Бу қайта
қуриш хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатнинг шундай ижобий ху-
сусиятлари билан боғланганки, улар дудуқланувчида руҳий
ҳаракатлантирувчи воситасини тузатиш жараёнида намоён
бўлади, жумладан; ҳаракатдаги ишонч, уларни бошқариш,
муомаладаги ташаббускорлик, ҳаракат ва нутқ қийинчилик-
ларини енгишдаги мустақиллик, фаолиятдаги тиришқоқлик,
нутқ бузилишига нисбатан муносабатни қайта қуриш билан
боғлиқ ҳолда ҳаётий вазиятлар моҳиятига қайта мувофиқла-
шиш.

Шундай қилиб, логопедик ритмика дудуқланувчи шахсининг қайта тарбияланиши, социал мослашуви учун, шунингдек унинг умумий ва нутқ ҳаракат воситаларининг машқ қилдириш ва тузатиш учун (В. А. Гринер, Н. Самойленко, Г. А. Волкова, В. И. Дреевянников, Е. В. Оганесян, Н. А. Ричкова) катта аҳамиятга эгадир.

Дудуқланувчиларнинг социал мослашуви борасидаги вазифалар (ўсмирлар ва катталар масаласида тикланиш ҳам бўлиши мумкин) педагогик ва руҳий таъсир этиш мажмуи йўли билан амалга оширилади. Бунда оила муҳим ва ҳал қилувчи ўрин тутади. Боланинг оилага ва ота-онага нисбатан ҳис-ҳаяжонли боғланишининг муҳим даражаси жиддий руҳий омил саналади, логопед ота-оналар билан маслаҳат бериш ва методик ишлар олиб боришда буни ҳисобга олади. Оила ўзининг табиий руҳий-педагогик тикловчи таъсироти билан дудуқланувчи шахсини қайта тарбиялаш ва унинг тўғри нутқини мустаҳкамлашда бирламчи ва кучли асос саналади.

Ота-оналар ва педагоглар билан маслаҳат бериш ва методик иш олиб бориш дудуқланадиган болага таъсир ўтказиш учун қулай шарт-шаронгларни таъминлашга; уйда ва болалар муассасаларида унга нисбатан тўғри муносабатни яратишга; боланинг логопедик машғулотлардан ташқари ҳолларда зарур мустақил ишлашини ташкил этишга йўналтирилгандир.

Бундай иш шакллари қуйидагилардан иборатдир: ота-оналар ва педагогларни дудуқланишнинг моҳияти ва сабаблари ҳақидаги қатор суҳбатлар кўринишида, дудуқланиш ва дудуқланадиган шахслар тўғрисидаги, унинг пайдо бўлишидаги муҳим жиҳатлар ва уни бартараф этиш услублари ҳақидаги, нутқ машғулотларининг моҳияти ва йўналишлари хусусидаги, педагогик-тузатиш жараёнида ота-оналар ва педагогларнинг тутадиган ўрни ҳақидаги, уйдаги кун тартибининг муҳим томонлари тўғрисидаги, атрофдагиларнинг дудуқланадиган болага нисбатан муносабати ва ҳоказолар ҳақидаги зарур билимлар билан таъминлаш.

Суҳбатларнинг ташкил этилиши ота-оналар учун ҳар бир бола ҳақидаги алоҳида, якка тартибдаги маслаҳатлар беришни истисно этмайди. Шунингдек, ота-оналарнинг логопедик машғулотларда иштирок этишлари ҳам муҳимдир. Бунда улар дудуқланишни бартараф этишга ёндашиш қонун-қондалари, болалардаги нутқ тортишишларининг олдини олиш ва уларни тугатиш усуллари билан танишиш имконига эга бўладилар.

Савол ва топшириқлар

1. Дудуқланиш механизмининг физиологик ёндашув нуқтаназаридан очиб бериш.

2. Дудуқланиш механизмларининг психологик ва психоллингвистик жиҳатларини ёритиш.

3. Дудуқланиш ҳақидаги таълимотнинг ривожланиш тарихига тавсиф беринг.
4. Дудуқланиш этиологияси.
5. Дудуқланиш аломатлари.
6. Турли ёшда дудуқланишнинг кечиши.
7. Мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болаларда, ўсмирларда ва катталарда дудуқланиш аломатлари хусусияти.
8. Турли ёшдаги кишиларда дудуқланишни текшириш методикаси.
9. Дудуқланишни бартараф этишда комплекс даволов-педагогик ёндашув ишларига умумий тавсиф беринг.
10. Дудуқланувчи болалар билан олиб бориладиган даволаш-соғломлаштириш ишларининг асосий шакл ва вазифаларини ёритиб беринг.
11. Дудуқланувчи болалар билан олиб бориладиган педагогик-тузатиш ишларининг асосий шакл ва вазифаларини ёритиб беринг.
12. Турли ёшдаги кишиларда дудуқланишни бартараф этишдаги психотерапия турлари ва унинг аҳамияти.
13. Мактабгача тарбия ёшидаги дудуқланувчи болалар билан олиб бориладиган логопедик машғулотларнинг ҳозирги замон методикаларини тавсифлаб беринг.
14. Мактаб ёшидаги дудуқланувчи болалар билан олиб бориладиган логопедик машғулотларнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
15. Дудуқланувчи ўсмирлар билан олиб бориладиган логопедик ишларнинг ўзига хос хусусиятларини ёритинг.
16. Дудуқланишни бартараф этишда дифференциал ёндашув аҳамиятини очиб беринг.

14-БОБ. ЁЗМА НУТҚ БУЗИЛИШЛАРИ

Нутқ — фикр баён қилиш воситаси бўлиб, оғзаки ва ёзма шаклда ифодаланади. Тафаккур нутқ ёрдамида рўй бериб, шу туфайли кишилар бир-бирлари билан алоқа боғлайдилар.

Оғзаки нутқ пауза, урғу, интонация ва товушлар орқали тингловчига бориб етса, ёзма нутқ ҳарф ва сўзларининг маълум қонуният асосида ўзаро бирикуви, тиниш белгилари, ҳар хил ажратишлар, гапларни грамматик жиҳатдан аниқ ва тушунарли баён этиш орқали етиб боради. Оғзаки нутқнинг ёзма нутқдан яна бир фарқи шуки, оғзаки нутқни эшитамиз, ёзма нутқни кўрамиз ва ўқиймиз. Ёзма нутқ мураккаб жараён бўлиб, у кўп вақт ва меҳнат талаб қилади. Синтаксис жиҳатдан қараганда ёзма нутқ энг тўлиқ ва мукаммал нутқдир. Бу нутқ фикримизни ихтиёрий ифодалаб беришнинг энг яхши воситасидир. Ёзма нутқ оғзаки нутқ асосида ривожланади. Оғзаки нутқ ҳаётда кишилар билан муносабатда бўлиш, уларга тақдид қилиш йўли билан ривожланиб, боладан махсус ўқиш ва

ўрганишни талаб этмайди. Ёзма нутқ эса ҳарфлар ва белгилар ёрдами билан товушлар, сўзлар, гапларни кўз билан идрок қилишга, қўл билан ёзишга мўлжалланган нутқдир.

Болаларнинг оғзаки нутқида камчиликлар учрагани каби, ёзма нутқларида ҳам бир қатор камчиликлар учрайди. Бу ҳолатлар олимларимиз томонидан ўрганилган бўлиб, олимлар ишининг бошланғич даври XIX асрга бориб тақалади.

1877 йил А. Куссмауль нутқ фаолиятида ёзма нутқ камчиликлари мустақил нутқ нуқсонлари эканлигини биринчи бўлиб кўрсатиб ўтди. Шундан сўнг болаларда ўқиш ва ёзишдаги камчиликларнинг турли кўринишларини ифодаловчи бир қатор ишлар пайдо бўлди. XIX аср охири ва XX аср бошларида адабиётларда ўқиш ва ёзишдаги камчиликлар ақли заифликнинг бир белгиси эканлиги ҳақидаги фикр тарқалди (Ф. Бахман, Г. Вольф, Б. Энглер).

XIX асрнинг охири, 1896 йилда В. Морган ёзиш ва ўқишдаги камчиликларни ақлий жиҳатдан соғлом бўлган 14 ёшли болада кузатган. Морган бу камчиликни «орфографик жиҳатдан тўғри ёзиш ва хатосиз боғланишли ўқиш қобилиятининг йўқлигидан» келиб чиқади деб аниқлади. В. Моргандан сўнг кўпгина муаллифлар (А. Куссмауль, О. Беркан) ўқиш ва ёзувдаги камчиликларни ақли заифликка боғламай, нутқ фаолиятида мустақил камчилик сифатида ўргандилар. Болаларда учрайдиган ўқиш ва ёзув бузилишларига махсус бағишланган ишни англиялик врач-окулист Керр ва Морган биринчи бўлиб матбуотда эълон қилдилар.

Бундан бир қанча кейин, 1900 ва 1907 йилда Д. Гиншельвуд ўқиш ва ёзувдаги камчиликлар ақли заифликка боғлиқ эмаслигини, ақлий жиҳатдан яхши ривожланган болаларда учрашини ўз ишларида баён этдилар. Д. Гиншельвуд ўқиш ва ёзувдаги камчиликларни биринчи бўлиб «алексия», «аграфия» термини билан юритди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг охири — XX асрнинг бошларида бир-бирига қарама-қарши иккита нуқтан назар мавжуд эди. Айрим муаллифлар ўқиш ва ёзув камчиликларини ақли заифликнинг бир белгиси деб қараган бўлсалар, бошқа муаллифлар ўқиш ва ёзувдаги камчиликлар алоҳида бир камчилик, у ақли заифликка боғлиқ эмас деб қарайдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб адабиётларда ўқиш ва ёзув камчиликлари асосида кўрув гидрокини тўлиқ ривожланмаганлиги ётади деган фикрлар баён этилди. Шунинг учун ёзма нутқдаги камчиликларни «туғма сўз кўрлиги» деб аташни таклиф этдилар. Бу йўлланмани таклиф этувчилар Ф. Варбург ва П. Раншбургдир. Ф. Варбург ўта қобилиятли болада «сўз кўрлигини» тўлиқ изоҳлайди.

П. Раншбург ўқиш ва ёзувдаги камчиликларни биринчи бўлиб огир ва энгил даражага ажратди. Энгил даражадаги ўқиш бузилишларини «легастения», ёзув бузилишларини эса «графо-

стения» атамаси билан, оғир даражадаги ўқиш ва ёзув бузилишларини эса «алексия» ва «аграфия» атамаси билан номлади.

Ўқиш ва ёзув бузилишлари табиатини тушуниш секин-аста ўзгариб борди. Бу бузилишлар эндиликда фақат оптик бузилиш сифатида аниқланмайдди. Айни вақтда «алексия» ва «дислексия», «аграфия» ва «дисграфия» тушунчалари фарқланадиган бўлди.

Дислексия ва дисграфиянинг турли формалари ажратилди, ўқиш ва ёзув бузилишларининг таснифи пайдо бўлди.

Бу борада мамлакатимиз олимларининг ишлари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Невропатолог Р. А. Ткачёв ва С. С. Мнухин ишлари шулар жумласидандир.

Ўқиш камчиликларига эга бўлган болаларни кузатиб, олинган натижаларни анализ қилган Р. А. Ткачёв алексия асосида мнеститик бузилишлар, яъни хотиранинг бузилиши ётади деган хулосага келди. Алексик бола ҳарфларни, бўғинларни ёмон эслайди, уларни маълум товушлар билан боғлай олмайди.

Р. А. Ткачёв фикрича, алексия бу ҳарфларни кўрув образи ва тегishли товушларни эшитиш образларини ўзаро боғлиқлигини заифлашувидир. Болалар ақлий жиҳатдан нормада бўладилар.

С. С. Мнухин «Туғма алексия ва аграфия ҳақида» номли ишида ўқиш ва ёзув бузилишлари ақлий жиҳатдан ҳар томонлама ривожланган болаларда ҳам, ақли заиф болаларда ҳам учраши мумкинлигини қайд қилиб ўтади. Алексия ва аграфия нормал болаларга нисбатан ақли заиф болаларда яққол намоён бўлади ва тез-тез учраб туради.

Муаллиф ўқиш ва ёзув бузилишлари бир қатор камчиликлар билан бирга келиши мумкин деган хулосага келади.

XX асрнинг 30 йилларида ўқиш ва ёзув камчиликларини психологлар, педагоглар ва дефектологлар ўргана бошладилар.

Дислексия

Ҳозирги замон адабиётларида ўқиш бузилишлари «алексия» ва «дислексия» терминлари билан юритилади. Алексия термини ўқиш жараёнининг бутунлай йўқлигини, дислексия термини эса ўқиш жараёнини қисман бузилишини билдиради.

Ўқиш бузилишлари болалар орасида кенг тарқалган. Муаллифларнинг берган маълумотига кўра европа мамлакатларида ақли нормал болалар орасида дислексия 10% ташкил этар экан. Р. Беккер маълумотига кўра эса оммавий мактабнинг бошланғич синф болаларида ўқиш бузилишлари 3%, оғир нутқ бузилишларига эга бўлган болалар мактабида эса 22% ташкил этар экан. Р. И. Лалаева маълумотига кўра, ёрдамчи мактабларнинг ўқувчиларида ўқиш бузилишлари 62% ташкил этади. А. Н. Корнева маълумоти бўйича 7—8 ёшли ўқувчилар орасида 4,8% болаларда дислексия кузатилган. Оғир нутқ

камчилигига эга бўлган болалар ва психик ривожланиши ортида қолган болалар мактаби ўқувчиларининг 20—50% да дислексия аниқланган. Дислексия ўғил болаларда қиз болаларга нисбатан 4,5 барабар кўп учраб экан.

Дислексия — марказий психик функциясининг шаклланмаганлиги ва қатъий характердаги хатоларни қайтарилиши билан боғлиқ бўлган ўқиш жараёнининг қисман ўзига хос бузилишидир.

Ўқиш бузилишлари муаммоларининг ҳозирги анализи, аввало, нормадаги ўқиш жараёнининг мураккаб психофизик тузилишини тушунишга ва болаларнинг бу малакаларни ўзлаштириш хусусиятларига асосланади.

Ўқиш ўзида мураккаб психофизик жараёнларни намоён этади ва унда кўрув, нутқ-ҳаракат, нутқ-эшитув анализаторлари иштирок этади. Унинг асосида анализаторларнинг «ўзаро мураккаб механизми ва икки сигнал системасининг муваққат боғланишлари» ётади.

Т. Г. Егоров ўқиш малакалари шаклланишининг қуйидаги босқичларини ажратади: 1) товуш-ҳарф белгиларини ўзлаштириш; 2) бўғинлаб ўқиш; 3) ўқишнинг синтетик усуллари-нинг шаклланиши; 4) синтетик ўқиш. Буларнинг ҳар бири ўзига хос характерга, сифат хусусиятларига, маълум психологик тузилишга, ўзининг вазифалари ва қийинчиликларига, шунингдек ўзлаштириш усуллари-га эга.

Ўқиш малакаларини муваффақиятли ўзлаштиришнинг асосий шартлари қуйидагилардан, яъни: оғзаки нутқ, унинг фонетик-фонематик томонини (талаффуз, фонемаларни эшитишда ажратиш, фонематик анализ ва синтез)нинг, лексик-грамматик анализ ва синтезнинг, лексик-грамматик тузилишининг таркиб топганлигидан, фазовий тасаввурларнинг, кўрув анализи, синтез ва мнезиснинг етарлича ривожланганлигидан иборатдир.

Дислексия таснифи

Дислексияни таснифлаш асосида турли мезонлар ётади; ўқиш бузилишининг пайдо бўлиши, ўқиш бузилишларининг ифодаланиш даражалари (Р. Беккер), ўқиш актида иштирок этувчи анализаторлар фаолиятининг бузилиши (О. А. Токарева), у ёки бу психик функцияларнинг бузилиши (М. Е. Хватцев, Р. В. Левина ва бошқалар), ўқиш жараёни операцияларини ҳисобга олиш (Р. И. Лалаева).

Ўқиш бузилишлари пайдо бўлишига кўра икки турга ажратилади; **литераль** — ҳарфларни ўзлаштиришдаги қийинчиликлар ёки қобилиятсизликнинг намоён бўлиши, **вербаль** — сўзларни ўқишдаги қийинчиликда намоён бўлади.

Р. Беккер ўқиш бузилишларининг турлари жуда кўплигини қайд қилади ва уларни қуйидаги турларга гуруҳлаш мумкин деб ҳисоблайди: **туғма сўз кўрлиги, дислексия, брадилексия,**

легастения, ўқишнинг туғма заифлиги. Ушбу тасниф асосида дислексия патогенизи эмас, балки унинг намоён бўлиш даражаси ётади.

О. А. Токарева ўқиш бузилишлари таснифини бирламчи бузилган анализаторлар билан боғлаб кўрсатади (эшитиш, кўриш ёки ҳаракат) ва шунга асосланган ҳолда дислексиянинг қуйидаги формаларини ажратади: акустик, оптик ва мотор.

Ўқиш жараёни операцияларининг бузилишини ҳисобга олиб Р. И. Лалаева дислексияни қуйидаги формаларга ажратади: фонематик, семантик, аграмматик, мнестик, оптик, тактил.

Фонематик дислексия — фонематик система функциясининг ривожланмаганлиги билан боғлиқдир.

Фонематик система функциясининг шаклланмаганлигини ҳисобга олиб, фонематик дислексияни икки формага ажратиш мумкин.

Биринчи форма — ўқишнинг бузилиши фонематик гидроки ривожланмаганлиги билан боғлиқ. Бунда ҳарфларни ўзлаштиришда бир қатор қийинчиликлар пайдо бўлади. Шунингдек акустик ва артикулятор жиҳатдан ўхшаш товушлар (*б — п, д — т, с — ш, ж — ш*) алмаштирилади.

Иккинчи форма — ўқишнинг бузилиши фонематик анализ функциясининг ривожланмаганлигидан келиб чиқади.

Дислексиянинг бу формасида ўқишда қуйидаги хатолар кузатилади: ҳарфлаб ўқиш, сўзнинг товуш-бўғин тузилишининг бузилиши.

Сематик дислексия — техник жиҳатдан тўғри ўқилган сўз, гап, матн мазмунини тушунишнинг бузилиши билан характерланади. Бунда бола ўқиган сўзига мос расмни кўрсата олмайди. Ўқиган матн юзасидан берилган саволларга жавоб бера олмайди.

Аграмматик дислексия нутқнинг грамматик томони ҳамда морфологик ва синтактик умумлаштиришнинг ривожланмаганлиги охибатида.

Мнестик дислексия ҳамма ҳарфларни ўзлаштиришдаги қийинчиликларда намоён бўлади. Мнестик дислексия товуш ва ҳарф ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг ва нутқий хотиранинг бузилиши натижасида келиб чиқади.

Оптик дислексия график жиҳатдан ўхшаш ҳарфларни ўзлаштиришдаги қийинчиликлар натижасида пайдо бўлади.

Тактил дислексия кўр болаларда кузатилади. Унинг асосида Брайл алифбосидаги ҳарфларни тактил қабул қилиш орқали ажратишдаги қийинчиликлар ётади.

М. В. Хватцев дислексияни қуйидагича тасниф қилади: фонематик, оптик, семантик ва мнестик. Унинг фикрича, болаларда кўпроқ фонематик ва оптик дислексия кузатилади экан.

Фонематик дислексияда болалар 2—4 йил давомида ҳам тўғри ўқишни ўргана олмайдилар. Улар айрим ҳарфларни жуда қийинчилик билан ўзлаштирадилар ва уларни бўғинларга,

сўзларга қўша олмайдилар. Баъзи болалар ҳарфларни қийинчиликсиз ўзлаштирадилар, лекин бўғин ва сўзларни ўқиш жараёнида кўп хатоликларга йўл қўядилар. Буни муаллиф фонематик эшитувни яхши ривожланмаганлигида деб кўрсатади. Болалар ўқиш жараёнида товушларни аниқ талаффуз қилмайдилар ва ўхшаш товушларни бир-биридан ажрата олмайдилар.

Оптик дислексияда болалар ёзилиши жиҳатдан ўхшаш ҳарфларни алмаштирадилар. Болаларда кўрув анализ синтези ва фазовий тасаввурлар бузилган бўлади. Оптик дислексияда болалар шакли ва ёзилиши билан ўхшаш ҳарфларни (*т — п, ш — и, л — м, е — в*) алмаштирадилар.

Ҳарф элементларини фазода жойлашувига кўра ўхшаш ҳарфлар алмаштирилади: *е — з, б — д, т — ш*.

Мнестик дислексия ҳарф ва товуш ўртасидаги боғланишни ривожланмаганлиги ёки бузилиши билан характерланади.

Семантик дислексия техник жиҳатдан тўғри ўқилган текст маъноси тушунарсиз бўлиши билан характерланади.

Дисграфия

Ёзув жараёнининг психофизиологик тузилиши

Дисграфия — ёзув жараёнининг қисман ўзига хос равишда бузилишидир. Ёзув ўзида нутқ фаолиятининг мураккаб шаклини, кўп даражали жараёнини акс эттиради. Унда турли хил анализаторлар: нутқни эшитиш, нутқни ҳаракатга келтириш, кўриш, умумий ҳаракатлантириш анализаторлари иштирок этади. Ёзув жараёнида улар орасида яқиндан боғланиш ва ўзаро алоқадорлик ўрнатилади. Бу жараёнининг тузилиши ёзув малакаларини ўзлаштириш босқичига, ёзувнинг мақсади ва хусусиятига боғлиқдир. Ёзув оғзаки нутқ жараёни билан чамбарчас боғлиқ бўлади, ҳамда унинг юқори даражали ривожланиши асосида амалга ошади.

Катта ёшли кишиларнинг ёзуви автоматлашган ҳисобланади ва ёзув малакаларини ўзлаштириб олаётган боланинг ёзуви характеридан фарқ қилади. Чунончи, катта ёшдагиларнинг ёзуви аниқ мақсадга йўналтирилган фаолият ҳисобланади ва унинг асосий мақсади онгдаги фикрни баён этиш ёки уни қайд қилишдан иборат бўлади. Катта ёшлиларнинг ёзуви ўзининг бир бутунлиги, боғлиқлиги билан тавсифланади ва у синтетик жараён ҳисобланади. Бунда сўзнинг график образи алоҳида элемент (ҳарф)лар билан эмас, балки бир бутун сифатида қайта тикланади. Сўз ягона мотор акти орқали юзага келади. Ёзув автоматик тарзда амалга ошади ва иккита назорат: кинестатик ва кўриш назоратидан ўтади.

Ёзув жараёнининг операциялари

Қўлнинг автоматлашган ҳаракати оғзаки нутқдан ёзма нутққа ўтишдек мураккаб жараёнининг сўнгги босқичи ҳисобланади.

Бундан олдин ана шу сўнгги босқичга ҳозирлик кўришдан иборат мураккаб жараён амалга ошади. Ёзув жараёни кўп даражали қурилишга эга бўлиб, кўп миқдорли операцияларни ўз ичига олади. Бундай операциялар катта кишиларда қисқа, ёпиқ характерда бўлади. Ёзув малакалари эгалланганда бу операциялар очик кўринишли бўлади.

А. Р. Лурья «Ёзув психофизиологияси очерклари»¹ номли китобида ёзувнинг қуйидаги операцияларини ажратиб кўрсатади.

Ёзув ҳиссиётларнинг уйғониши, сабаб ва вазфалардан бошланади. Киши ўзининг фикрларини қайд этиш мақсадида, ахборотларни маълум муддатгача сақлаш, уларни бошқа шахсга етказиб бериш, кимнидир ҳаракатга ундаш ва ҳоказолар учун ёзаётганини билади. Инсон ёзма баён мазмун режасини, фикр дастурини, фикрларнинг умумий изчиллигини хаёлан тузиб чиқади. Бунда бошланғич фикр гапнинг маълум тузилишига боғлиқ бўлади. Хат битиш жараёнида ёзаётган киши жумланинг ёзилиш тартибига риоя қилиши, ёзилган ва навбатдаги ёзиладиган сўзларга қараб мўлжал олиши керак.

Ёзилиши керак бўлган ҳар бир гап сўзларга бўлинади, шундай экан, ёзувдаги сўзлар орасида маълум бир чегараланиш бўлади.

Сўзнинг товуш тузилишини таҳлил этиш ёзув жараёнининг энг мураккаб операцияларидан бири ҳисобланади. Сўзни тўғри ёзиш учун унинг товуш тузилишини, давомийлигини ва ҳар бир товушнинг ўрини аниқлаш лозим. Сўзнинг товуш таҳлили нутқни эшитиш ва ҳаракатга келтириш анализаторларнинг биргаликдаги фаолияти орқали амалга оширилади. Товушларнинг характери ва уларнинг сўздаги изчиллигини аниқлашда баланд, паст ва ички талаффуз катта ўрин тутати. Талаффузнинг ёзув жараёнидаги ўрни ҳақида кўпгина тадқиқотчилар фикр билдиришган. Масалан, Л. К. Назарова 1-синф болалари билан қуйидагича тажриба ўтказган. Тажрибанинг биринчи босқичида уларга ёзиш учун тушунарли матн берилади. Иккинчи босқичида уларга талаффуз этилмаган, мазмун қийин матн берилди: болалар ёзув жараёнида тилларининг учини тишлаб олишди ёки оғизларини очишди. Бундай пайтда улар оддий хат ёзишдагига нисбатан кўпроқ хатога йўл қўйишди.

Ёзув малакаларини эгаллашнинг дастлабки босқичида талаффуз этишнинг роли катта бўлади. У товуш характерини аниқлашга, уни ўхшаш товушлардан фарқлашга, товушларнинг сўздаги изчиллигини белгилашга ёрдам беради.

Навбатдаги операция — сўздан ажратиб олинган фонемаларни ҳарфнинг муайян кўриш образи билан чоғиштириш ҳисобланади. Бу бошқа товушлардан, айниқса ўхшаш ҳарфли

¹ Қаранг: Л. Р. Лурья. Очерки психофизиологии письма.— М., 1950.

товушлардан табақалашган ҳолда фарқланиши керак. Ёзилиши бўйича ўхшаш ҳарфларни аниқ фарқлаш учун кўриш анализи ва синтези, фазовий тасаввурларнинг етарли даражада шаклланганлиги талаб этилади. Ҳарфларни таҳлил қилиш ва қиёслаш эса 1-синф ўқувчиси учун оддий вазифа эмас.

Кейин ёзув жараёнининг мотор операцияси — қўл ҳаракатлари орқали ҳарфлар шаклини акс эттиришга киришилади. Қўл ҳаракатлари билан биргаликда кинестик назорат ҳам амалга оширилади. Ҳарф ва сўзларнинг ёзилиш меъёрига қараб, кинестик назорат кўриш ва ёзилганларни ўқиш билан мустаҳкамланади. Ёзув жараёни нутқли ва нутқсиз вазифалар: товушларни эшитишида ажратиш, уларни тўғри талаффуз этиш, тил анализи ва синтези, нутқнинг лексик-грамматик жиҳатдан шакллангани, кўриш анализи ва синтези, фазовий тасаввурларнинг етарли даражада шакллангани асосида амалга ошади.

Кўрсатилган вазифалардан бирортасининг шаклланмай қолиши ёзув кўникмаларини эгаллаш жараёнининг бузилишига, дисграфиянинг вужудга келишига сабаб бўлиши мумкин.

Дисграфия ёзув жараёнининг нормада амалга оширувчи олий психик функцияларнинг ривожланмай қолиши (бузилиши) билан боғлиқ бўлади.

Ёзувнинг бузилишини белгилашда асосан қуйидаги атамалардан фойдаланилади: **дисграфия, аграфия, дизорфография, эволюцион дисграфия** (бу сўнгги атама болалардаги ўқиш малакасини эгаллаб олиш жараёнининг бузилганини белгилаш учун қўлланилади).

Ўқиш ва ёзишдаги бузилишлар бир-бирига ўхшаш бўлади.

Ёзуви бузилган болаларда кўпгина олий психик функциялар: кўриш қобилиятининг таҳлили ва синтези, фазовий тасаввурлар, нутқ товушларини кўриш-эшитиш орқали фарқлаш, фонематик ҳамда бўғинли анализ ва синтез қилиш, гапни сўзларга ажратиш, нутқнинг лексик-грамматик тузилиши, диққат, сукцессив ва симультан жараёнларининг, эмоционал-иродавий соҳанинг шаклланмаганлиги кузатилади.

Логопедик адабиётларда дисграфияни психолингвистик нуқтаи назардан ўрганиш етарлича кўрсатилмаган. Бу жиҳат ёзувнинг бузилиш механизмини ёзма нутқ операциялари (А. А. Леонтьева фикрича): боғланишли матнни ички программалаштириш, алоҳида гапни ички программалаштириш, гапни грамматик жиҳатдан тўғри тузиш, фонемаларни танлаш операцияси, сўзларни фонематик жиҳатдан таҳлил қилиш ва бошқалар (Е. М. Гопиченко, Е. Ф. Соботович)нинг заифлашуви сифатида ўрганади.

Дисграфияни тавсифлаш турли хил меъёрлар: анализаторлар руҳий фаолиятларнинг бузилганини, ёзув операциясининг шаклланмаганини ҳисобга олиш асосида амалга оширилади.

О. А. Токарева дисграфиянинг 3 турини: **акустик, оптик, мотор** дисграфияларни ажратиб кўрсатади.

Акустик дисграфияда эшитиш қобилиятининг табақалашмагани, товушни анализ ва синтез қилишнинг етарли даражада ривожланмагани қайд қилинади. Бунда товуш ва артикуляцион жиҳатдан ўхшаш ҳарфлар ўрнини алмаштириш, аралаштириш ва баъзи бир ҳарфларни тушириб қолдириш, шунингдек товушни нотўғри талаффуз этишнинг ёзувда қайд қилиниш ҳоллари кузатилади.

Оптик дисграфия кўриш орқали тасаввур этишнинг мустаҳкам эмаслиги билан боғлиқдир. Бунда киши маълум ҳарфларни англамайди, бу ҳарфлар талаффуздаги товушга мос келмайди. Ҳарфлар турли пайтларда ҳар хил идрок қилинади, Кўриш қобилиятининг нотўқислиги оқибатида улар ёзувда аралаш-қуралаш бўлади. Кўпинча қуйидаги ҳарфлар қўлёзмасининг аралаш келиши кузатилади:

п-н, п-и, у-и, и-и,
ш-и, м-л, б-д, п-т,
н-к.

Оптик дисграфиянинг оғир ҳолатларида сўзларни ёзиш мумкин бўлмай қолади. Бола фақат айрим ҳарфларни ёзади. Қатор ҳолларда, айниқса чапақай кишиларда ҳарфларни қийшиқ ёзиш кузатилади. Бунда сўз, ҳарф, ҳарф элементлари ўнгдан чапга қараб қийшайган бўлади.

Мотор дисграфия. Қўлнинг ёзув пайтида қийин ҳаракатга келиши, мотор образларидаги алоқаларнинг, сўзларнинг товуш ва кўриш образлари билан биргаликдаги бузилиши унга хосдир.

Ёзув жараёнини психик ва психоллингвистик жиҳатдан ўрганиш шундан далолат берадики, у турли даражадаги операциялар: семантик, тилга оид, сенсомотор операцияларни ўз ичига оладиган нутқ фаоллиятининг мураккаб шакли ҳисобланади. Шу муносабат билан дисграфияни анализаторлар даражаларининг бузилгани асосида турларга ажратиш ҳозирги пайтда тўлиқ исботланмагандир.

Дисграфиянинг М. Е. Хватцев томонидан турларга ажратилгани ҳам ҳозирги кунда ёзувнинг бузилгани ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилмаяпти.

Дисграфиянинг шундай таснифлари кўпроқ асосланган ҳисобланадики, унинг асосида ёзув жараёнидаги муайян операцияларнинг шаклланмагани ётади. (Бу таснифлар А. И. Герцен номидаги ЛДПИ логопедия кафедрасининг ходимлари томонидан ишлаб чиқилган.) Унга асосан дисграфиянинг қуйидаги турлари ажратилади: **артикулятор-акустик дисграфия**, булар асосида **фонематик идрок** (фонемаларнинг дифферен-

цияси) тил таҳлили ва синтези бузилган бўлади; шунингдек аграмматик, оптик дисграфиялар.

1. **Артикулятор-акустик дисграфия** кўпроқ М. Е. Хватцев томонидан кўрсатилган огзакни нутқнинг заифлашуви натижасида пайдо бўлган дисграфия билан ўхшашдир. Бу, М. Е. Хватцевнинг атамасига кўра, «ёзувдаги тили чучуклик» ҳисобланади. Бола сўзларни қандай талаффуз қилса, ўшандай ёзади. Унинг асосида нотўғри талаффузнинг ёзувда акс этиши, сўзларни нотўғри айтиб такрорлаш ётади. Бола гапириш жараёнида товушларни нотўғри талаффуз қилишга таянган ҳолда ўзининг нуқсонли талаффузини ёзувда акс эттиради.

Артикулятор-акустик дисграфия огзакни нутқда товушларни алмаштириш ва тушириб қолдиришга мувофиқ, ҳарфларни алмаштириш ва тушириб қолдиришда намоён бўлади. У кўпинча дисграфия, ринология ва полиморф кўринишдаги дислалия пайтида кузатилади. Баъзан огзакни нутқ тўғри бўлгани билан ёзувда ҳарфлар ўрнини алмаштириш ҳоллари сақланиб қолиши мумкин. Бундай ҳолатда ички нутқ пайтида тўғри артикуляцияга етарли даражада таяниб бўлмайди, ҳолбуки, товушларнинг аниқ кинестетик образлари ҳали шаклланмаган бўлади. Лекин товушларни алмаштириш ва тушириб қолдириш ёзувда ҳар доим ҳам акс этавермайди. Бу қатор ҳолларда сақланган функциялар ҳисобига (масалан, эшитишнинг аниқ табақалангани, фонематик функцияларининг аниқ шакллангани ҳисобига) юз беради.

2. **Фонематик идрок** (фонемаларнинг табақаланиши)нинг бузилиши асосидаги дисграфия.

Фонетик жиҳатдан яқин товушларга мувофиқ ҳарфларнинг алмашинишида намоён бўлади. Бундай пайтда товушлар огзакни нутқда тўғри талаффуз этилади. Кўпинча қуйидаги товушларни англатувчи ҳарфлар: ҳуштакли ва шовқинли, жарангли ва жарангсиз товушлар уларнинг таркибига кирувчи аффрикатлар (**ч — т, ч — ш, ц — т**) алмаштирилади. Дисграфиянинг бундай тури ундош товушларни ёзувда нотўғри ифодалаш орқали вужудга келади.

Фонематик идрокнинг бузилиши асосида вужудга келади-ган дисграфия сенсор алалия ва афазия пайтида кўпроқ намоён бўлади. Оғир ҳолатларда узоқ артикулятор ва акустик товушларни (**л — к, б — в, п — н**) англатадиган ҳарфларнинг ўрни алмаштирилади. Бундай пайтда аралаш ҳарфларга мувофиқ товушлар талаффузи меъёрли ҳисобланади.

Бундай турдаги дисграфиянинг механизмлари ҳақида ягона фикрга келинмаган. Бу, ўз навбатда, фонематик идрок жараёнининг мураккаблиги билан боглиқдир.

3. **Тил анализи ва синтези бузилиши асосидаги дисграфия.** Унинг асосида тил анализи ва синтезининг турли кўринишлардаги бузилиши: гапнинг сўзларга бўлиниши, фонематик ҳамда бўғинли анализ ва синтез ётади. Тил анализи ва синтезининг

ривожланмай қолиши ёзувда сўз ва гаплар тузилишининг бузилишида намоён бўлади. Фонематик анализ тил анализининг энг мураккаб формаси ҳисобланади. Унинг оқибатида сўзнинг товуш-ҳарф тузилиши бузилади.

Унга қуйидаги хатоликлар хосдир: сўзларни ўқишда ундошларни тушириб қолдириш (*диктант* — «дикат», *шамол* — «амол»); унлиларни тушириб қолдириш (*китоб* — «ктоб», *доска* — «дска»); ҳарфларнинг ўрнини алмаштириш (*ручка* — «урчка», *олма* — «омла»); ортиқча ҳарфларни қўшиш (*доска* — досика), бўғинларни тушириб қолдириш, ўрнини алмаштириш, қўшиш (*машина* — манаши) ва ҳоказолар.

Ёзув жараёнини тўғри ўзлаштириш учун болада фонематик анализ на фақат ташқи нутқ режасида, балки ҳаммасидан бурун ички режада, тасаввур бўйича шакланган бўлиши лозим.

Фонематик анализ ва синтезининг шаклланмаганлиги оқибатида ёзувнинг бузилиши хусусидаги маълумотлар Р. Е. Левина, Н. А. Никашина, Д. И. Орлова, Г. В. Чиркиналарнинг асарларида атрофлича кўрсатилган.

4. Аграмматик дисграфия (бу ҳақидаги маълумотлар Р. Е. Левина, И. К. Колповская, Р. И. Лалаева, С. В. Яковлеваларнинг илмий ишларида атрофлича тавсифланган). У нутқнинг грамматик тузилиши: морфологик, синтактик умумлаштиришнинг ривожланмаганлиги билан боғлангандир. Дисграфиянинг бундай тури сўз, сўз бирикмалари, гап ва матн даражасида намоён бўлиши мумкин. У кенг миқёсли симптокомплекснинг лексик-грамматик ривожланмасликнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу дисграфия дизартрия, алалия, ақлий заиф болаларда кузатилади.

Боғланишли ёзма нутқ жараёнида болалар гаплар ўртасидаги логик ва тилга онд боғланишни таъминлашда анча қийналадилар. Гапларнинг изчиллиги баён этилаётган воқеаларнинг изчиллигига мос келмайди, айрим гаплар ўртасида маънога онд ва грамматик боғланишлар бузилади.

Гап даражасига эга бўлган ёзув жараёнидаги аграмматизмлар сўзнинг морфологик тузилишининг бузилишида, сўз қўшимчаларини ёзишда келишк қўшимчаларини алмаштиришда, гаплар қурилишини бузишда; ўрин ҳол келишигини алмаштиришда намоён бўлади.

5. Оптик дисграфия — кўриш гнозиси, анализ ва синтез, фазовий тасаввурларнинг ривожланмагани билан боғланади ҳамда у хатда ҳарфларни нотўғри ёзиш ва уларнинг ўрнини алмаштиришда намоён бўлади.

Бунда кўпроқ график жиҳатдан ўхшаш қўлёзма ҳарфлар ўрни алмашади. Унга қуйидагилар киради: бир хил элементлардан ташкил топган, лекин бу элементлар фазовий жойлашиши бўйича турлича жойлашган ҳарфлар (*б-д, т-ш*); бир хил элементларни ўз ичига олган, лекин қўшимча элементлар

билан бир-биридан фарқ қиладиган ҳарфлар (*и-ш, п-т, х-ж, л-м*); тескари ёзиладиган ҳарфлар (*с-«з», э-«з»*); бир хил элемент билан боғланадиган ҳарфларнинг элементларини тушириб қолдириш (*ау-«ау»*), ортиқча элемент қўшиб ёзиш (*ш-«шш»*) ва нотўғри жойлаштирилган элементли ҳарфлар (*х-«сс», т-«тл»*).

Литерал дисграфия пайтида ҳатто боғланишсиз ҳарфларни билиш ва талаффуз этиш ҳам бузилади. **Вербал дисграфия** пайтида изоляциялашган ҳарфлар тўғри талаффуз этилади, лекин ёзувда улар бузилади, оптик тавсифдаги ҳарфлар ўрни алмашади. **Оптик дисграфияга** тескари ёзувлар ҳам киради, булар кўпинча чапақай кишиларда, шунингдек миyanинг органик шикастланиш ҳолларида учрайди.

Ўқиш ва ёзувда камчилиги бўлган болаларни текшириш

Бундай текширишдан асосий мақсад — ўқиш ва ёзув бузилишлари механизми, симптоматикаси, этиологиясини аниқлашдир. Текшириш жараёнида бузилишнинг ифодаланганлик даражаси, характери, бузилиш турлари аниқланади ҳамда логопедик-тузатиш йўналишлари белгиланади.

Ёзма нутқ қобилияти бузилган болаларни текшириш жараёнида уларнинг кўриш қобилияти, эшитиш ҳолати, марказий нерв системаси, билиш фаолиятлари ҳисобга олинади.

Текшириш қуйидаги асосий принципларни ҳисобга олган ҳолда ўтказилади: комплекслилик принципи, системалилик принципи, патогенетик принцип, фаолияти, шахсияти, ривожланиш принципи.

Ўқиш ва ёзув камчилигига эга бўлган болаларни текшириш схемаси қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади.

1. Анкета маълумотлари ва тиббий-педагогик ҳужжатларни ўрганиш.

2. Анамнез.

3. Артикуляцион аппаратнинг периферик бўлими аъзоларининг тузилиши.

4. Нутқ моторикаси.

5. Эшитиш қобилияти.

6. Товушлар талаффузи ҳолати.

7. Фонематик анализ, синтез ва тасаввурлар ҳолати.

8. Фонематик идрок (товушларни фарқ қила олиш).

9. Луғат бойлиги ва нутқнинг грамматик тузилиши хусусиятлари.

10. Нутқнинг динамик томони хусусиятлари.

11. Кўриш қобилияти: биологик кўриш, кўриш гнозиси, мнe-зис, кўриш анализи ва синтези, фазовий тасаввурлар.

12. Ўқиш жараёнининг ҳолати (бўғин, сўз, гап, турли қийинликдаги матнларни ўқиш); ўқиш тезлиги ва усуллари (ҳарфлаб, бўғинлаб, сўз-иборали ўқиш).

13. Хилма-хил ёзув турларининг кўриниши ҳолати (кўчириб ёзиш, диктовка остида ёзиш, баён ва иншо ёзиш).

Логопедик хулосада ўқиш ва ёзувдаги камчиликларнинг даражалари ва турлари ҳамда унинг оғзаки нутқ билан боғлиқлиги кўрсатилади.

Ўқиш ва ёзув бузилишларининг олдини олиш

Ўқиш ва ёзув бузилишларининг олдини олиш мактабгача тарбия ёшида ўтказилади. Бу ишлар айниқса нутқда камчилиги бўлган болалар, психик ривожланишида тўхталиш бўлган, ақли заиф ва бошқа аномал болалар билан ўтказишни тақозо қилади. Бунда олиб бориладиган асосий ишлар фазовий кўриш функциясини, диққат, хотира, аналитик-синтетик фаоллият, тил анализ-синтезини шакллантириш, нутқнинг лексик, грамматик томонини ривожлантириш ва оғзаки нутқ камчиликларини бартараф этишдан иборатдир.

Ёзма нутқ камчиликларини бартараф этиш юзасидан олиб бориладиган ишлар методикаси

Ўқиш ва ёзув бузилишларининг механизми кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшашдир, шунинг учун уларни бартараф этиш юзасидан олиб бориладиган логопедик-тузатиш ишлари методикаси ҳам ўхшаш бўлади.

Фонематик дислексия, артикулятор-акустик дисграфия ва фонемаларнинг бузилиши асосидаги дисграфияни бартараф этишда фонематик гидрокси (фонемалар дифференциацияси) ривожлантириш.

Товушлар дифференциациясини аниқлаш ва мустаҳкамлаш бўйича олиб бориладиган логопедик ишлар турли анализаторларга (нутқ-эшитув, нутқ-ҳаракат ва кўрув) таянган ҳолда олиб борилади.

Товушларни бир-биридан фарқлаш устида олиб бориладиган ишнинг муваффақиятли бўлиши фонематик анализ ва синтезни ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқдир.

Алмаштириладиган товушларни бир-биридан фарқлаш устида олиб бориладиган логопедик ишлар 2 босқични:

тайёргарлик (алмаштирилаётган ҳар бир товуш устида олиб бориладиган ишлар) ва алмаштирилаётган товушларни эшитиш ва талаффуз жиҳатдан фарқлаш босқичларини ўз ичига олади.

Биринчи босқичда алмаштирилаётган ҳар бир товушнинг талаффуз ва эшитиш образининг кетма-кетлиги аниқланади. Олиб бориладиган иш режалари қуйидагилардан иборат.

рат: кўриш, эшитиш, тактил идрок этиш, кинестетик сезиш орқали товушларни жарангдорлиги ва артикуляциясини аниқлаш; бўғинларда товушларни ажратиш; сўзларда товушнинг ўрнини (бошида, ўртасида, охирида) аниқлаш; товушларни сўздаги кетма-кетлигини аниқлаш (товуш саноқ бўйича нечанчи ўринда, қайси товушдан кейин келяпти, ўзидан олдин қайси товуш турибди); гап, текстларда товуш ўрнини аниқлаш.

Иккинчи босқичда алмаштириладиган товушларнинг талаффуз қилиниши ва эшитиш жиҳатдан қиёслаш ишлари олиб борилади. Бунда ҳам олиб бориладиган иш биринчи босқичдагидек бўлиб, ҳар бир товуш эшитиш ва талаффуз жиҳатдан аниқланади. Лекин асосий мақсад уларни бир-биридан фарқлашдир, шунинг учун нутқ материалига алмаштириладиган товушлар иштирок этган сўзлар танлаб олинади.

Дисграфияни бартараф этишда ёзув машқлари катта ўрин тутadi.

Артикулятор-акустик дисграфияни бартараф этишда аввал товушлар талаффузидаги камчиликларни тўғрилаш лозимдир. Ишнинг бошланғич даврида товушларни айтиб такрорламаслик тавсия этилади, чунки бу ҳолатлар ёзувда хатоликларга йўл қўйилишига олиб келиши мумкин.

Дисграфия ва фонематик дислексияни бартараф этишда тил анализи ва синтезини ривожлантириш.

Гапда сўзнинг сони, изчиллиги ва ўрнини аниқлаш малакаларини қуйидаги топшириқларни бажариш орқали шакллантириш мумкин:

1. Сюжетли расмлар асосида гап тузиш ва гапдаги сўзлар сонини аниқлаш.

2. Маълум миқдордаги сўзлар бўйича гап ўйлаб топиш.

3. Сўзлар сонини кўпайтириб, гапни кенгайтириш.

4. Гапда сўзлар ўрнини аниқлаш (кўрсатилган сўз нечанчи ўринда турибди).

5. Маълум сондаги сўз иштирок этган гапларни текстдан ажратиш.

6. Гапда нечта сўз бўлса, шунини кўрсатувчи сонини кўтариш.

Бўғин анализи ва синтезини ривожлантириш

Бўғин анализ ва синтезини ривожлантириш ишларини ёрдамчи усуллардан фойдаланишдан бошлаш лозим. Бўғин анализини шакллантиришда қуйидаги ёрдамчи воситалар таклиф қилинади, масалан, сўзларни бўғинларга ажратганда қарсак чалиш ва сўздаги бўғин сонини айтиш.

Нутқда бўғин анализини ривожлантириш жараёни сўзлардаги унли товушларни ажратишга ҳамда бўғинларга ажратишнинг асосий қоидаларини ўзлаштиришга асосий эътибор берилади: сўз неча унли товушдан иборат бўлса, унда шунча бўғин бўлди. Сўзни бўғинларга бўлишда унли товушларга

таяниш ўқиш ва ёзувда унли товушларни тушириб қолдириш, унлиларни қўшиш каби хатоларнинг олдини олиш ва бартараф этишга имкон беради.

Унли товушлар асосида сўзларда бўгин таркибини аниқлаш малакасини шакллантириш учун унли ва ундош товушлар дифференциацияси ҳамда нутқда унли товушларни ажратиш бўйича дастлабки ишларни олиб бориш зарур.

Унли ва ундош товушлар ҳақида, уларни фарқлашнинг (улар артикуляция усули ва жарангдорлиги бўйича фарқ қилади) асосий белгилари ҳақида тасаввурлар ҳосил қилинади. Мустаҳкамлаш учун қуйидаги усуллардан фойдаланиш тавсия этилади: логопед унли товушларни талаффуз этганда болалар қизил, ундош товушларни талаффуз этганда кўк байроқчани кўтарадилар.

Кейинчалик унли товушларни бўгин ва сўзларда ажратиш бўйича иш олиб борилади. Бунинг учун аввал бир бўгинли сўзлар (*уй, ой, нон, нок, от*) таклиф этилади. Болалар сўзларда унли товуш ва уннинг ўрнини (сўз бошида, ўртасида, охирида) аниқлайдилар. Бунинг учун сўзнинг график схемасидан фойдаланиш мумкин. Болалар унли товушнинг сўздаги ўрнига қараб схеманинг боши, ўртаси, охирида белги — айланача қўядилар:

о , о , о .

Кейин икки ва уч бўгинли сўзлар устида иш олиб борилади. Бунинг учун қуйидаги топшириқларни бериш тавсия этилади:

1. Сўздаги унли товушларни айтиш. Бунинг учун талаффуз этилиши ёзилишидан фарқ қилмайдиган сўзлар танланади.

2. Берилган сўзда фақат унлиларни ёзиш: олма — о а

3. Унли товушларни ажратиш ва шу товушга тааллуқли ҳарфларни топиш.

4. Берилган унли товушларга тааллуқли расмларни ажратиш.

Бўгинларда анализ ва синтезни мустаҳкамлаш учун қуйидаги топшириқларни бериш мумкин:

1. Сўзларни бўгинларга бўлиб қайтариш. Бўгинлар сонини ҳисоблаш.

2. Айтилган сўзлардаги бўгин сонини аниқлаш ва шу сонга тааллуқли рақамни кўрсатиш.

3. Номланган расмларни икки қаторга бўгинлар сонига қараб ажратиш. Айтилишида 2 ва 3 бўгиндан иборат расмлар (анор, анжир, олхўри) тавсия этилади.

4. Айтилган расмлардан биринчи бўғинни ажратиш ва уни ёзиш, сўнг ажратилган бўғинларни бириктириб сўзлар, гаплар тузиш ва ҳосил бўлган сўз ва гапларни ўқиш. Масалан: «олтин», «машина», «радио», «кесак», «табиат». Берилган сўзларнинг биринчи бўғинларини бириктирилганда қуйидаги сўзлар ҳосил бўлади: олма, ракета.

5. Сўзларда тушириб қолдирилган бўғинни расмлар ёрдамида аниқлаш.

ар — — лос, қа — — ол — — — ри

6. Тартибсиз берилган бўғинлардан сўз тузиш (*тар, ги, ки, бе, вуз, лам, тоб, ҳи.*)

7. Гаплардан маълум сондаги бўғинли сўзларни ажратиш.

Фонематик анализ ва синтезни ривожлантириш

«Фонематик анализ» атамаси билан ҳам оддий, ҳам мураккаб шаклдаги товушлар анализини белгилайдилар. Оддий шаклдаги кўриниш бу сўзлар таркибидаги товушларни ажратишдир. В. К. Орфинский маълумотиغا кўра, бу шакл мактабгача тарбия ёшидаги болаларда пайдо бўлади. Мураккаб шаклдаги кўриниш бу сўзлардаги биринчи ва охириги товушларни ажратиб олиш ва унинг ўрнини (сўз бошида, ўртасида, охирида) аниқлашдан иборат. Энг мураккаб кўриниш, бу сўзларда товушлар кетма-кетлигини, уларнинг сони, бошқа товушларга нисбатан ўрнини (қайси товушдан кейин, қайси товушдан олдин келяпти) аниқлашдир. Товушлар анализининг бу шакли махсус ўқитиш жараёнида амалга оширилади.

Фонематик анализ ва синтезни ривожлантиришда олиб бориладиган логопедик ишларда товуш анализининг кўрсатилган шаклларнинг онтогенезда шаклланиш изчиллигини ҳисобга олиш лозим.

Олиб бориладиган иш қуйидаги даврларни ўз ичига олади:

I давр — фонематик анализ ва синтезни ёрдамчи воситалар ва ҳаракатлар асосида шакллантириш.

Иш дастлаб ёрдамчи воситалар: сўзнинг график схемаси ва фишкаралар ёрдамида ўтказилади.

II давр — нутқда товуш анализини шакллантириш. Бунда сўз айтилади сўнг сўздан биринчи, иккинчи, учинчи ва бошқа товушлар аниқланади ҳамда улар сони белгиланади.

III давр — фонематик анализни ақлий фаолиятда шакллантириш. Ўқувчилар сўзларни айтмай ва эшитиб идрок этмай фақат тасаввур асосида товушлар сони ва кетма-кетлигини аниқлайдилар.

Тахминий топшириқлар:

1. 3, 4, 5 товушдан иборат сўз ўйлаб топиш.

2. Айтилиши (номи) 4 ёки 5 товушдан иборат бўлган расмларни ажратиб олиш.

3. Расмнинг номидаги (расм айтилмайди) товушлар сонига мос бўлган рақамни кўрсатиш.

4. Расмларни сўздаги товушлар сонига қараб икки қаторга ажратиш.

Мураккаблаштириш принципи фонематик анализ шакллари ва нутқ материалларини мураккаблаштириш орқали амалга оширилади. Товуш анализини шакллантириш жараёнида сўзнинг фонетик қийинчиликларини ҳисобга олиш зарурдир.

Бунинг учун ёзма ишлардан кенг фойдаланилади.

Сўзларнинг фонематик анализини мустақамлашга оид тахминий иш турлари:

1. Сўзларда тушириб қолдирилган ҳарфларни қўйиш: *н.к, л.тоб, ба.иқ, қу.ш, юл.уз*.

2. Берилган товуш сўзнинг бошида, ўртасида, охирида келган сўзлар (*ранда, арча, анор*) танлаш.

3. Кесма ҳарфлар асосида сўз тузиш, масалан: *она, бола, лола, ручка* ва бошқалар

4. Гандан маълум сонли товушлар иштирок этган сўзларни танлаш, оғзаки айтиш ва ёзиб қўйиш.

5. Бўғинга турли сондаги товушларни қўша бориб, сўз ҳосил қилиш.

Масалан:

бо — (бол)

бо — — (бола)

бо — — — (бодом)

бо — — — — (боғбон)

6. Маълум сондаги товушлар иштирок этган сўз танлаш.

7. Ҳар бир товушга сўз танлаш. Сўзлар доскага ёзиб борилади. Сўзлар маълум бир кетма-кетликда ёзиб борилади: аввал 3 ҳарфли, сўнг 4, 5, 6 ҳарфли

ғ	о	ш	қ.
ғоз	она	шам	қоп
ғарб	ойна	шарф	қанд
ғарам	оппоқ	шамол	қалам
ғижжак	олхўри	шолғом	қалпоқ

8. Кубик ўйини. Болалар кубикни ўйин доирасига ташлайдилар ва сўз ўйлайдилар. Кубикнинг тўрт томонда турли сонда нуқталар бўлиб, ўйин доирасига кубик нечта нуқтали томони билан тушса, болалар шунча товушли сўз ўйлаб топишлари лозим бўлади.

9. Сўз — топишмоқ ўйини. Доскага сўзнинг биринчи ҳарфи ёзилади, қолган ҳарфлар ўрнига нуқталар қўйилади. Болалар биринчи ҳарф ва нуқталар сонига қараб сўзни топишлари лозим. Агар болалар сўзни топа олмасалар, иккинчи ҳарф ёзилади, шунда ҳам сўзни топа олмасалар, ҳарфлар қўшиб борилади. Масалан *С... (соат) ш... (шафтоли)*.

10. Гапнинг график схемасини тузиш

гап
сўзлар
бўгинлар
товушлар

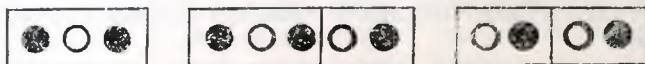
11. Ребусни топиш. Болаларга бир нечта расмлар кўрсатилади; масалан: «олма», «сабзи», «машина», «олхўри», «нок». Болалар расмларни номлайдилар ва биринчи товушни ажратиб, шу товушни белгиловчи ҳарфни ёзиб борадилар, сўнг ҳосил бўлган сўзни ўқийдилар (*осмон*).

12. Номида маълум сонли товушга эга бўлган расмларни танлаш.

13. Қайси товуш йўқ? *сабзи* — *абзи*, *ранда* — *анда*, *олма* — *ома*.

14. Сўзлардаги бир хил товушларни айт: *гилос* — *сарой*, *гулбарг*, *китоб*, *лайлак*.

15. График схема асосида расмларни танлаш. Масалан:

Тўғри тўртбурчак ва унинг бўлиниши — сўз ва бўгинни билдиради. Доиралар эса товушни билдиради, бўялгани — ундош товуш, бўялмаган унли товуш.

16. График схемага асосланиб сўз ўйлаб топиш.

17. График схемага мос келадиган сўзни гап ичидан ажратиб олиш.

18. Мевалар, гуллар, ҳайвонлар, сабзавотларнинг номини айтиш, номлари айтилган ҳар бир сўз берилган график схемага мос келиши лозим.

Фонематик анализни ривожлантириш юзасидан олиб бориладиган ишнинг дастлабки даврларида товушни айтиб такрорланга имкон берилади. Бироқ вазифаларни бажаришда бу усулга узоқ тўхталиб қолиш тавсия этилмайди.

Аграмматик дислексия ва дисграфияни бартараф этиш

Аграмматик дислексия ва дисграфияни бартараф этиш вазифалари: болада морфология ва синтактикани умумлаштириш, сўзнинг морфологик таркиби ва гапнинг тузилиши ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришдир. Ишнинг асосий йўналишлари: гапнинг тузилишини аниқлаш, сўз ўзгартиш ва сўз ясаи функцияларини ривожлантириш, бир ўзакли сўзлар ва сўзларнинг морфологик тузилиши устида ишлаш.

Тилнинг морфологик тузилишини ўзлаштириш гапнинг тузилишини ўзлаштириш билан чамбарчас боғлиқдир. Гап устида ишлашда унинг тузилиш жиҳатдан мураккаблиги, онтогенезда унинг турли тилда ҳосил бўлиш кетма-кетлиги ҳисобга олинади. Гап устида ишлаш қуйидаги режалар асосида амалга оширилади:

1. Икки таркибли гаплар, бу бош келишидаги отлар ва ҳозирги замон 3- шахс феълларини ўз ичига олади.

2. Бошқа кўринишдаги икки таркибли гаплар.

3. 3—4 сўздан иборат бўлган ёйиқ гаплар. Масалан, *Баҳор кўркем фасл. Далада пахта терими бошланди. Биринчи сентябрь — Мустақиллик куни.* Кейинчалик мураккаб типдаги гаплар устида ишланади.

Булардан ташқари савол ва жавоб, оғзаки ва ёзма шаклда мустақил гап тузиш каби топшириқлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Семантик дислексияни бартараф этишда асосан нутқнинг грамматик томонини ривожлантиришга, ўқиганларини онгли тушунишга кўпроқ аҳамият берилади.

Бунинг учун қуйидаги топшириқларни бериш мумкин.

1. Ҳар бир товушни алоҳида талаффуз қилган ҳолда сўзларни айтиш (*б, о, л, а; т, у, л, к, и; о, н, а*).

2. Сўзларни бўғинларга бўлиб талаффуз қилиш, секин-аста бўғинлар сонини кўпайтириб бориш (*ло-ла, ка-па-лак, экс-ка-ва-тор, гул-то-жи-хў-роз*).

Шулар билан биргаликда яна ўқилган сўз, гап, матнларни тушуниш устида ҳам иш олиб борилади. Бериладиган вазифалар:

1. Сўзни ўқиш ва тегишли расмни кўрсатиш, ҳаракатни бажариш, саволларга жавоб бериш.

2. Гапни ўқиш ва шунга тегишли бўлган расмларни кўрсатиш.

3. Матндан расм мазмунига мос бўлган гапни танлаб олиш.

4. Матндан берилган саволларга жавоб топиш.

5. Гапларни ўқиш ва уларнинг мазмунига доир саволларга жавоб бериш.

Семантик дислексияни бартараф этишда лугат иши муҳим аҳамиятга эга. Лугатни бойитиш ва унга аниқлик киритиш ишлари асосан ўқилган сўзлар, гаплар, матнлар устида ишлаш жараёнида олиб борилади.

Оптик дислексия ва дисграфияни бартараф этиш

Иш қуйидаги йўналишлар бўйича олиб борилади.

1. Кўриш гидрокини ривожлантириш, ранглар, шакллар ва миқдор, ўлчамни билиш (кўриш гнозиси).

2. Кўриш хотираси ҳажмини кенгайтириш ва уни аниқлаштириш.

3. Фазовий тасаввурларни шакллантириш.

4. Кўриш анализи ва синтезини ривожлантириш.

Предметли кўрув гнозисни ривожлантириш мақсадида қуйидаги топшириқлар тавсия этилади: тасвирланган предметлар контурини айтиш, тасвирланган контурни чизиш, тасвирланган контурни ажратиш.

Кўрув гнозисини ривожлантириш жараёнида ҳарфларни билиш (ҳарф гнозиси) топшириқлари ҳам бериб борилади. Масалан: ҳарфлар ичидан маълум ҳарфни топиш; босма ва ёзма шрифт билан ёзилган ҳарфларни таққослаш; қўшимча чизиқлар чизиб ўчирилган ҳарфларни айтиш ёки ёзиш; нотўғри жойлашган ҳарфларни аниқлаш; ҳарфларнинг етмаган элементларини тўлдириш.

Оптик дислексия ва дисграфияни бартараф этишда болаларнинг шакл, ранг, катта-кичиклик ҳақидаги тасаввурларини аниқлаштириш устида иш олиб борилади. Логопед бир қатор шаклларни кўрсатади (айлана, овал, квадрат, тўғри тўртбурчак, учбурчак, ромб, ярим айлана), ранги ва ҳажми жиҳатдан фарқни сўрайди ҳамда болаларга бир хил рангдаги, бир хил шакл ва ҳажмдаги, бир хил ранг ва шаклдаги, турли шакл ва рангдаги шаклларни ажратишни таклиф этади.

Кўрув хотирасини ривожлантириш учун қуйидаги иш турларидан фойдаланиш мумкин:

1. «Нима йўқ?» ўйини. Столга 5—6 предметлар, расмлар қўйилади. Болалар шу расмларни кўздан кечириб бўлгач, эслаб қолишлари лозим. Сўнг қўйилган расмлардан биттаси болаларга билдирилмай олиб қўйилади. Болалар расмларни қайта кўриб чиқиб, қайси расм йўқлигини айтишлари керак.

2. Болалар 4—6 та расмни эслаб қоладилар, сўнг 8—10 та расм ичидан шу расмларни ажратиб беришлари керак.

3. Ҳарфлар, рақамлар ёки шаклларни (3—5 та) болалар эслаб қоладилар, сўнг уларни бошқалар ичидан ажратиб берадилар.

4. «Нима ўзгарди?» ўйини. Логопед 4—6 та расмни қўяди, болалар эса уларнинг жойланиши кетма-кетлигини эслаб қолишлари керак. Сўнг логопед болаларга билдирмай улар ўрнини алмаштириб қўяди. Болалар қайси расмнинг жойи ўзгарганини айтишлари ва уларни асли жойига қўйишлари керак.

5. Ҳарфлар, рақам ва шаклларни дастлабки кетма-кетлигида қўйиш.

Оптик дислексия ва дисграфияни бартараф этишда фазовий тасаввурларни шакллантиришга ҳам алоҳида эътибор бериш лозимдир.

Фазовий тасаввурни шакллантириш жараёнида қуйидагиларни: фазовий идрок ва фазовий тасаввурни онтогенезда шаклланиш изчиллиги ва хусусиятини, оптик-фазовий гнозис ва праксиснинг психологик тузилиши ва уларнинг дислексия

ва дисграфия билан хасталанган болалардаги ҳолатини ҳисобга олиш зарурдир.

Фазовий ориентировка (мўлжал олиш) бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган ориентировканинг икки турини ўз ичига олади: ўз танасига нисбатан, фазовий муҳитга нисбатан мўлжал олиш.

Ўнг ва чапни фарқлаш аввал биринчи сигнал системасида пайдо бўлади, сўнг иккинчи сигнал системасининг ўзаро таъсирида ривожланади.

Болаларда атроф-муҳитда мўлжал олиш кўникмалари маълум изчилликда ривожланади. Дастлаб предметларнинг жойланиш ҳолатини (ўнгда ёки чапда) бола ён томондан, яъни ўнг ва чап қўлга яқинроқ жойлашишига кўра аниқлайди.

Фазовий муҳит ориентировкаси қуйидаги изчилликда олиб борилади:

1. Предметларнинг болага нисбатан фазовий жойлашувини аниқлаш.

2. Ён томонда жойлашган предметларнинг фазовий нисбатларини аниқлаш; «сенинг ўнг, чап томонингда қандай предмет бор, кўрсат», «Китобни ўзингдан ўнг, чап томонга қўй».

3. 2—3 предмет ёки тасвирларнинг фазовий нисбатларини аниқланг.

Китобни ўнг қўлга олиш ва уни ўнг қўл томонга қўйиш, чап қўлга дафтар олиш ва уни чап қўл томонга қўйиш ҳамда саволларга жавоб бериш таклиф этилади: «Китоб қайси томонда турибди, дафтар-чи?»

Кейинчалик логопеднинг йўл-йўриғи бўйича қуйидаги топшириқлар бажарилади: қаламни дафтарнинг ўнг томонига, ручкани эса чап томонига қўй. Энди айт-чи, қалам дафтарнинг қайси томонида турибди, ручка-чи?

Олиб борилаётган ишлар билан бир қаторда тасвирлаш ва ҳарфларнинг таркибий элементларини кўрув анализи ва синтезини ривожлантириш, ўхшаш график тасвирлар ва ҳарфлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқ қилувчи томонларни аниқлаш бўйича ҳам иш олиб борилади.

Масалан:

1. Ўхшаш ҳарф ва шакллар қаторидан маълум ҳарф ва шаклни топиш.

2. Қисқа вақт ичида намунада кўрсатилган ҳарф ёки шаклни намунадагидек чизиш.

3. Таёқчалардан шакллар тузиш (намуна бўйича ёки хотира бўйича).

4. Кўрсатилган босма ва ёзма ҳарфлар элементидан босма ва ёзма ҳарфларни тузиш.

5. Икки тасвир, яъни шаклни айнан тасвири ва кўзгудаги тасвири орасидан айтилган шаклни топиш.

6. Ҳарфнинг тўғри тасвири ва кўзгудаги тасвири ичидан тўғри ёзилган ҳарфни кўрсатиш.

7. Кўрсатилган ҳарф ёки шаклнинг етмаган элементини тўлдириш.

8. Маълум ҳарфларга элементлар қўйиб, иккинчи ҳарфни ҳосил қилиш: **А—Л, Д, К—Ж, З—Б, Г—Б.**

9. Ҳарфлар элементини фазовий жойлашувига кўра ўзгартириб, иккинчи бир ҳарфни ҳосил қилиш. Масалан: **Р—Ъ, И—Н, Н—П, Г—Т.**

10. Бир элемент билан фарқ қиладиган ўхшаш ҳарфларнинг фарқини аниқлаш: **З—В, Р—В.**

11. Бир хил элементдан тузилган, лекин фазовий жойлашувига кўра фарқ қиладиган ўхшаш шакл ёки ҳарфлар фарқини аниқлаш; **Р—Ъ, Г—Т, И—П, П—Н.**

Оптик дислексия ва дисграфияни бартараф этишда алмаштирилаётган ҳарфларнинг оптик образини аниқлаш ва дифференциация қилиш устида ишлаш катта аҳамиятга эгадир.

Алмаштирилаётган ҳарфларни фарқлашда қўйидаги кетмакетликда иш олиб борилади: алоҳида ҳарфларни, ҳарфларни бўғинларда, сўзларда, гапларда, матнда фарқлаш.

Шундай қилиб, оптик дислексия ва дисграфияни бартараф этиш кўрув гнозиси, менизис, фазовий тасаввурлар ва уларнинг нутқдаги белгиларини, кўрув анализ ва синтезини ривожлантиришга қаратилган усуллар билан амалга оширилади. Бундан ташқари, турли анализаторлардан кенг фойдаланган ҳолда алмаштириладиган ҳарфларни таққослашга катта эътибор берилади.

Савол ва топшириқлар

1. Ёзувнинг қандай психофизик тавсифи меъёрли ҳисобланади?

2. Ёзма нутқнинг бузилиши ҳақидаги таълимотларнинг ривожланишига қисқача тарихий тавсиф беринг.

3. Дислексиянинг таърифи, атамалари, белгилари, механизми ва таснифи юзасидан ҳозирги замон нуқтаи назаридан қандай қарашлар мавжуд?

4. Дисграфия ва дислексияни бартараф этишда фонемаларнинг фарқлашни шакллантириш методикасини ёритиб беринг.

III БУЛИМ

МАКТАБГАЧА ТАРБИЯ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРДА НУТҚНИНГ РИВОЖЛАНМАГАНЛИГИ

15-БОБ. НУТҚНИНГ ФОНЕТИК-ФОНЕМАТИК ТОМОНДАН РИВОЖЛАНМАГАНЛИГИ

Нутқнинг фонетик-фонематик томондан ривожланмаганлиги — бу товушларни талаффуз этиш ва идрок қилиш жараёнидаги камчиликлар натижасида болаларда она тилидаги товушларни талаффуз қилиш системаси шаклланишининг бузилишидир.

Бундай нутқ камчилигида нутқнинг идрок ва талаффуз қилиш нуқсонларига асосланган фонетик-фонематик томонининг бузилиши биринчи ўринда туради. Шу билан бирга баъзи болаларда лексико-грамматик тараққиётида яққол ифодаланмаган орқада қолиш ҳоллари ҳам кузатилиши мумкин. Бу тоифадаги болаларга хос хусусият артикуляцион ёки акустик белгиларига кўра фарқ қиладиган товушларнинг шаклланиш жараёнининг тугалланмаган бўлишидир. Бу ҳолда бола нутқда дифференциацияланмаган товушлар бўлиши, товушларни алмаштириш, нутқда уларни тўғри қўлламаслик, кўплаб товушларни бузиб талаффуз қилиш, шунингдек товушларни эшитишга кўра етарли фарқламаслик кузатилади.

Шундай қилиб, фонетик-фонематик ривожланмаганлик гуруҳига кирувчи болаларнинг оғзаки нутқда қуйидаги талаффуз камчиликлари кузатилади:

а) товушларни артикуляцион жиҳатдан осон бўлган товушларга алмаштириш (масалан, «с», «ш» товушларининг «ф» товушига алмаштирилиши);

б) нутқнинг турли шаклларида товушлардан барқарор фойдаланмаслик;

в) товушларни артикуляцион жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган товушларга алмаштириш;

г) бир ёки бир нечта товушни бузиб талаффуз қилиш;

Фонематик идрокнинг бузилишлари қуйидагиларда аниқ ифодаланади:

а) фонемаларни ўз нутқи ва бошқалар нутқида аниқ фарқламаслик (биринчи навбатда жарангли-жарангсиз, сирғалувчи-шовқинли, шовқинли-аффрикат товушлар);

б) товушларни оддий анализ ва синтез қилишга тайёр эмаслик;

в) нутқнинг товуш таркибини анализ қилишдаги қийинчиликлар.

Кўпинча товушларни нотўғри талаффуз ва идрок қилиш билан бирга кўп бўғинли сўз ва сўз бирикмаларини талаффуз қилишда қийинчиликлар кузатилади.

Шунингдек, луғат бойлигининг камбағаллиги, сўз тузилишидаги кўникмаларнинг етарли бўлмаслигида ифодаланган лексик-грамматик тараққиётда орқада қолиш ҳам кузатилади. Сўз бирикмалари ва гаплар тузишда нутқи нормал ривожланган болаларга хос бўлмаган хатолар кўзга ташланади. Шунингдек нутқда қўлланидиган синтактик конструкцияларнинг камбағаллиги характерлидир. Бу барча қийинчиликлар мустақил нутқда яққол кўринади.

Логопедик тузатиш ишларининг асосий йўналишлари

Нутқи фонетик-фонематик томондан ривожланмаган катта болалар гуруҳларига нормал эшитувчи ва нормал интеллектли, нутқи ривожланмаган ва бунда нутқнинг товуш томонининг шаклланмаганлиги асосий ўрин эгаллаган 5 ёшли болалар қабул қилинади. Бу болалар учун фонематик идрокнинг шаклланиш жараёнининг тугалланмаганлиги хосдир. Нутқ камчиликлари товушларни нотўғри талаффуз қилиш билан чегараланиб қолмай, шунингдек товушларни етарли фарқламаслик ва сўзни товуш томондан анализ қилишдаги қийинчиликлардан ҳам иборат бўлади.

Тузатувчи таълимнинг вазифалари

Мактабгача тарбия муассасаларида нутқ камчиликларига эга бўлган болаларни тарбиялаш болалар боғчаси тарбия дастурига мувофиқ ташкил қилинади. Фонетик-фонематик нутқ камчилигига эга бўлган беш ёшли болалар дастурда оммавий типдаги мактабгача тарбия муассасаларнинг мактабга тайёрлов гуруҳларига мўлжалланган билим, кўникма ва малакалар ҳажмини ўзлаштиришлари керак.

Фонетик-фонематик жиҳатдан нутқи ривожланмаган болалар гуруҳларига олиб келинган болалар 10 ой ичида умумтаълим мактабида муваффақиятли билим олиш учун зарур бўлган асосий топшириқлар, кўникма ва малакалар ҳажмини ўзлаштириб олишлари лозим.

Нутқ фаолиятининг айрим томонларини ривожлантиришга қўйиладиган талабларни аниқлаш мақсадида қуйидаги махсус ишлар амалга оширилади:

- талаффуз ва фонематик идрокни шакллантириш;
- саводга ўргатиш;
- атроф муҳит билан таништириш ва нутқ ўстириш.

Тузатувчи таълимнинг мақсади: болаларда умумий ва нутқ нуқсонини тузатиш ҳамда болаларнинг нутқий фаолиятини ривожлантиришга йўналтирилган махсус логопедик метод ва усулларни қўллаш йўли билан боланинг ёшига мувофиқ луғат бойлиги ва богланган нутқ билан бирга тўғри, аниқ, равион нутқни тарбиялаш.

Логопедик иш талаффуз малакаларини шакллантириш, фонематик идрокни, товушлар анализи ва синтези малакаларини ривожлантириш йўналишлар бўйича олиб борилади.

Тузатилган нутқий материал устида қуйидаги ишлар амалга оширилади:

— болаларда сўзнинг морфологик составига ва сўзларнинг ўзгаришига эътиборни жалб этиш ҳамда сўзларнинг гапда боғланишини ривожлантириш;

— болаларда оддий ёйиқ ва қўшма гапларни тўғри тузиш, боғланган нутқда турли конструкциядаги гапларни қўллаш кўникмаларини тарбиялаш;

— боғланган нутқни ривожлантириш;

— лугатни бойитиш;

— талаффузни тўғрилаш асосида саводга ўргатиш.

Тарбиячи олиб борадиган машғулотларда болаларнинг атрофдаги предметлар ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввурлар ҳосил қилиш ва уларни системалаштириш, табиий ва ижтимоий ҳодисалар билан таништириш билан бир вақтда болаларнинг лугат бойлиги кенгайтирилади, сўзлашув ва тасвирий, ҳикоя нутқи ривожлантирилади.

Шундай қилиб, болалар нутқи турли йўллار билан ривожлантириб борилади, лекин бир мақсадни — таълим ва тарбия бериш жараёнида болаларнинг нутқий тараққиётидаги камчиликларни йўқотиш ва уни мактабда кўникма ва малакалар олишга тайёрлашни кўзда тутати.

Машғулотларда ўқитиш

Машғулотларда ўқитиш — мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган тузатиш ишининг асосий шаклидир.

Ҳар кун и эрталабки соатлар орасида 10 минутлик танаффус билан иккитадан фронтал машғулот ўтказилади: 1-машғулот соат 9 дан 9³⁵ гача ва 2-машғулот соат 9⁴⁵ дан 10²⁰ гача. Ҳар кун и (шанбадан ташқари) кечки соатларда битта машғулот ўтказилади: соат 16¹⁵ дан 16⁵⁰ гача.

Логопед ҳар кун и битта фронтал машғулот ўтади (соат 9 дан 9³⁵ гача). Ёзги даврда фақат гуруҳли ва индивидуал машғулотлар ташкил қилинади.

Фронтал логопедик машғулотлар болаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда барча болалар учун умумий бўлган режага мувофиқ тузилган дастурга асосланган система бўйича ўтказилади. Бу машғулотларда ҳамма болалар қатнашадилар. Фронтал машғулотларда нутқий материал доимо тўғри талаффуз қилинадиган товушларни ўз ичига олиши лозим.

Фронтал машғулотларга болалар логопед томонидан ҳар кун и соат 9⁴⁵ дан 13⁰⁰ гача ўтказиладиган гуруҳли ва индивидуал машғулотларда тайёрлаб борилади. Гуруҳли машғулот-

лар логопедик машғулотларнинг асосий шакли ҳисобланади. Гуруҳларга камчиликлари ўхшаш ва бир хил бўлган 2—6 бола бирлаштирилади. Гуруҳлар таркиби йил давомида таълимнинг у ёки бу даврининг аниқ мақсад ва вазифалари ҳамда ҳар бир боланинг индивидуал ютуқларига кўра ўзгариши мумкин. Йил бошида кўп вақт товушлар талаффузини йўлга қўйишга ажратиладиган даврда гуруҳларга товушлар талаффузидаги нуқсонлари бир мунча ўхшаш бўлган болаларни бирлаштириш мақсадга мувофиқдир. Кейинроқ, асосий эътибор қўйилган товушларни мустаҳкамлашга қаратилган ва лугат бойлигини кенгайтириш, грамматик жиҳатдан тўғри нутқни, сўзнинг товуш таркибини таҳлил қилишни, ўқиш ва ёзишни ўргатишга қаратилган машқларни киргизиш имконияти ошиб бораётган даврда, ҳар бир бола билан ўтказиладиган нутқий иш ҳажмини ҳисобга олган ҳолда гуруҳларни қайтадан тузиш мумкин.

Тарбиячи ўз ишини қўйилган вазифаларни ҳисобга олган ҳолда режалаштиради. Нутқ ўстириш ва талаффуз малакаларини мустаҳкамлаш машғулотлари логопед билан ҳамкорликда режалаштирилади.

Агар биринчи машғулотни логопед ўтказса (талаффуз, саводга ўргатиш ёки нутқ ўстириш бўйича), тарбиячи унда қатнашади ва ўзига керакли нарсаларни ёзиб олади, чунки бу машғулотнинг баъзи элементлари унинг кечки ишида режалаштирилади. Ун минутлик танаффусдан сўнг тарбиячи ўз машғулотини ўтади (жадвалга асосланиб). Бу вақтда логопед бир ёки бир нечта болани кабинетига индивидуал иш ўтказиш учун олади. Шунинг унутмаслик керакки, махсус гуруҳлар тузишдан мақсад — болаларнинг нутқини тузатишдир. Логопед болаларнинг қобилияти ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб, қайси болалар билан индивидуал иш ўтказишни тарбиячи билан олдиндан келишиб олади.

Болалар билимини баҳолашда оғзаки ва символик рағбатлантиришлардан фойдаланиш ёки камчиликларни йўл-йўриғи билан кўрсатиш лозим.

Машғулотлар ўтишда логопед ва тарбиячи болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олишлари ва турли дидактик ўйинлар, ўйин усуллари, предметли-амалий машғулотлар, кўргазмалар воситалар ва материаллардан кенг фойдаланишлари лозим.

Логопедик машғулотлар

Логопедик машғулотлар қуйидаги бўлимлардан иборат:

1. Талаффуз ва фонематик идрокни шакллантириш ва нутқ ўстириш.

2. Саводга ўргатиш.

Тузатувчи таълим системаси учта изчил даврдан иборат, уларнинг ҳар бири ўз мақсад ва вазифаларига эга.

Типовой ўқув плани

Машғулот тури	Машғулотлар сони (ҳафтада)
I. Логопедик машғулотлар	
Таълимнинг биринчи даври	
Талаффуз ва нутқ ўстириш бўйича фронтал машғулотлар	5
Гуруҳли ва якка тартибдаги машғулотлар	ҳар кун
Таълимнинг иккинчи даври	
Фронтал машғулотлар:	
— талаффуз ва нутқ ўстириш	3
— саводга ўргатиш	2
гуруҳли ва якка тартибдаги машғулотлар	ҳар кун
Таълимнинг учинчи даври	
Фронтал машғулотлар:	
— талаффуз ва нутқ ўстириш	3
— саводга ўргатиш	2
Гуруҳли ва якка тартибдаги машғулотлар	ҳар кун
II Тарбиячиларнинг машғулотлари (йил давомида)	
Атроф муҳит билан таништириш ва нутқ ўстириш (ҳафтада бир машғулот нутқ ўстиришга ажратилади)	2
Оддий математик тасавурларни ривожлантириш	1
Ёзувга ўргатишга тайёргарлик	1
Конструкциялаш-аппликация меҳнати	1
Расм чизиш ва пластилиндан нарсалар ясаш	
Физкультура	
Муסיқий машғулотлар	

Таълимнинг биринчи даврида (сентябрь — ноябрь) фронтал машғулотлар фақат «Талаффузни шакллантириш ва нутқ ўстириш» бўлими бўйича ўтказилади (ҳафтада 5 марта).

Таълимнинг иккинчи даврида (декабрь — март) савод ўргатишга ҳафтасига иккита машғулот, талаффузни шакллантириш ва нутқ ўстиришга ҳафтасига 3 машғулот ажратилади.

Таълимнинг учинчи даврида (апрель — июнь), яъни ўқув материалига ҳар қандай товушни киргизиш мумкин бўлган даврда (бу вақтда товушлар талаффузининг қўйилиши тугалланган бўлиши лозим) ҳафтада бир ёки иккита машғулот нутқ ўстиришга, бир ёки иккита машғулот талаффузни шакллантиришга ажратилади¹.

Саводга ўргатишга ҳафтада иккита машғулот ажратилади. Июнь — август ойларида ўтилган материални мустаҳкамлаш бўйича якка тартибдаги тузатиш ишлари ўтказилади.

¹ Машғулотлар сони логопед томонидан болалар контингентини ва уларнинг ҳаракатланиш динамикасини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Талаффуз ва фонематик идрокни шакллантириш ва нутқ ўстириш

— 1. Талаффузни шакллантириш. Бу бўлим бўйича асосий тузатиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

— талаффуз жиҳатдан аниқ фарқ қиладиган, бир-бирига қарама-қарши қўйиладиган фонемаларни шакллантириш;

— бўғинлар мураккаблигига кўра турлича сўзларни талаффуз қилишга ўргатиш;

— эгалланган мустақил нутқ малакаларидан эркин фойдаланишга ўргатиш.

Қўйилган вазифаларни бажариш учун биринчи навбатда махсус логопедик усуллар ёрдамида товушлар талаффузидаги нуқсонлар тузатилади ва нутқда бор товушлар аниқлаштирилади. Тўғри артикуляция малакаларини шакллантириш қўйилган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилишнинг асосий шартларидан биридир.

Фонематик идрокни ва эшитиш хотирасини ривожлантиришга махсус вақт ажратилади: болалар нутқни тинглашга, нутқнинг айрим товуш элементларини фарқлаш ва эсга туширишга, эшитиб идрок қилинган материални эслаб қолишга, ўзларининг ва бошқалар нутқининг жаранглашини таққослашга ўрганадилар.

Артикуляцион малакалар ва фонематик идрокни ривожлантириш нутқнинг товуш таркибининг анализ ва синтез қилишни ривожлантириш билан бир вақтда олиб борилади. Сўзнинг товуш таркибининг анализ ва синтез қилишни кўзда тутувчи машқлар фонемалар тузиш жараёнини нормаллаштиришга ёрдам беради ва болаларни саводни ўзлаштиришга тайёрлайди.

Тузатувчи таълимнинг барча даврларида товушларни тўғри талаффуз қилишни мустаҳкамлаш иши дикцияни ривожлантириш, товуш-бўғин таркибига кўра мураккаб сўзларни талаффуз қилишдаги қийинчиликларни бартараф қилиш иши билан қўшиб олиб борилади.

Ўрганилаётган товушларни ва товуш-бўғин таркибига кўра турлича сўзларни тўғри талаффуз қилишни мустаҳкамлаш босқичида тузатувчи машқлар материали нутқнинг лексик ва грамматик бирликларининг бир вақтда ривожлантиришни назарда тутган ҳолда танланади.

Талаффузни шакллантириш иши якка тартибдаги (гуруҳли ва фронтал) машғулотларда амалга оширилади. Бўлим бўйича тузатувчи таълимнинг вазифалари болаларда тил доирасида кузатиш ва умумлаштириш қобилиятини ривожлантириш, ўзлаштирилган лексик ва грамматик материални боғланган нутқнинг турли кўринишларида амалий қўллаш малакасини кенгайтиришдан иборатдир.

Лексик-грамматик машқлар болалар томонидан тўғри талаффуз қилинадиган материал асосида ўтказилади, бу материалнинг товуш таркибига мустаҳкамлаш босқичидаги тўғриланган товушлар киради. Сўзининг асосий қисмини эшитиш, ажратиш ва тўғри талаффуз қила билиш тилни кузатишни ривожлантиради, кейинчалик нутқни мустақил такомиллаштириш учун шароит яратади.

Болалар луғатини бойитиш ва аниқлаштириш бўйича асосий ишни тарбиячи олиб боради. Нутқ ўстириш бўйича бу ишни логопед давом эттиради ва чуқурлаштириб боради, бунда у ўз олдига қуйидаги вазифаларни қўяди — болалар луғатини кенгайтириш, уларнинг диққатини сўзларнинг маъносига ва сўз тузишининг баъзи усулларига жалб этиш, бор луғатини таҳлил қилиш.

Савод ўргатиш

Бу бўлим бўйича олиб бориладиган тузатувчи таълим вазифалари:

— болаларда савод ўрганиш учун зарур бўлган тайёргарликни шакллантириш;

— болаларни ўқиш ва ёзишга ўргатиш.

Савод ўргатиш талаффузи қайта ишланган товушлар материал асосида олиб борилади. Таълим бериш системасида ўрганилаётган товушлар, нутқ товуш анализи формалари ҳолида ўқиш ва ёзишга ўргатиш орасидаги ўзаро мувофиқлик кўзда тутилади.

Болалар томонидан ўқиш ва ёзиш малакаларини муваффақиятли ўзлаштиришга имконият яратиш учун тайёрлов даври кўзда тутилади, бу давр икки ойни ўз ичига олади. Бу давр мобайнида савод ўргатиш бўйича махсус машғулотлар ажратилмайди — савод ўргатишга тайёргарлик талаффуз малакаларини шакллантириш билан бир вақтда олиб борилади.

Махсус машқлар патижасида болаларда нутқнинг товуш томони тарбияланади, улар айрим товушлар, сўзларни аниқ талаффуз қилишга, фарқлашга ва ажратишга ўрганадилар.

Бу даврда саводга доир қуйидаги икки вазифа амалга оширилади:

— болаларни сўзларни таҳлил қилишга тайёрлаш;

— **С Г** (с — жарангенз, г — жарангли) турдаги оддий бўғинларни — ҳарфларни ажратмай, боғлаб ўқишга ўргатиш.

Таълимнинг «Алифбе» даври 6 ой (ноябрь — апрель) давом этади. Бу даврда саводга доир фронтал машғулотлар ҳафтада икки марта, гуруҳ ҳолида олиб бориладиган машғулотлар эҳтиёжга кўра ўтказилади. Бунда ташқари, талаффуз бўйича ҳар бир машғулотда 5 минут ўқишга доир машқларга ажратилади.

Тайёрлов даврининг узоқ давом этишига қарамай, савод ўргатиш нормадан фарқ қиладиган шароитларда ўтади. Бу фарқлар болаларда фонемалар системаси ҳали тўла шаклланимаганлиги, лексик-грамматик тараққиёт даражаси ҳали пастлигида ифодаланади. Бу фақат ўқиш ва ёзишни ўзлаштириш жараёни вақтини чўзишни эмас, балки шу билан бирга материални бошқача жойлаштириш, махсус методик усуллардан фойдаланишни талаб қилади.

Савод ўргатиш талаффуз малакаларини шакллантириш билан боғланган. Бунда айрим товушларни талаффуз қилиш, эшитиб фарқлаш ва ўз талаффузида дифференциялашга, шунингдек, нутқда товушларни тўғри қўллаш малакасини тарбиялашга қаратилган оғзаки машқлар доимо бўғин таркиби мураккаблашиб борувчи сўзларни таҳлил қилиш билан бирга қўшиб олиб борилади.

Ҳарфларни ўрганиш тартиби асосан товушлар талаффузини ўзлаштириш тартибига мувофиқ бўлади.

Артикуляцион ва акустик хусусиятлари яқин бўлган товушларни ўрганиш орасида узоқ вақт бўлиши лозим, масалан, *с—ш, п—б* ва ҳоказо. Янги ҳарф бўйича дастлабки машқлар ўтказишда ўрганилаётган товушга яқин бўлган ҳарфлар вақтинча ўтилмай турилади.

Бўғин таркибига кўра турлича сўзлар ўқиш материалига муайян изчилликда, шу сўзларни талаффуз ва товуш томондан таҳлил қилишга йўналтирилган оғзаки тайёргарликдан кейин киритилади.

Таълим даврида турли шаклдаги кўргазмалар, ўйин усуллари, ўйин формасидаги машқлар кенг қўлланилади.

Таълим охирида кўпчилик болалар алифбе доирасида ўқий олишлари, ўқиганларини тўғри тушунишлари, ўқиганлари бўйича саволларга жавоб бера олишлари, матиларга савол тузишлари, кесма алифбеда сўз туза билишлари, барча тўғри ёзиш қондаларига риоя қилган ҳолда турли товуш-бўғин таркибига эга бўлган сўзлар ва гапларни кўчириб ва ўзлари ёза билишлари лозим.

ИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Махсус гуруҳларда логопеднинг ҳужжатлари

Логопедик иш жараёнининг тўғри ташкил этилганлиги мақсади нутқ камчиликларини тўғрилашдан иборат бўлган тузатиш ишининг сифати билан белгиланади.

Ишни тўғри ташкил этишда қуйидагилар кўзда тутилади: болаларни ўз вақтида текшириш, машғулотлар жадвалини тўғри тузиш, ҳар бир бола билан олиб бориладиган индивидуал ишни умумий режага мувофиқ режалаштириш, фронтал маш-

ғулотларни олиб боришда уларни зарур жиҳозлар, кўргазмали қуроллар билан жиҳозланиши ва гуруҳ тарбиячиси билан логопеднинг биргаликдаги ишлари.

Логопедик текшириш

Гуруҳга қабул қилинган болалар мукаммал логопедик текширувдан ўтказилади.

Болаларни текшириш учун логопед ўқув йилининг иккита биринчи ҳафталарини ажратади. Кейинчалик текширув натижалари машғулотлар вақтида болани кузатиш натижалари билан тўлдирилиши мумкин. Шу билан бир вақтда талаффузнинг тузатиш устида иш бошланади ҳамда режага мувофиқ фронтал машғулотлар олиб борилади, бу ҳақда қўйида баён этилади.

Текшириш махсус «Нутқ картаси» да кўрсатилган режа асосида ўтказилади.

Нутқ картаси

Боланинг гуруҳга келган вақти _____

Исми, фамилияси _____

Ёши _____

Уй адреси _____

Қайси боғча томонидан юборилган (№, вақти, адреси) _____

Ота-она шикоятлари _____

Нутқ шаклланиши ҳақидаги маълумот _____

Умумий моторикасининг ҳолати _____

Эшитиш _____

Боланинг умумий ривожланиши _____

Диққати, иш қобилияти _____

Нутқнинг умумий томонлари (суръати, овози, артикуляцияси, нафас олиши) _____

Артикуляцион апаратининг ҳолати (тузилиши, ҳаракатланиши) _____

Товушлар талаффузи ва фарқланиши _____

Нутқнинг товуш составини аналитизи ва синтези _____

Мураккаб бўғин составли сўзларнинг талаффузи _____

Нутқнинг грамматик қурилиши _____

Лугати _____

Логопедик текширувни тугатиб, индивидуал иш режасини тузданган сўнг логопед тарбиячига ҳар бир боланинг нутқи шаклланишидаги асосий камчиликларни айтиб ва кўрсатиб беради (нутқ картасига мувофиқ), айниқса нутқи шаклланишида оғир камчиликларга эга бўлган болалар билан ўтиладиган тузатувчи таълим мазмунини устида тўлиқ тўхталиб ўтади. Логопед таълимнинг турли даврларида алоҳида болалар нутқига талаблар белгилайди.

Шу билан бирга ҳар бир тарбиячи болаларнинг товушлар талаффузидаги камчиликларни эшитиши, нутқ бузилишларини аниқ тасаввур қилиши, товушларнинг нутқга қўйишнинг асосий усулларини эгаллаган бўлиши, болаларнинг нутқини кузатиш ҳамда машғулот ва машғулотлардан ташқари вақтларда уларнинг индивидуал имкониятларини ҳисобга олган ҳолда тузатиш учун қайси болада қандай товушларни нутқга қўйиш, мустаҳкамлаш ёки дифференциялаш зарурлигини билиши керак.

Логопед ишини режалаштириш

Логопед бутун ўқитиш жараёнида тузатиш ишининг ҳамма бўлимларини ўз ичига олувчи перспектив иш режасини тузиши лозим.

Бу режани тузишда логопед қуйидагиларни ҳисобга олиши керак:

1. Тарбиячилар учун семинарлар ўтказиш.
2. Ўзи ишлаётган оммавий болалар богчасида катта гуруҳ болаларининг нутқини текшириш.
3. Болаларнинг нутқ камчиликларини бартараф этиш юзасидан тарбиячиларга маслаҳатлар бериш.
4. Оқиқ логопедик машғулотлар ўтказиш.
5. Ўта (қийин) мураккаб болаларни бошқа мутахассислар

(психоневролог, тарбиячи, музика раҳбари) билан биргаликда маслаҳатли таҳлил қилиш.

6. Педсоветларда, район конференцияларида қатнашиш.

7. Ота-оналар билан доимо алоқада бўлиш (индивидуал суҳбатлар, уйга берилган топшириқларни бажаришга ота-оналарни жалб этиш, ота-оналар бурчагини безатиш, ота-оналар мажлисини ўтказиш).

Ҳар бир фронтал машғулот учун логопед режа тузиши шарт. Режада машғулот мавзуси ва унинг мақсади, жиҳозлар, машғулотнинг тахминий бориши кўрсатилади. Тарбиячи фронтал машғулотларда қатнашади, машғулотнинг бориши ва болалар хатосини ёзиб боради. Машғулот натижасини тарбиячи ўз режасининг ҳисобга олиш бўлимига ёзиб қўяди.

Индивидуал режани логопед ҳар бир бола учун тузади. Унда қайси товушлар тузатишга ёки дифференциацияга тегишли эканлиги, нутқ тузилишининг ритмик бўғинини ривожлантириш, эшитиш тафаккурини шакллантириш, нутқнинг товуш таркибини анализ қилиш, луғатни аниқлаш ва кенгайтириш, грамматик жиҳатдан тўғри боғланган нутқни шакллантириш бўйича қандай ишлар олиб бориш зарурлиги тўлиқ кўрсатилади.

Болалар билан ишлашда ишни ҳисобга олиш кундалиги

Кундаликда болаларни кузатув хулосалари ёзилади. Логопед кейинги иш учун зарур деб ҳисобланган нарсаларни ёзиб боради, бола янги материални қандай ўзлаштирганлигини, иш давомида қандай қийинчиликларга дуч келганлигини белгилайди. Бундан ташқари кундалик ёзувларида машғулотларда учратилган тарбиявий ишлардаги қийинчиликлар, болаларнинг машғулотларга қизиқиши, уларнинг мақсадга интилганлиги белгилаб борилади. Шу ернинг ўзида мутахассислар (психоневролог, отолоринголог)нинг маслаҳатлари берилади. Ўз хулосаларини логопед нутқ дефектининг охирларига қараб кундаликда алоҳида акс эттиради.

Болаларнинг индивидуал дафтарлари

Болалар билан олиб бориладиган индивидуал иш ҳар бир бола учун белгиланган дафтарларга ёзиб борилади. Бу дафтарларга логопед машғулотларни белгилаб, унинг тахминий мазмунини кўрсатади. Дафтарлар чиройли қилиб безатилади; логопед ёки ота-она керакли расмлар ёпиштирадилар. Уйда топшириқларни бажаришлари учун шанба кунлари дафтар ота-оналарга берилади, қолган кунлари эса логопеднинг топширигига кўра алоҳида болалар билан шу дафтар бўйича тарбиячи шуғулланади.

Тарбиячининг кечки машғулотлари учун дафтар. Логопед ҳар кун тарбиячига алоҳида болалар билан шуғулланиш учун

кечки логопедик ишларни режалаштириб беради. Бу топшириқлар махсус дафтарларга ёзиб борилади, тарбиячи машғулот охирида ҳисобга олиш графигини тўлдириб боради.

Логопедик кабинетнинг жиҳози ва иш мазмуни

Индивидуал ва гуруҳли логопедик машғулотлар махсус жойда, педагогик ишлар юритиш учун яроқли бўлган логопедик кабинетда олиб борилади. Нутқ бузилишларига эга бўлган болалар учун болалар боғчаси ҳақидаги кўрсатмага биноан логопедик кабинетларнинг молиявий томондан таъминлаш вилоят, шаҳар ва халқ таълими бўлимида логопедик гуруҳ тuzилган болалар боғчасининг сметаси бўйича амалга оширилади.

Логопедик кабинет ўқув-дидактик материаллар билан етарлича таъминланган бўлиши керак. Унда методик адабиётлар ва қўлланмалар учун шкаф, машғулотларни олиб бориш учун бир неча стол ва стуллар бўлиши лозим. Столларнинг сони логопеднинг катта столини ҳисобга олмаганда 4 тадан, стулларнинг сони эса 8—10 тадан кам бўлмаслиги керак.

Бундан ташқари, логопедик кабинетда расмларни қўйиш, ҳарфлар ёзиш, предметларнинг схематик кўринишини бериш мумкин бўлган осма доска ҳам бўлиши керак.

Логопедик кабинетни жиҳозлашда ойналар бўлиши зарурдир: бири товушларни нутқга қўйишдаги гуруҳли иш учун 70×100 см дан кам бўлмаган девор ойнаси, индивидуал ишлар учун 9×12 см ли кичкина индивидуал ойналар (камида 10 тадан).

Логопедда логопедик шпателлар, зондлар тўплами ва зондларни артиш учун спирт ва пахта бўлиши керак. Логопедик кабинетда тоза сочиқ, стол соати ва стол лампаси бўлиши зарур.

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг нутқидаги камчиликларни бартараф этиш боланинг ёши, индивидуал хусусиятларига мос материал асосида, болалар боғчаси дастури материаллини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади.

Логопед боғчанинг методик кабинетида мавжуд бўлган қўлланмалардан фойдаланади. Бундан ташқари, логопедик кабинетда қуйидагилар бўлиши зарур:

болалар нутқини текшириш учун альбом;

товушлар талаффузини мустаҳкамлаш учун нутқ материалли, методик қўлланмалар;

алоҳида товушларга мўлжалланган предметли, сюжетли ва серияли расмлар тўплами;

газламадан тикилган касса ва кесма ҳарфлар (етарли миқдорда);

ҳисоб материаллари;

темалар бўйича расмлар ва ўйинчоқлар тўплами (мебель, идиш-товоқлар, транспорт) ва ҳоказо;

предметларнинг шакли ва ҳажми, рангини аниқлаш учун предметлар ва ўйинчоқлар тўплами.

Агар логопед нутқни тўғрилаш машғулотларида ўйин материалларидан кенг фойдаланса янада таъсирли ва қизиқарли бўлади.

«Мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг талаффузидаги камчиликларни тўғрилаш бўйича дидактик материал» (авторлар: Каме Г. А. Филичева Б. М. «Просвещение», 1971 й.) асосий қўлланма бўлиб ҳисобланади.

Ота-оналар билан ишлаш

Логопеднинг ота-оналар билан биргаликдаги иши бутун педагогик жараённинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади ва махсус болалар боғчаси шаронтида қуйидаги формада амалга оширилади.

Ота-оналар мажлиси. а) биринчи ота-оналар мажлиси август ойининг охири ёки сентябрнинг бошида ўтказилади. Унда ота-оналар ушбу муассасанинг тузилиши, бутун ўқув йили давомидаги иш мазмуни ва вазифалари, болалар боғчасининг кун тартиби ва қондалари билан танишдилар. Қонда бўйича бу мажлис махсус гуруҳларнинг ота-оналари билан болалар боғчасининг мудираси томонидан олиб борилади;

б) иккинчи мажлис октябрь ойи давомида ҳар бир логопед томонидан ўз гуруҳида ўтказилади.

Бу вақтга келиб логопед болаларни текширишни тугатади. Бу мажлиснинг мақсади ота-оналарни текширув натижалари билан таништиришдир. Бунда логопед фақатгина гуруҳнинг эмас, балки ҳар бир боланинг тўлиқ нутқ ва умумий ривожланиш характеристикасини беради. Ота-оналарга болаларнинг нутқ ривожланишидаги асосий камчиликларни содда ва тушунарли қилиб очиб бериш, уларнинг нормадан орқада қолиши даражаси ҳамда бу нуқсонни бартараф этишда биргаликдаги ҳаракат зарурлигини кўрсатиб ўтиш керак. Шу мажлисда логопед таълимнинг I даври иш режаси, унинг вазифа ва мазмуни ҳақида гапириб беради;

в) учинчи ота-оналар мажлиси январда ўтказилади. Бунда I ярим йилликка якун ясалади, кейинги тузатувчи таълимнинг асосий йўналишлари очиб берилади. Ҳар бир боланинг умумий ва нутқий ривожланиш характеристикаси берилади, болаларда қандай ўзгаришлар борлиги, шу билан бирга уйда алоҳида эътибор бериш зарур бўлган машғулотлар жараёнидаги қийинчиликлар кўрсатилади;

г) охириги, якунловчи ота-оналар мажлиси май ойида ўтказилади. Унда бутун ўқув йилига якун ясалади. Утилган материални мустаҳкамлашни давом эттириш учун керак бўлган маслаҳатлар берилади (алоҳида болаларга). Шу ерда логопед ота-оналарни уларнинг болалари оммавий ёки нутқий мактабда

Ўқишни давом эттириши ёки зарур бўлса махсус гуруҳда так-
рорий қатнаб туриши ҳақидаги комиссиянинг қарори билан
таништиради. Комиссия қарори тўлиқ асослаб берилади.

Ота-оналар билан қисқа суҳбатлар. Ҳар ҳафтанинг шанба
ёки чоршанба кунлари (куннинг 2- ярмида) ўтказилади. Бу
ерга ишлаш жараёнида кўпроқ қийинчиликлар келиб чиққан
болаларнинг ота-оналари таклиф қилинади. Логопед ота-она-
ларни товушларни нутқга қўйишнинг асосий усуллари билан
таништиради, уйда қандай машқларни бажариш кераклигини
айтади ва кўрсатиб беради, боланинг дафтарига ёзилган топ-
шириқларни қандай бажариш зарурлигини тушунтиради.

Ота-оналар бутун ўқув йили давомида **очиқ логопедик маш-
ғулотларга** қатнашиб турадилар. Машғулотлар 3 ойда камида
бир марта ўтказилади. Бу машғулотларда логопед ота-оналар-
ни асосий ўқитиш усуллари, материални танлаш ҳамда маш-
ғулот вақтида болаларга қўйиладиган талаблар билан таниш-
тиради.

Бундан ташқари бутун ўқув йили давомида логопед билан
тарбиячилар биргаликда ота-оналар бурчагини ташкил қила-
дилар. Бу ерда бола нутқининг нормада шаклланиши, нутқ
аномалиясининг турли кўринишларига тааллуқли алоҳида са-
воплар ёритилади, шу муаммолар ёритилган адабиётлар рўй-
хати таклиф қилинади. Шу группа болаларининг боғланган
нутқи, товушлар талаффузи шаклланишини ёритувчи бўлим-
даги материал вақт-вақти билан янгилашиб турилади. Бундай
жадваллар болалар нутқининг ҳолати, нутқи ривожланишидаги
ўзгаришларни кузатиб боришга ёрдам беради. Ота-оналар бур-
чагида ота-оналар мажлисининг вақти, логопед билан ўтка-
зиладиган суҳбатлар, мутахассисларнинг маслаҳатлари вақти
кўрсатиладиган ахборот бўлими бўлади.

Логопеднинг ҳисоботи

Йилнинг охирида логопед олиб борилган ишлар ҳақида
ҳисобот ёзиб, уни катта логопедга топширади, у эса шунга
асосланган ҳолда район ёки шаҳар халқ маорифи бўлимига
ҳисобот беради.

Бу ҳисоботларда қуйидагилар баён этилади:

1. Гуруҳга келган болалар сони (логопед хулосалари би-
лан).
2. Гуруҳларнинг комплектланган вақти.
3. Ҳисобдан чиқарилган болалар сони:
 - а) яхши нутқ билан;
 - б) яхши натижалар билан;
 - в) ҳеч қандай натижасиз.
4. Йўлланма беришга тавсия этиш:
 - а) оммавий мактабга, логопедик пунктда шуғулланиш
шарти билан;

- в) оғир нутқ бузилишига эга бўлган болаларга мўлжалланган махсус мактабга;
 г) оммавий болалар боғчасига.
 5. Такрорий курсга қолдирилган болалар сони*.
 6. Йил давомида турли сабабларга кўра мактабдан чиқиб кетган болалар сони.
 7. Перспектив режага киргизилган тадбирларнинг бажарилиши.

Савол ва топшириқлар

1. Фонетик-фонематик нутқ ривожланмаганлигига таъриф беринг.
2. Фонетик-фонематик нутқ камчиликларига эга бўлган болалар нутқига тавсиф беринг.
3. Фонетик-фонематик нутқ камчиликларига эга бўлган мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган логопедик тузатиш ишлари нималардан иборат.
4. Махсус болалар боғчасига борганда болалар нутқини кузатинг.
5. Махсус болалар боғчасига борганда логопеднинг ҳужжатлари билан яқиндан танишинг.
6. Фонетик-фонематик нутқ камчилигига эга бўлган болалар нутқини текшириш учун дидактик материаллар тайёрланг. Нутқ картаси билан яқиндан танишинг.
7. Ота-оналар билан ўтказиладиган семинар режасини тузинг.
8. Махсус боғчада логопед машғулотини кузатинг ва таҳлил қилинг.

16-БОБ. БОЛАЛАРДА НУТҚНИНГ ТўЛИҚ РИВОЖЛАНМАГАНЛИГИ

Мактабгача ёшдаги болаларда нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигини текшириш ва уни бартараф қилиш масаласи катта қизиқиш уйғотиб келмоқда, уни назарий ҳамда амалий жиҳатдан чуқурроқ ўрганишни талаб қилмоқда.

Эшитиш ва интеллект нормида бўлган болаларда нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги деганда нутқ аномалиясининг шундай формаси тушуниладики, бунда нутқ барча компонентларининг шаклланиши (нутқнинг фонетик-фонематик, лексик ва грамматик томони) бузилган бўлади.

Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигини Р. Е. Левина (1961) уч даража билан белгилайди: нутқий алоқа воситаларининг умуман йўқ бўлишидан то фонетик-фонематик ва лексик-грам-

¹ «Изоҳ» графасида нима сабабдан бола такрорий ўқитиш курсига қолдирилганлиги кўрсатилади.

матик жиҳатдан ривожланмаганлик элементларига эга бўлган мукамал нутқ бузилишигача.

Нутқ тўлиқ ривожланмаганлигининг I даражаси нутқнинг бўлмаслиги билан характерланади. Бундай болалар нутқсиз болалардир. 4—6 ёшдаги бундай болаларнинг луғат бойлиги камбағал, ноаниқ бўлади. Нутқи товушга тақлид қилиш, товушлар комплекси билан чегараланган бўлади. Нарса ва ҳодисаларни фарқ қилмаган ҳолда ифодалаш, сўзларнинг кўп маънога эга бўлиши характерли хусусият ҳисобланади: «**ту-ту**» — машина, паровоз, самолёт, қайиқ, кема; «**тақ**» — йиқилди, тушуриб юборди, синдирди, бузди. Бу болаларнинг пасив луғати актив луғатига нисбатан анча бойроқ, нутқни тушуниш пасайган бўлади, улар кўп сўзларнинг маъносини тушунмайдилар. Товушлар талаффузида турғунлик бўлмайди, товушлар бир-бири билан алмаштирилади, фонематик ўқув бузилган бўлади. Нутқ тўлиқ ривожланмаганлигининг бу даражасига эга бўлган болалар учун товушлар анализи бўйича берилган топшириқлар тушунарсиз бўлади.

Нутқ тўлиқ ривожланмаганлигининг II даражаси — дастлабки кенг қўлланадиган одатдаги нутқнинг бўлиши билан характерланади. Болалар оддий жумлалардан фойдалана билладилар, маълум луғат бойлигига эга бўладилар. Улар нарсалар, ҳодисалар, алоҳида белгилар номини ажрата оладилар. Лекин бундай болаларда нутқнинг қўпол даражада ривожланмаганлиги яққол ифодаланган бўлади. Улар икки-уч сўздан иборат гаплардан фойдаланадилар. Луғат бойлиги шу ёшга мос келадиган нормадан кам бўлади. Умумлаштирувчи сўзларни (мебель, кийим, сабзавотлар, мевалар ва бошқалар) билмаслик кузатилади. Ҳаракат, белгини билдирувчи сўзлардан фойдаланишда қийинчиликлар кузатилади, предмет номини, рангини, шаклини, ўлчамини ва бошқа белгиларини билмайдилар. Келишик формаларини чалкаштирадилар, феъл сонини от сонига мослаштира олмайдилар.

Нутқнинг фонетик томони шу ёшга мос келувчи нормадан орқада қолади. Шундай камчиликка эга бўлган болалар бўғинлар ўрнини алмаштирадилар, ундошлар кетма-кет келганда товушни қисқартирадилар.

Нутқ тўлиқ ривожланмаганлигининг III даражасида — нутқда лексик-грамматик ва фонетик-фонематик жиҳатдан ривожланмаганлик элементлари кузатилади. Болалар нутқга эга бўлган ҳолда кишилар билан алоқа боғлай оладилар, лекин буни ота-она (тарбиячи) иштирокида, уларнинг муайян тушунтиришлари ёрдамида бажарадилар. Бундай болалар учун эркин ҳолда алоқада бўлиш жуда қийин. Товушларни талаффуз қилишда уларни бир-биридан ажрата олмаслик, товушлар гуруҳини артикуляция жиҳатдан осонроқ бўлган товушларга алмаштириш, баъзи ҳолларда товушларни бузиб талаффуз қилиш бу болалар учун характерлидир. Луғат ҳам нормадан

орқада қолган бўлади, луғат бойлиги анализда лексик ҳолатларнинг ўзига хослиги кўринади. Текширишда гапларни, гапларда сўзларни охиригача гапирмаслик каби турғун грамматик хатолар кузатилади. Кўпчилик ҳолларда улар қўшимча қўшилиши билан сўз маъносининг ўзгаришини тушуниб етмайдилар.

Совет олимлари нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигини турли жиҳатларда ўргандилар: психологик-педагогик (Р. Е. Левина 1951, 1961), психологик-лингвистик (В. К. Орфинская 1959, 1963, Е. Ф. Соботович 1984, В. А. Ковшиков 1985), тиббий-педагогик (С. С. Ляпидевский 1969, Е. М. Мастюкова 1973 й. ва бошқалар).

Бир қатор текширишларда болаларда нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги масаласининг турли томонларидан бири кўпроқ ёритилди. Масалан, нутқни ривожланмаган болаларнинг товушлар талаффузи, бўғин тузилиши системасини ўзлаштиришлари Р. Е. Левина, Г. А. Каше, А. К. Маркова, О. Н. Усанова ва бошқаларнинг ишларида ёритилган. Нутқнинг умумий ривожланмаганлигида тилнинг луғат таркиби ва грамматик тузилишининг ўзига хослиги Р. Е. Левина, В. К. Орфинская, Н. Н. Трауготт, С. Н. Шаховская, В. К. Воробьева, Б. М. Гришпун, Л. Ф. Спирова, Н. А. Никашкина, Г. И. Горенкова, Т. Б. Филичева, Г. В. Чиркина, А. В. Ястребова, Е. Ф. Соботович, В. А. Ковишкова ва бошқа олимларнинг илмий-тадқиқот ишларида кўрсатилган.

Бу ишларда нутқнинг талаффуз томони, луғат бойлиги, грамматик тузилиши, мантикий ва товуш томонларини ўзлаштиришга таъриф берилади. Охириги йилларда дефектологик адабиётларда кенг ривож топган нутқнинг ривожланмаганлиги (рус тили) ҳақидаги тасавурлар уни ўзбек-рус икки тиллилиги шароитида ўрганишни зарур қилиб қўяди.

Болалар нутқ боғчаларига қабул қилинаётган 4—6 ёшли болалар анамнезида қуйидаги омиллар ўрин олади: отада руҳий касалликлар бўлиши, алкоголизм, онадаги алкоголизм, руҳий таносил ва оғир соматик касалликлар; онанинг ҳомиладорлик вақтида кун тартибига рўя қилмаслиги, туғруқнинг оғир ўтиши (туғруқнинг тез бўлиши, боланинг асфиксия билан туғилиши, туғруқ вақтидаги шикастлар); камқонлик, рахит, ички органлар касалликларининг асоратлари, умумий соматик заифлик, туғруқдан кейинги даврда болаларда бўлган генетик касалликлар. Бундан ташқари, ижтимоий шароитлар, педагогик жиҳатдан қаровсизлик.

Болалар руҳий фаоллигининг сезиларли даражада пастлиги, нутқий алоқа мативациясининг бўшашганлиги билан ажралиб турадилар, улар апатик, бефарқ, тез толиқувчан, негатив, эмоционал реакцияларнинг юзага чиқишида пассив бўладилар ёки аксинча ўзларини тута билмайдилар, кам маҳсулли фаолиятга эга бўладилар.

Психомотор функцияларнинг шаклланмаганлиги ёки уларнинг ривожланишида анча орқада қолиши болаларда ўз-ўзига хизмат қилишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради: нозик ихтиёрий ҳаракатларни талаб қилувчи ҳаракатлар (тугма қадаш, ботинка ипларини боғлаш, лента тақиш, кийим кийиш). Бу қийинчиликлар фазовий мўлжал олишнинг бузилиши натижасида янада чуқурлашади, бу, масалан, ботинканинг ўнг-чапини, кийим қисмларини ажрата олмасликда ва бошқаларда ифодаланади.

Бундай болаларда фазовий гнозис ва праксис бузилишлари кузатилади. Кўрув-фазовий мўлжал олиш бўйича топшириқлар бевосита топшириқ (илтимос) орқалигина бажарилиши мумкин, ўлчам, шакли, ранги билан фарқ қиладиган предметлар ёрдамида ҳаракат қилиш қийинлашади.

3 ёшли болаларда нутқ ноаниқ, 5 ёшли болаларда эса нутқ умумий ривожланмаганлигининг I ва II даражаси кузатилади. Барча болаларда асосий: сирғалувчи, шовқинли, сонор, жарангли-жарангсиз, тил олди, тил орқа товушлари гуруҳини ўз ичига олган талаффуз бузилишлари кузатилади.

Болаларда нутқий ва нутқий бўлмаган фаолиятга қаратилган диққат, фонематик идрок, фонематик анализ, синтез, тасаввурлар ривожланмаган бўлади. Сўзнинг товуш структураси қўпол бузилган бўлиб, бола на фақат мураккаб, балки товуш таркиби жиҳатдан содда сўзларни ҳам тўғри талаффуз қила олмайди. Болаларда жумлалар тузиш фрагментар, аграмматик бўлиб, келишиқ қўшимчалари, боғловчилар, ёрдамчи сўзларни нотўғри қўллаш кузатилади. Нутқни, айниқса, мураккаб грамматик конструкцияларни тушуниш бузилган, луғат бойлиги камбағал бўлади.

Нутқ ва тафаккурнинг ривожланмаганлигини белгиловчи биологик ва ижтимоий омилларнинг мураккаб қўшилиши нутқ умумий ривожланмаганлигининг дифференциал диагностикасини қийинлаштиради.

Т. Б. Филичева ва Т. В. Чиркина махсус боғчада нутқи умумий ривожланмаган болаларни ўрганишнинг бир нечта босқичини ажратиб кўрсатадилар:

Ориентировка босқичи ота-оналар билан бир мақсадга йўналтирилган суҳбат ўтказиш, махсус ҳужжатларни ўрганиш ва бола билан суҳбат ўтказиш орқали амалга оширилади.

Кейинги босқич тил системаси компонентларини муфассал текшириш, бу босқич охирида логопедик хулоса асослаб берилади. Учинчи босқич махсус таълим ва тарбия шароитида болани динамик кузатишдан иборат бўлиб, бу босқич жараёнида нутқ тараққиётидаги ижобий ўзгаришлар кузатилади ва етарлича аниқ ифодаланмаган нуқсонлар аниқланади.

Мактабгача ёшдаги болаларни ўрганишда қуйидаги принципларга риоя қилиш зарур: онтогенетик, этиопатогеник (нутқ аномалиясининг симптоматикаси ҳисобга олинади) фаолияти

(етакчи ёш фаолиятини ҳисобга олиш), нутқий ва умумий рухий тараққиётнинг ўзаро алоқадорлигини ҳисобга олиш.

Нима бирламчи, нутқий ривожланмаганликми ёки интеллектуал ривожланмаганликми? Буни аниқлаш учун нутқи тўлиқ ривожланмаган болани ҳар томонлама текшириш унинг ривожланишини пронатал (туғруқча бўлган давр), натал (туғруқ вақтидаги давр) ва постнатал (туғруқдан кейинги давр) даври ҳақидаги унинг шахсининг ривожланиши ҳақидаги зарур маълумотларни билиш зарур. Шунинг учун нутқий функция билан бирга психик фаолиятнинг нутқий бўлмаган функциялари (умумий ва нутқий моторика), хулқ, эмоционал-ирода доирасининг ўзига хос хусусиятлари ва нутқий фаолият (экспрессив нутқнинг шаклланиши ва ҳолати), нутқни идрок қилиш ва тушуниш, товушлар талаффузининг ҳолати, фонематик анализ ва синтез, фонематик тасаввурлар, лексика ва нутқ грамматик тузилишининг ҳолати, нутқ ритми ва суръати бузилишларининг характери текширилади.

Болаларнинг нутқий ва нутқий бўлмаган моторикасини, улар хулқининг ўзига хос томонларини, импрессив ва экспрессив нутқини ўрганиш бўйича материаллар, шунингдек, нутқи умумий ривожланмаган болаларни текшириш жараёнида логопед суҳбат, савол-жавоб, кузатиш, баҳолаш, тиббий ва педагогик ҳужжатларни ўрганиш, лаборатория ва табиий эксперимент каби методлардан фойдаланилади.

Логопедик текшириш Болаларнинг импрессив нутқини текшириш методикаси

Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигига эга бўлган мактабгача тарбия ёшдаги болаларнинг импрессив нутқини текшириш уларнинг пассив луғатини ўрганишга қаратилган бўлиб, фонематик анализ ҳолатини, сўзларни, гапларни ва боғланган нутқни тушуниш ҳолатини аниқлаш бўлимларни ўз ичига олади.

Нутқни тушуниш — мураккаб психологик жараён бўлиб, у нутқ товушларини идрок қилиш, сўзлар, гапларнинг ва текстнинг маъносини тушунишдан иборатдир.

А. Р. Лурия импрессив нутқни текширишда унинг экспрессив томони билан ўзаро боғлиқлигини эътиборга олиш кераклигини таъкидлайди¹. Бу шу билан тушунтириладики, нутқни эшитишнинг бузилиши нутқ артикуляцияларининг ва экспрессив нутқнинг иккиламчи бузилишига олиб келади. Артикулятор жараёнларнинг ва ички нутқнинг бузилиши нутқ товушларини идрок қилиш ва нутқ мазмунини тушуниш каби импрессив жараёнларга таъсир қилади. Бундан ҳам илгари импрессив нутқнинг мураккаблиги ҳақида Л. С. Выготский ҳам

¹ Лурия А. Р. Высшее корковые функции человека. М., 1962.

ёзган эди. Унинг фикрича, «нутқни тушуниш — товуш сигнали бўйича реакцияни бажаришдан кўра кўпроқ ва бошқачароқ нарсадир»¹.

Фонематик анализни текшириш

Фонематик идрок болада бевосита нутқий алоқа асосида шаклланади.

Мактабгача ёшдаги болалар бир-биридан бир товуш билан фарқ қиладиган сўзларни ажрата олмайдилар, шунинг учун болаларга бир товуш билан фарқ қиладиган сўзларни берамиз:

<i>гул</i> — <i>кул</i>	<i>соч</i> — <i>қоч</i>
<i>куз</i> — <i>туз</i>	<i>оз</i> — <i>оч</i>
<i>сим</i> — <i>шим</i>	<i>баҳор</i> — <i>наҳор</i>

ва шу сўзларга мос келадиган расмларни топиш ва кўрсатиш кўникмаси аниқланади.

Сўзларни тушунишни текшириш

Текшириш шундан бошланадики, болага у бевосита кўрмаётган предметларнинг номи айтилади ва уларни кўрсатиб бериш сўралади. Масалан, тана қисмлари — кўз, пешана, юз, бурун, соч, даҳан, қўл, оёқ ва бошқалар.

Кейин болага уй предметларини: стол, стул, шкаф, қандил, кўзгу; ўйинчоқлардан — қўғирчоқ, машина, коптокларни кўрсатиш таклиф қилинади.

Сўзларни тушунишни текширишнинг кейинги босқичи расмда тасвирланган предметларни таниш кўникмасини аниқлашдан иборат бўлади. Бунда болага турли тематик гуруҳларга кирувчи ва бир-биридан шакли, ранги, ҳажми ва сони жиҳатдан фарқ қилувчи предметлар тасвирланган предметли расмлар кўрсатилади. Бу расмларда уй ҳайвонлари ва ёввойи ҳайвонлар, ўйинчоқлар, сабзавотлар, мевалар, идиш-товоқлар, транспорт, шунингдек йил фасллари тасвирланган бўлади.

Бу дидактик материал болалар боғчасининг дастури талабларига мувофиқ келади ва ёш бўйича ажратилади.

Содда гапларни тушунишни текшириш

Болага вазиятли расмлар кўрсатилади ва бир қатор қуйидаги типдаги содда гаплар таклиф қилинади: «Қиз ўтирибди», «Қизда қизил копток бор», «Бола югурыпти», «Бола турибди», «Болада машина бор», «Кучук югурыпти» ва ҳоказо. Шундан

¹ Виготский Л. С. Избранные психологические исследования. М., 1956 г. 117-бет.

сўнг бола айтилаётган ҳодиса тасвирланган расмни кўрсатиши лозим. Бундан ташқари қуйидагиларни кўрсатиш сўралади: олма-махоннинг момиқ думи, қиз қаерда сакраяпти, югураяпти, ёзяпти, сирпанчиқ учаяпти ва ҳоказолар.

Кейин битта гапда келган 1—2—3 та изчил ҳаракатларни бажаришни ўз ичига олувчи сўз шаклидаги буйруқларни бажариш усулидан фойдаланилади. Масалан, «Тур, стол ёнига бор, ўйинчоқларни ол ва полга қуй. Коптокни ол, полга ур ва менга бер».

Сўнг болаларнинг грамматик структураларни тушунишлари аниқланади.

1. Бирлик ва кўпликдаги отларни тушуниш. Болага предметли расмлар кўрсатилади, уни таниш ва кўрсатиш кўникмаси аниқланади: машина қаерда, машиналар қаерда, қўғирчоқ қаерда, олма қаерда, олмалар қаерда ва ҳоказолар.

2. Кичрайтириш-эркалаш суффиксига эга бўлган сўзларни тушуниш. Болага предметли расмлар кўрсатилади ва қуйидагиларни кўрсатиш кўникмаси аниқланади: стол қаерда, ўйинчоқли столча қаерда, қошиқ қаерда, қошиқча қаерда, қуён қаерда, қуёнча қаерда ва ҳоказолар.

3. Боғланган нутқ мазмунини тушуниш. Бу бўлимда шеърӣй ва дарак гапли текстлар мазмунини тушуниш текширилади. Бунинг учун болаларга шеърӣй текст таклиф қилинади.

Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигига эга бўлган мактабгача ёшдаги болаларнинг импрессив нутқини чуқур текшириш психолого-логопедик текширишнинг умумий системасида болаларнинг пассив луғатини ва шунингдек, улар руҳӣй фаолиятининг баъзи томонлари ҳолатини аниқлашга ёрдам беради, чунки мантиқӣй идрок инсоннинг мураккаб специфик перцептив-фикрӣй фаолияти бўлиб ҳисобланади.

Импрессив нутқ боланинг кишилар билан алоқа боғлашига ва фаолиятига таъсир қилади, нутқӣй ва нутқӣй бўлмаган ҳаракатларни режалаштириш қуроли бўлиб майдонга чиқади.

Экспрессив нутқни текшириш методикаси

Бола болалар нутқ богчасига қабул қилинганч, логопед уни бир ой давомида текширади, кейинчалик текшириш натижалари коррекцион-логопедик таъсир жараёнида яна аниқлаштирилади.

Боланинг муомала алоқасига киришини текшириш

Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигига эга бўлган мактабгача тарбия ёшидаги болалар билан биринчи учрашувда логопед албатта боланинг алоқага қандай киришинини аниқлайди (осон, қийин ёки ҳайиқиб, қўрқиб, негативизм).

Бундан ташқари боланинг ўз тенгдошлари билан қандай нутқӣй алоқага кириши ҳам текширилади: бошқалар билан

осон нутқий алоқа ўрнатади, тез-тез ёки камдан-кам уришади, нутқий алоқага киришишда ташаббускор ёки пассив, нутқий алоқага киришиши турғун.

Нутқий бўлмаган моторикани текшириш

Логопед болага сўз инструкцияси ва тақлид бўйича қуйидаги вазифаларни бажаришни таклиф қилади:

— вазифа бўйича иккала оёқда ёки бир оёқда югуриш, сакраш;

— юриш, югуриш, сакрашда сигнал бўйича тўхташ;

— бир оёқда, сўнг иккинчи оёқда саноқ остида туриш;

— логопедга коптокни отиш ва уни илиб олиш;

— полда ётган обруч ичига иккала оёқ учиди сакраб кириш ва ундан сакраб чиқиш;

— қўлда байроқчаларни ушлаган ҳолда қўлни қуйидаги сўз буйруқларига амал қилиб ҳаракатлантириш: олдинга, орқага, юқорига, пастга;

— чўккалаб ўтирган ҳолда полда коптокни у қўлдан бу қўлга юмалатиш, сўнгга коптокни кўтариб, ўридан туриш;

— югуриш вақтида коптокни отиш ва илиб олиш;

— лентани тугун қилиб, сўнг бантик қилиб боғлаш ва бошқалар.

Боланинг моторикасини текшириш натижасида логопед қуйидаги маълумотларни олади: оёқ, қўллар координацияси (тўғри, нотўғри, умуман йўқ); тана мувозанатини сезиш, боланинг гавдасини тутиши, ҳаракатларни бажариш даражаси (тўлиқ, нотўлиқ); бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга ўтиш (ўз вақтида, секинлашган, йўқ); ҳаракатларни бажариш мустақиллиги (тўлиқ ёки логопед ёрдамида); чапақайлик, мимик ҳаракатлар (нормада, амимиклик), юз мускулларининг гиперкинезияси, синкезиялар, яъни асосий ҳаракатлар билан бирга бажариладиган қўшимча ҳаракатлар (бир оз ёки яққол ифодаланган).

Боланинг мотор функциясини текшириш натижалари қуйидаги параметрлар бўйича умумлаштирилади.

Нормал моторика:

— ҳаракатларнинг статик координацияси шаклланган: топшириқ бўйича ёки эркин равишда керакли ҳолатни аниқ белгилай олади;

— ҳаракатларнинг динамик координацияси шаклланган: ҳаракатлар аниқ, ишонч билан бажарилади, мотор активлигининг турли хил кўринишлари билан ўзаро боғланган (югуриш, сакрашда, чапак чалишда);

— қўл бармоқлари ва майда қўл ҳаракатлари тўла шаклланган; юз мимикаси ифодалади ва эмоционал.

Фонематик анализ, синтез ва фонематик тасаввурларни текшириш

Бу функцияни текшириш бола учун нутқнинг барча томонлари — луғат, фонематик ўқув, грамматик тузилишни ривожлантириш нуқтаи назаридан олиб бориладиган логопедик иш учун зарурдир.

Фонематик анализни текшириш. Бунда болаларнинг қуйидаги қобилиятларини аниқлаш зарур:

- сўз бошидаги товушни аниқлаш;
- сўз ичидан керакли товушларни ажратиб олиш;
- жуфт товушларни бир-биридан фарқлаш: *б—п, т—д, с—з, ш—ж*.

— товушнинг сўздаги ўрнини аниқлаш; масалан, сўзда учинчи бўлиб қандай товуш келяпти;

- товушнинг сўздаги кетма-кетлигини аниқлаш;
- сўздаги товушлар сонини аниқлаш: масалан, сўзда нечта товуш бор?

Фонематик синтезни текшириш. Бунда болаларнинг кетма-кет берилган товушлардан бўғинлар тузиш қобилиятини текшириб аниқланади;

Фонематик тасаввурни текшириш. Бунда болаларга қуйидаги топшириқлар берилади:

- берилган товуш қатнашган сўз ўйлаб топиш;
- номлари оппозицион товушлар билан бошланадиган предметли расмларни икки қаторга тахлаш. Масалан, *с—ш ч—ц, р—я* ва бошқалар.

Нутқ просодик компонентларининг ҳолати

- суръат: нормада, секинлашган, тез;
- ритм: нормада ёки аритмия;
- овоз: нормада, бўғиқ, ҳирилдоқ, заиф, паст.
- овоз тембри: юмшоқ, қаттиқ;
- овоз атаки: қаттиқ, юмшоқ, йўқ;
- нутқнинг аниқлиги: аниқ, равшан, мужмал;
- нафас: нормада, тезлашган, секинлашган;
- нафас олиш чуқурлиги: нормада, юзаки.

Луғат бойлиги ҳолатини ўрганиш

Луғат бойлигини ўрганиш учун махсус усуллар қўлланилади: предметларни номлаш, тасвирланишига кўра предметларни номлаш, предметлар номини умумлаштириш ва бошқалар.

Болага предметлар ёки предметлар тасвирланган расмлар берилади ҳамда уларнинг сифати ва белгиларини номлаш таклиф этилади. Предметлар ва расмлар темалар бўйича танланади. Масалан, ўйинчоқлар, идиш-товоқлар, мебель, кийимлар,

оёқ кийимлари, одамнинг тана қисмлари, уй ва ёввойи ҳайвонлар, ўсимликлар, одамлар касби, йил фасллари.

Болага яна қуйидаги вазифалар таклиф этилади:

— расмларни ва кўрсатилган иш-ҳаракатни номлаш: «Бола нима қилаяпти?» — бола иш-ҳаракатни номлаш билан саволга жавоб бериши керак. «Мен нима қилаяпман?» — иш-ҳаракат амалда намойиш этилади;

— предметларни номлаш. Бола номлаши керак бўлган предметлар ёки уларнинг сифатий белгилари тасвирланган предмет расмлари кўрсатилади. Бунда логопед болага қуйидаги каби саволлар билан мурожат этади: «Бу нима?», «Бу ким?», «Нима қилаяпти?», «Қандай?», «Кимники?»;

— тасвирланишига кўра предметларни номлаш: қайси ҳайвон сут беради? Нима билан ёзамиз? ва бошқалар.

— умумлаштирувчи сўзларни ажратиш: бир қатор предметларни ёки предмет (тасвирланган) расмларни битта умумий сўз билан номлаш. Масалан: олма, анор, узум, беҳи, шафтоли, анжир, лимон ёки уларнинг расмлари кўрсатилади ва савол берилади. «Бу кўрсатилган предметларни бир сўз билан қандай номлаймиз?».

— расмлардан фойдаланган ҳолда уларнинг ҳаракати билан номлаш таклиф этилади. Болага расмларни кўриш таклиф этилади, бунда бола расмдаги предмет қандай ҳаракат қила олишини айтиб бериши лозим (самолёт учаяпти, қалдирғоч учаяпти, қўғирчоқ ўтирибди, бола югурияпти, қиз сузяпти). Қуйидаги саволлар билан болага мурожаат этиш мумкин: «Бола нима қилаяпти?» ва ҳоказолар;

— предметнинг белгисини аниқлаш. Осмон қандай? (ҳаво ранг), пальто кимники? (онамники)

— синоним ва антонимларни танлаш: иссиқ — совуқ, ширин — аччиқ, баланд — паст, йўғон — ингичка;

— бир ўзакли сўзларни билиш (боғ, боғча, боғбон);

— отлардан сифат ҳосил қилиш (Стул ёғочдан қилинган). Қандай стол? (ёғоч стол). Гуручли таом. Қандай таом? (гуручли).

Болалар нутқининг грамматик томонини ўрганиш

Бунинг учун болаларга қуйидаги вазифаларни бажариш таклиф этилади:

— сюжетли расмлар асосида ҳикоя тузиш;

— предметли расмлардан фойдаланган ҳолда бирликдаги отлардан кўпликдаги отларни ҳосил қилиш (копток — коптоклар, қалам — қаламлар, китоб — китоблар ва ҳоказо);

— отлардан кичрайтириш-эркалатиш формаларини ҳосил қилиш. Масалан: уй — уйча, стол — столча;

— отлардан сифат яшаш:

Бунда асосий эътибор гапларнинг тузилишига қаратилади.

Болага расмлар ёки давомли расмлар асосида ҳикоя қилиб бериш, оддий ва мураккаб мазмунли матнларни сўзлаб бериш таклиф этилади. Бунда сўзларни боғлаб, матнни қай даражада сўзлаб бериши ва ундаги камчиликлар ҳисобга олиб борилади.

Бола нутқининг активлик даражаси, унинг монологик ва диалогик нутқдан фойдаланиш имкониятлари белгилаб борилади. Бундан ташқари, боланинг нутқий муомалада ташаббускорлиги, шеър, ашула билиш-билмаслиги ҳам ҳисобга олинади.

Боланинг фақат нутқи эмас, балки унинг психологик хусусиятлари, шахсининг характерли томонлари, ақлий ҳолати ҳам ўрганиб борилади.

Логопед текшириш жараёнида болани фақат кузатиб, у бажарган вазифаларни баҳолабгина қолмай, балки керак бўлганда болага ёрдам бериши лозим. Текшириш жараёнида бола фаолияти, унинг қизиқиши, муваффақият ва муваффақиятсизликдан таъсирланиши, қийинчилик характери ва уни бартараф этиш усуллари, йўл қўйилган хатоларни тўғрилаш қобилияти-ни ҳисобга олиш лозим.

Болани чарчатиб қўймаслик, шунингдек, бола фаолиятининг активлик даражасини пасайтирмаслик учун текшириш вақтида иш турлари ўзгартириб турилади.

Текшириш жараёнида болага ва унинг ота-онасига бўлган муносабат меҳрибонларча, текшириш психотерапевтик таъсир этиш асосида бўлиши керак.

Текшириш усуллари бир қолипда бўлиши мумкин эмас, улар ҳамма вақт индивидуал йўналишдадир.

Тўғри ташкил этилган текшириш ишлари дифференциал диагностика масалаларини ҳал этишга имкон беради, шунингдек тузатиш-тарбиявий иш методларини тўғри танлашда катта аҳамиятга эгадир.

Болаларнинг боғланган нутқини текширишда қуйидаги топшириқларни бериш мумкин:

- а) сюжетли расмлар ёрдамида гап тузиш;
 - б) ўқиган текстини сўзлаб бериш;
 - в) давомли сюжетли расмлар ёрдамида ҳикоя тузиш.
- Ҳамма топшириқ она тилида бажарилади.

Текшириш учун материаллар

Предмет модели, муляж, тарқатма материаллар (расмлар, конструкторлар). Зондлар, шпатель, ойна (девор ва стол ойнаси).

Дидактик материаллар: ўйинчоқлар тўплами, стол устида ўйналадиган ўйинчоқлар (лото, домино).

Альбомлар ёки расмлар тўплами, предметли, иборали, сюжетли, давомли, қирқма расмлар.

Турли катталиқдаги ва турли хил саноқ материаллари, ма-

зайка, оптик-фазовий тасаввурларини аниқлаш учун турли ранг ва формадаги предметлар тўплами.

Турли ўлчамдаги предметлар ёки уларнинг расмлари.

Овозли ўйинчоқлар тўплами: барабан, най, пианино, овоз чиқарадиган ҳайвон-ўйинчоқлар.

Расмлар тўплами (ўйинчоқлар): мебель, кийим, идиш-товоқлар, транспортлар, уй ва ёввойи ҳайвонлар, сабзавотлар, мевалар.

Фонематик идрокни текшириш учун махсус қўлланмалар: жуфт предметли расмлар, бўғинлар, сўзлар.

Нутқ картаси

1. Фамилияси, исми _____

2. Ёши (ой, число, тугилган йили) _____

3. Уй адреси _____

4. ГРУППАГА ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ВАҚТИ _____

5. Боланинг қаердан келганлиги _____

6. Ота- онасининг исми, фамилияси

Отаси _____

Қасби _____

Онаси _____

Қасби _____

7. Ота- онасининг шикоятлари _____

8. Анамнез (нечанчи ҳомила бўлган, ҳомиладорлик қандай кечган, туғилган заҳоти қичқирганми? Жисмоний ривожланиши қандай ўтган, қачон бошини тутган, қачон ўтирган, турган ва юрган), бир ёшгача қандай касалликларни бошидан кечирган? — _____

9. Нутқ тараққиёти: гугулаш даври, биринчи сўз ва биринчи жумлаларни қачон айта бошлаган? Луғат бойлиги қандай ривожланган? _____

10. Эшитиш қобилияти _____

11. Кўриш қобилияти _____

12. Ақлий фаолияти _____

13. Нутқий муҳит ва социал шароитлар. Логопедга мурожаат этганими? _____

14. Логопед билан машғулотлар қанча муддатгача олиб борилган? Натижаси қандай бўлган? _____

15. Боланинг нутқ камчилигига бўлган муносабати _____

16. Нутқига умумий характеристика: а) нутқнинг темп ва равлонлиги _____

б) овоз. _____

в) нафас _____

17. Артикуляцион аппаратнинг анатомик тузилиши ва ҳаракатчанлигини текшириш: _____

а) лаблар _____

б) тил _____

в) жағлар _____

г) тишлар _____

д) қаттиқ танглай _____

е) юмшоқ танглай _____

18. Товуш талаффузини текшириш

ф	в	п	б	т	д	с	з	у	ш	ж	ч	р	л	г	ғ	к	қ	ҳ	х

19. Фонематик ўқув:

а) товушлар дифференциацияси

п — б	б — п	т — д	д — т	с — з	з — с	ш — ж	ж — ш	к — г	г — к	қ — ғ	ғ — қ

б) бўғинларни такрорлаш

па — ба	ба — па	та — да	да — та	са — за	за — са	ша — жа	жа — ша	ка — га	га — ка

в) нутқнинг товуш таркибининг анализи

Сўзларда биринчи товушни ажратиш:

анор	тулки	китоб
олма	бўри	чироқ
ручка	шаҳар	соат

Сўзларда охирги товушни ажратиш:

ой	балиқ	дафтар
қуёш	қор	уй
осмон	сув	сигир

Мураккаб бўғинли сўзларни талаффуз қилиш:

революция	гултожихўроз
трактор	шаҳаншоҳ
экскаватор	лолақизғалдоқ

20. Умумий моторика ҳолатини текшириш:

а) ҳаракат координацияси _____

б) майда қўл ҳаракати _____

в) бола қайси қўли билан кўпроқ ҳаракат қилади? _____

21. Боланинг умумий ривожланиши: _____

а) диққати _____

б) иш қобилияти _____

в) сўзлашув суҳбати _____

Сенинг исминг нима _____

Ёшинг нечада _____

Қаерда яшайсан _____

Онангнинг, отангнинг исми нима _____

Отанг, онанг ким бўлиб ишлайди? _____

Сенинг дўстларинг борми? _____

Тўғри ва тескари саноқ _____

Ҳисоблаш операцияси _____

Геометрик шаклларни номлаш ва ажратиш _____

Ранглар _____

22. Предметларнинг классификацияси:

а) тўртинчиси ортиқча _____

б) вақт ва фазони аниқлаш _____

в) логик тафаккур қобилияти _____

23. Нутқнинг тушуниш қобилиятини текшириш:

а) содда ва мураккаб сўз инструкцияларини бажариш _____

б) келишиқ қўшимчалари, кўплик қўшимчаларини тушуниши _____

24. Луғат бойлиги:

а) предметларни номлаш _____

б) предмет қисмларини номлаш ва кўрсатиш

25. Умумлаштириш даражаси:

олма, анор, шафтоли, узум, беҳи, олхўри —
 сабзи, пиёз, картошка, лавлағи, шолғом —
 сигир, қўй, кучук, мушук, бузоқ —
 бўри, тулки, айиқ, шер, йўлбарс —
 автобус, трамвай, троллейбус, самолёт —

26. Предмет белгисини билдирувчи сўзлар:

қизил олма — қандай олма?
 катта копток — қандай копток?

27. Сўз бойлигида феълларнинг ишлатилиши:

а) ошпаз

ўқитувчи

шофёр

нима қилаяпти?

б) нима қандай овоз чиқаради?

мушук — миёвлайди

ит —

ғоз —

товуқ —

сигир —

сичқон —

28. Нутқнинг грамматик томонини текшириш;

- расмга қараб ҳикоя тузиш;
- серияли расмларга қараб ҳикоя тузиш;
- эслаб қолганларини ҳикоя қилиш;
- тасаввури бўйича ҳикоя қилиш;
- кўрган воқеаларини ҳикоя қилиб бериш.

29. Логопеднинг хулосаси:

Вариантлар: болаларда нутқнинг умумий ривожланмаганлиги (3 даражаси), унинг мотор анамея билан биргаликда келиши;

Болаларда нутқнинг умумий ривожланмаганлиги (2 даражаси), унинг дизартрия билан биргаликда келиши.

Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларнинг таълим ва тарбиясини ташкил қилиш

Нутқ камчиликларини тадқиқ қилишда нутқнинг ривожланишини ўрганишга изчил ёндошиш принципи қўлланилади. Бу эса нутқи унча ривожланмаган болаларни мактабда ўқитишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишга (Р. Е. Левина 1961, 1964, 1968 й., Г. А. Каше 1962, Н. А. Никашина 1965, Г. В. Чиркина 1965, Л. Ф. Смирова 1975, 1980), шунингдек, мактабгача ёшдаги болалар билан ўтказиладиган машғулотлар мазмунини аниқлашга (Н. С. Жукова, Е. М. Мастюкова, Т. Ю. Филичева, 1973) имкон берди.

Бу ишларда болаларнинг нутқ талаффузини, луғат таркибини, грамматик тузилишини, равон гапиришни ўрганишлари ва эгаллаб олишлари, нутқни тузатиш жараёнида болаларнинг ўзбек тилининг маънавий ва талаффуз томонларини билиб олишларининг ўзига хослик тафсилотлари келтирилади.

Нутқ муомаласи боланинг тўлиқ руҳий ривожланишидаги зарур шартдир. Нутқ бузилганда, айниқса, нутқнинг тўлиқ ривожланмаслиги камчилигида болаларни махсус ўқитмай туриб бутун тил системаларининг шаклланиши жуда қийин ва умуман мумкин эмас.

Кичик ёшдаги болаларнинг нутққа нисбатан сезгирликлари туфайли, нутқи бузилган болаларнинг нутқини яхшилаш ишларини ташкил қилиш жуда муҳим. Нутқни тузатиш учун ўқитишдан мақсад — болаларда ўртача баландликда овоз чиқариб тўғри ва равон сўзлаш малакасини ошириш, бунда уларнинг ўз она тилларидаги сўз бойликлари ва нутқларининг тараққиёт даражаси ёшларига монанд бўлиши кўзда тутилади.

Нутқни тузатиш-тарбиялаш ишларида болаларнинг тил омиллари, руҳий фаолиятлари ҳисобга олинади. Болаларни ўқитишда уларда диққат, хотира, ўзларини тута билиш кўникмаларини тарбиялаш билан узвий боғлаб олиб бориш ишлари кўзда тутилади.

Логопедик иш қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- мавзу жиҳатдан бирлаштирилган пассив ва актив луғат (сўз) бойлигини шакллантириш;
- талаффуз кўникмаларини шакллантириш;
- фонетик идрокни, товушни таҳлил ва синтез қилиш кўникмаларини ривожлантириш;
- сўз тузишни, равон нутқда ҳар хил гаплар тузишни ўргатиш.

Сўз бойлигини ошириш ва нутқни грамматик жиҳатдан тўғри тузишга қаратилган логопедик иш айни вақтда она тилидаги нутқнинг лексик-грамматик таркибини ҳамда фонетик таркибини такомиллаштиришга ёрдам беради, бу эса ўзбек болаларининг умумий таълим мактабларида она тилларида ҳам, рус тилида ҳам ўқий олишларига шароит яратади.

Нутқи бузилган болалар учун мўлжалланган мактабгача ёшдаги болалар муассасалари ва гуруҳлари — дудук, нутқи тўлиқ ривожланмаган, нутқи фонетик жиҳатдан ривожланмаган мактабгача ёшдаги болаларнинг махсус муассасаларидир.

Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар гуруҳларида ўқитишдан мақсад — нутқдаги камчиликни ва ривожланмаслик натижасида келиб чиққан иккиламчи аломатларни йўқотиш ёки ўрнини қоплаш.

Нутқни тузатиш, болаларни тарбиялаш ва ўқитиш ишларини логопед, тарбиячи, музика раҳбари боланинг ота-онаси билан узвий мулоқотда амалга оширади.

Махсус мактабгача тарбия болалар муассасалари қуйидаги вазифаларни ҳал қилишлари лозим:

— махсус изчил таълим ва тарбия олувчилар қаторига қўшилган болаларни чуқур ўрганиш жараёнида уларга бирламчи диагноз қўйиш;

— педагогик шарт-шароит яратиш бериш ва тарбияга комплекс ёндошиш туфайли болаларга бир хил имконият яратиш ҳисобига уларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш;

— нутқнинг бузилиши характери ва камчиликнинг қандайлигини ҳисобга олиб тузатиш-педагогик, тарбия ишларини изчил амалга ошириш, болаларни мактабда ўқитишга тайёрлаш.

Мактабгача ёшдаги нономал болаларни тарбиялашнинг ҳозирги талқини қуйидагиларга асосланади:

— мактабгача ёшдаги болаларнинг руҳий-жисмоний имкониятларини ва руҳий функцияларининг шаклланишидаги сезгирлик даврларини ҳисобга олиш;

— камчиликнинг қандайлигини, қачон пайдо бўлганлигини, болаларнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олиб, умумий ривожланиш ишларини тузатиш-тарбиялаш ишлари билан уйғуллаштириш;

— болаларнинг ўсишини муттасил ўрганиш ва мақсадли педагогик таъсир натижасида пайдо бўладиган янги руҳий ўзгаришларни аниқлаш;

— ҳар қайси ёш гуруҳида таълимни бир хиллаштириш учун шароит яратиш;

— дидактик қондаларга риоя қилишда мактаб билан изчил алоқани таъминлаш: ҳар бир навбатдаги ёш босқичда талабларни кучайтириб юбормаслик;

— мактабгача ёшдаги болаларни ўқитиш ва тарбиялашга фаоллик билан ёндошиш, бу эса болалар фаолиятидаги етакчи омиллар маромидаги тарбия-таълим ва (ўйинлар, расмлар ва чизмалар чизиш, меҳнат, ўқув фаолиятининг оддий хиллари) тузатиш-тиклаш ишларининг барча турларини ўтказишни тақозо қилади;

— нутқни ривожлантиришга нутқ фаолиятининг турли хилларини шакллантирадиган омил деб қараш.

Генетик принципдан фойдаланиш (бунга сабаб генетик принципнинг логопедик тадқиқотлар методикасидаги ролидир), яъни руҳий ривожланишдан болалар нутқининг нормал ривожланиш умумий қонуниятларини очувчи восита сифатида фойдаланиш. Бунинг моҳияти нутқ ривожланишининг турли боқичларида статик хулосалар ўтказиш эмас, балки турли даражаларни қайд қилишдир.

Энг асосийси, бу принципдан фойдаланишнинг моҳияти шундаки, нутқ ривожланишининг антигенетик жараёнларига асосланиб, тажриба таълими мобайнида болаларни нутқ ривожининг бир сатҳидан иккинчисига (юқорисига) ўтказиш ва амалда нутқнинг ривожланиш йўли, воситалари ва мазмунини аниқлаш керак.

Нутқнинг бир даражадан иккинчи даражага яхшиланиши таълим жараёнида юз бериши туфайли биз юқорида айтиб ўтган маънодаги генетик принцип сифат жиҳатидан ривожлантириш ва тўлдириш зарурлигини тақозо қилади.

Биз «болани ўрганар эканмиз, уни ўргатиб ҳам борамиз». Бу ҳолдан логопедик текшириш методикасида, сўнгра нормал бола нутқини яхшилаш жараёнида ҳар хил кўринишда ва аниқ фойдаланиш лозим. Шундай қилиб, тадқиқот «амалиётида» назария билан амалиёт орасида алоқа, бирликка замин яратилади.

Логопедик-тузатиш ишларининг асосий йўналишлари

Нутқни тузатиш тарбия ишларининг самарадорлигини, болаларнинг боғчада бўлиш вақтларини аниқ режалаштириш, кун мобайнида ўтказиладиган тадбирларни тўғри тақсимлаш, логопед билан тарбиячининг ишларини бир-бирига тўғри мувофиқлаштириш билан белгиланади.

«Нутқни бузилган мактабгача тарбия ёшидаги болалар муассасалари ҳақидаги низом»га мувофиқ ҳар қайси махсус гуруҳ¹ учун бир ставкали логопед ва икки ставкали тарбиячи тасдиқланади.

Логопеднинг иш тартиби ва машғулотлар тури болаларнинг шахсий хусусиятларига, шунингдек, таълим ва тарбия жараёнида ҳал қилинадиган нутқ тузатиш вазифаларига боғлиқ.

Машғулотларнинг қуйидаги хиллари кўзда тутилади:

— равон нутқни шакллантиришга доир машғулотлар;

— талаффузни шакллантиришга доир машғулотлар.

Бу машғулотларнинг сони таълим даврига қараб ўзгариб туради.

Таълимнинг I даврида тилнинг лексик-грамматик воситаларини шакллантириш ва равон нутқни ривожлантиришга

¹ Логопед болалар билан ҳар кун — 4 академик соат мобайнида шуғулланади.

доир кичик гуруҳдаги умумий машғулотлар ҳафтасига беш марта ўтказилади. Товушни талаффуз қилишга доир ишлар ҳар бир бола билан алоҳида-алоҳида ўтказилади.

Таълимнинг II даврида болаларнинг нутқи яхшиланиб боради: тилнинг лексик-грамматик воситаларини шакллантириш ва равон нутқни ривожлантиришга доир умумий машғулотлар ҳафтасига 5 марта ўтказилади.

Таълимнинг III даврида эътибор болаларнинг равон нутқларини мустақил ривожлантиришга қаратилади, фақат айтилган товушларни мустаҳкамлашга эмас, балки болаларнинг товушни таҳлил ва синтез қилишни эгаллаб олишларига доир ишлар ҳам фаоллаштирилади. Бундай умумий ишлар ҳафтасига 6 марта ўтказилади: 4 марта — тилнинг лексик-грамматик воситаларини шакллантириш ва равон нутқни ривожлантиришга доир; 2 марта товушни тўғри талаффуз қилишни шакллантиришга доир.

Тахминий кун тартиби

Туриш, эрталабки ювиниш	7.30—8.30
Нонуштага тайёрланиш, нонушта	8.30—8.55
Машғулотларга тайёрланиш	8.55 — 9.00
Кичик гуруҳлар ва якка тартибдаги логопедик ва тузатиш-тарбия машғулотлари	9.00—13.00
Сайрга тайёргарлик, сайр	10.00 — 12.00
Сайрдан қайтиш	12.30 — 12.40
Тушликка тайёргарлик, тушлик	12.40 — 13.10
Уйқуга тайёргарлик, кундузги уйқу	13.10 — 15.00
Туриш, кеч тушки овқат, логопед топшириқларини бажариш	15.00 — 16.00
Ўйинлар, меҳнат	16.00 — 16.30
Сайр	16.30 — 18.00
Сайрдан қайтиш, ўйинлар	18.00 — 18.20
Тарбиячи машғулоти	18.20 — 18.40
Кечки овқатга тайёргарлик, кечки овқат	18.40 — 19.10
Тинчлантирувчи ўйинлар	19.10 — 20.30
Уйқуга тайёргарлик, уйқу	20.30 — 7.30

Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар ҳаётини ташкил қилиш ва уларни тарбиялаш

Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар катта гуруҳига 5 ёшли болалар, тайёрлов гуруҳига эса 6 ёшдан катта болалар қабул қилинади. Гуруҳда 12 киши бўлиши лозим.

Мактабгача тарбия ёшидаги болалар муассасаларида, шунингдек, оммавий болалар боғчаларининг нутқи тўлиқ ривож-

ланмаган болаларга мўлжалланган айрим гуруҳларда нутқ тузатиш ва таълим-тарбия ишлари ҳал қилинади.

Логопед, тарбиячи ва музика раҳбари нутқ тузатиш-тарбиялаш ишларига ҳам, таълим ишларига ҳам жавобгардирлар.

Нутқ тузатиш ва тарбия вазифаларига болаларнинг руҳий-жисмоний ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг умумий хулқ-атворлари ва нутқлари яхшиланиб бориши, сўзлашув кўникмалари шаклланиши кўзда тутилади.

Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар билан нутқ тузатиш-тарбия ва умумий таълим ишларини амалга ошириш учун ҳар хил машғулотлар ўтказилади, ўйинлар, қувноқ кечалар, кўнгил очиш тадбирлари ташкил қилинади, кун тартибидagi кундалик ишлар; кийиниш, ечиниш, навбатчилик, енгил-елпи меҳнат, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш ва шунга ўхшаш юмушлар бажарилади.

Логопед болалар нутқидаги камчиликларни тузатишда умумий машғулотлар, кичик гуруҳлардаги ва якка машғулотлардан фойдаланади. Бу машғулотларнинг асосий вазифаси — болаларнинг нутқини ривожлантириш, уларнинг умумий хулқ-атвори ва нутқидаги камчиликларини бартараф этишдан иборат.

Логопед болаларнинг нутқини ривожлантиришга доир умумий машғулотлар сонини даврга қараб аниқлайди. Улар 20—25 минут давом этади.

Нутқни ривожлантиришга доир кичик гуруҳлардаги машғулотларни логопед ҳар кuni ўтказади. Кичик гуруҳлардаги машғулотлар ҳам 20—25 минут давом этади.

12 кишилик гуруҳ 6 кишилик икки кичик гуруҳга бўлинади.

Биринчи кичик гуруҳдаги машғулот 10 минутлик танаффусдан кейин бошланади. Машғулотдан кейин 1 кичик гуруҳ болалари машғулотга киришади.

Якка машғулотларни логопед ҳар кuni ўтказади, бунинг учун у бўш қолган вақтларидан фойдаланади. Якка машғулотларга логопед битта, иккита ёки учтадан болани жалб қилади.

Бир бола билан олиб бориладиган якка машғулот 10—15 минут давом этади.

Болалар боғчаси педагогика жамоаси болаларга бир хил талаблар қўйиб яқин алоқада ишлагандагина болалардаги нутқ камчилигини бартараф қилиш мумкин. Шунинг учун логопед, тарбиячилар ва музика раҳбарининг ҳамкорлиги ўзига хос хусусиятларга эга. Уларнинг асосийси белгиланган мавзунини ўтишда вазифаларни тўғри тақсимлаб олишдир.

Тарбиячи ўз машғулотини логопеднинг навбатда белгиланган мавзуга мослаб тузади, унинг машғулотидаги вазифалар логопед машғулотидаги вазифалар билан ҳамоҳанг бўлади.

Тарбиячи ва логопеднинг бир мавзудаги машғулотлари бир вақтда ўтказилади.

Оммавий (оддий, умумий) болалар боғчасидаги каби тарбиячи қуйидаги умумий таълим масалаларини ҳам ҳал қилади: сайр пайтидаги кузатишлар асосида экскурсияларда атроф-муҳит ва табиат билан танишиш вақтида маълум бир мавзуда болалар тушунадиган тарзда билим беради, болаларнинг сўз бойлигини ошириш, фаолиятини фаоллаштиришга оид ишлар олиб бориб, уларнинг нутқини ривожлантиради, уларни нарсаларнинг расмини чизиш, пластилиндан ҳар хил буюмлар ясаш, аппликация, лойиҳалаш усуллари ва кўникмаларига ўргатади: бу ишларни болаларнинг нутқини ривожлантиришга усталик билан боғлайди.

Булардан ташқари, тарбиячи махсус нутқ тузатиш ишларини олиб боради. Тарбиячилар ҳал қиладиган нутқ тузатишга доир асосий вазифалар болаларда умумий хулқ-атвор ва нутқини яхшилаш кўникмаларини шакллантириш, нутқини ривожлантириш ва қулай, мустақил сўзлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Тарбиячи болаларни бўлажак логопед машғулотларига гайёрлашда фаол иштирок этади. Барча машғулотларда ва улардан ташқарида тарбиячи болаларнинг сўз бойлигини оширишга кўп вақт ажратади. Атрофдаги борлиқни кузатишаётганда тарбиячи болаларни янги сўзлар билан таништиради, уларнинг мазмунини тушунтиради, уларнинг ҳар хил вазифаларда такрорланишига эришади, фаоллаштиради.

Музыка машғулотлари (ҳафтасига икки марта) болаларда куйга монанд ҳаракатлар қилиш, куй ва оҳангнинг фарқ қилиш қобилиятини ўстирибгина қолмай, музыка ёрдамида болалар диққатини ростлаш, берилган ҳаракатларни изчиллик билан такрорлаш, музыка мазмунининг характери, маромини ҳаракатлар орқали ифодалаш, бир ҳаракатдан иккинчисига равиш ўтиш ва ҳоказоларга ҳам ёрдам беради.

Логопед, тарбиячи, музыка раҳбари ҳамоҳанг ишлашлари учун улар ишни биргаликда режалаштиришлари: мавзуга доир машғулотлар мазмунини ўз вақтида танлаш, ҳар бирининг вазифаларини ва машғулотлар ўтказиш навбатини келишиб олишлари керак.

Логопед машғулотлари

Махсус болалар боғчасидаги логопед машғулотлари нутқ тузатишга доир таълимнинг асосий шакли ҳисобланади: бу машғулотларда нутқдаги барча нуқсонлар муттасил бартараф қилиб борилади.

Нутқ тузатишга доир аниқ вазифалар ва босқичларга қараб, логопеднинг (умумий) машғулотлари қуйидаги хилларга бўлинади:

1. Тилнинг лексик-грамматик воситаларини шакллантиришга оид машғулотлар:

- а) сўз бойлигини яратишга оид машғулотлар;
- б) грамматикага (гап тузишга) доир машғулотлар.

Бу машғулотларнинг асосий мақсади болаларни нутқни тушунишга, уларнинг сўз бойликларини аниқлаш ва кенгайтиришга, умумлаштирувчи тушунчаларни шакллантириш, сўз тузиш ва сўзни ўзгартириш амалий кўникмаларини шакллантириш, кенг тарқалган оддий гапларни ҳамда мураккаб ва синтактик тузилишдаги гапларнинг баъзиларини гапира олишга ўргатиш.

II. Сўзларни талаффуз қилишга доир машғулотлар. Бундай машғулотларнинг асосий мақсади: товушларни тўғри талаффуз қилишга ўргатиш; сўзларни эшитиб идрок қилишни ривожлантириш; ҳар хил товуш — бўғинли сўзларни талаффуз қилиш кўникмаларини ҳосил қилиш; нутқнинг тушунарли ва ифодали бўлишини назорат қилиб туриш; товушларни таҳлил ва синтез қилишга доир оддий кўникмаларни ўзлаштиришдан иборат.

III. Равон сўзлаш малакасини ривожлантиришга доир машғулотлар. Бу машғулотларнинг асосий вазифаси болаларни ўз фикрларини мустақил изҳор қилишга ўргатишдир.

Нутқ тузатишга оид таълим жараёни бошдан-оёқ фикр алмашинув тарзида ташкил қилинади. Тилнинг ўрганилаётган ҳар қайси босқичи бевосита мулоқотга асосланиши керак. Болаларни ўрганган сўзлари ва гапларини бошқа шунга ўхшаш ёки янги вазиятларда ишлата олиш, олган кўникмаларини ҳар хил фаолниятларида ижодий қўллай билишга ўргатиш жуда муҳимдир.

Логопеднинг тилнинг лексик-грамматик воситаларини шакллантириш ва равон гапиришни ривожлантиришга доир машғулотлари умумий педагогика ва мактабгача тарбия ёшидаги болалар педагогикаси, шунингдек махсус таълим талабларини ҳисобга олиб ташкил қилинади:

- машғулотлар мавзуи ва мақсадини аниқлаш;
- лексик ва грамматик материални танлашда машғулотлар мавзуи ва мақсадини, нутқ тузатиш таълими босқичини, ҳар бир боланинг нутқий ва руҳий имкониятини алоҳида-алоҳида ҳисобга олиш;
- машғулотларнинг асосий босқичларини белгилаб олиш, уларнинг бир-бирига боғлиқлигини ва алоқасини кўрсатиш ва ҳар бир босқичнинг мақсадини баён қилиш;
- машғулотларга турли-туман ўйинлар ва дидактик машқларни қўшиб, буларни мусобақалашини тарзида ўтказиш;
- программа материални танлашда болаларнинг фикрлаш, идрок қилиш, тасаввур қила олиш қобилиятларини ҳисобга олиш;
- болаларга алоҳида-алоҳида ёндошилганда уларни фаол сўзлашинишга жалб қиладиган усулларни кўзда тутиш;

— нутқни ривожлантиришга доир ўзлаштирилган материални мунтазам такрорлаб боришни ҳам ҳисобга олиш.

Ҳар қайси машғулотда берилган товушни (бўғинлар, сўзлар, гаплар ва матнлар ёрдамида) тўғри талаффуз қилиш, идрок қилиш ҳиссини ривожлантириш, оддий таҳлил ва синтез қилиш кўникмаларини ривожлантиришга доир машқлар кўзда тутилади.

Барча машғулотлар бир неча босқичдан иборат бўлиб, логопед уларнинг ҳар қайсисига аниқ ва қисқа йўл-йўриқ беради.

Умумий машғулотлардан фақат тўғри талаффуз қилинаётган товушлар ажратиб олинишини ҳисобга олиб, машққа 3 минутдан ортиқ вақт сарфламаслик тавсия қилинади.

Нутқ товушларини фарқлаш учун шартларни аста-секин мураккаблаштира бориш кўзда тутилади.

Логопеднинг якка-якка машғулотлари

Логопеднинг ҳар қайси бола билан якка-якка ўтказадиган машғулотлари самарадорлигини ошириш учун уларни аниқ ташкил қилиш, ҳар бир боланинг нутқ даражасини ва шахсини яхши билиш лозим.

Нутқ нормаллигининг шакли билан мавжуд нуқсоннинг ўзига хос томонларини (алалия, дизартрия, ринолалия ва ҳоказо) ҳисобга олиш жуда муҳим.

Мунтазам нутқ камчиликларининг аломатлари ҳар хил бартараф қилинади ва шу туфайли нутқ тузатиш таълимининг турли босқичларида турлича намоён бўлади. Уларни бартараф қилишнинг энг қулай муддатларини аниқлаш керак.

Якка-якка машғулотларнинг асосий мақсади нутқнинг товушни талаффуз қилиш томонини дастлабки шакллантиришдир, бу эса ўз ичига талаффузга оид тайёргарлик машқлари мажмуини, нотўғри айтилган товушларни талаффуз қилишни, бўғинларни тўғри кўчиришни, сўзларни идрок қилиш ҳиссини ривожлантиришни ўз ичига олади.

Якка-якка машғулотларнинг ўзига хос томони умумий логопедик машғулотларда ўрганилгунга қадар товушлар талаффузини олдиндан ишлаб чиқиш ва уларни дастлабки фарқлашдан иборат.

Зарур фонетик материал дастурга мувофиқ даврларга бўлиб тақсимланади.

Тузатиш-логопедик ўқитиш

I давр (сентябрь, октябрь, ноябрь).

Фонематик эшитув ва нутқ нафасларини тарбиялаш ва ривожлантириш, овоз кучини бошқаришни ўргатиш, интонацион ифодали овоз аниқ дикцияни ривожлантириш;

— оғзаки нутқни тушунишни ривожлантириш, ўзига қара-

тилган нутқни эшитишга ўргатиш, айтилган предметларни белгиларига кўра ажратиш, умумлаштирувчи сўзлар маъносини тушуниш.

Сўзларни сон ва келишикда мослаштириш, жониворлар ва уларнинг болаларини ифодаловчи отларни нутқда бирлик ва кўпликда ишлатишни, отнинг қаратқич келишиги формасини, уюшиқ бўлакли гаплар тузишни ўргатиш. Расмларга қараб оддий, қисқа ҳикоя тузишни ўргатиш.

Қўйидаги темалар асосида луғат бойлигини мустаҳкамлаш ва ўзлаштириш. «Боғча биноси», «Ранглар», «Куз», «Сабзавотлар», «Мевалар», «Тана қисмлари», «Ўйинчоқлар», «Кийимлар», «Оёқ кийимлари».

Талаффуз бўйича индивидуал машғулотлар ҳар кун планлаштирилади ва унда қўйидаги мақсадлар амалга оширилади:

— тўғри талаффуз этилган товушларни мустаҳкамлаш: *а, у, о, э, и, у, м, н, т, л, ф, в, б.*

— нутқда ноаниқ талаффуз этилган товушларни ва йўқ товушларни тузатиш, уларни нутқга қўйиш ва автоматлаштириш: *к, г, х, л, й, с, э, р.*

— унли ва ундош товушларни ажратиш; талаффузда тушириб қолдириладиган товушларни қўйиш, автоматлаштириш: *л, б, д, г, с, з, ш, р, ж, к, г, ҳ;*

— бўғин тузилишини ва сўзларда товуш-бўғин тузилишини ўзлаштириш;

— жарангли ва жарангсиз товушларни аниқ ажратиш асосида фонематик малакаларни шакллантириш;

— товушларни анализ-синтез қилишнинг бошлангич малакаларини шакллантиришга тайёргарлик кўриш.

Машғулотларнинг тахминий тақсимланиши

Луғат бойлиги ва грамматик тузилишини шакллантириш бўйича 14 машғулот.

II давр (декабрь, январь, февраль, март).

Нутқнинг грамматик тузилишини шакллантириш. Болаларни ҳар хил гап турлари (содда, қўшимча) тузишга ўргатиш.

Отнинг келишиги ва содда турланишини (*боғча, боғчага, боғчада, боғчанинг*); феълнинг буйруқ майли (*бер, ол, кет* кабилар);

Айрим жониворларнинг болалари, предметлар, идиш-товоқлар номларини бирлик ва кўпликда айтишни ўргатиш. Айрим сўзларни ясашиш усулларига эътибор бериш (қанд — қанддон). Бир ўзакли сўзлар (мушук — мушукча) ясашга ўргатиш.

Вазиятли ва сюжетли расмларга қараб ҳикоя тузишни ўргатиш.

Қўйидаги темалар асосида луғат бойлигини бойитиш: «Кийимлар», «Ўй ва ёввойи ҳайвонлар», «Паррандалар», «Қиш», «Янги йил», «8 март», «Наврўз», «Баҳор», «Ҳафта кунлари».

Индивидуал машғулотда:

— I даврнинг индивидуал машғулотларида товушларни тўғрилаш, тўғри товушлар талаффузини мустаҳкамлаш;

— ноаниқ талаффуз қилинаётган товушларни тузатиш;

Тарбиячининг вазифалари қаторига болалар жамоасида хайрихоҳлик муҳитини яратиш, болаларнинг ўз имкониятларига ўзларини ишонтириш, нутқи ривожланмаслик билан боғлиқ бўлган салбий кечинмалардан халос қилиш, машғулотларга қизиқиш уйғотиш ҳам киради. Бу вазифаларни амалга ошириш учун эса болаларнинг ёшларига ва шахсиятларига хос руҳий-физиологик хусусиятларини билиш шарт.

III давр (апрель, май, июнь).

Болаларни содда ва мураккаб гаплар тузишга ўргатишни давом эттириш.

Барча сўз туркумларидан фойдаланишга ўргатиш.

Гаплардан отларни сонларга (стол устида бешта нок, қизил лента, қизил кўйлак) мослаш. Кўплик сонидан фойдаланиш кўникмасини такомиллаштириш.

Турланмайдиган отлар (кофе, пальто, пианино) фойдаланиш кўникмасини шакллантириш. Бир ўзакли сўзлар ясашга ўргатишда давом этиш. Болаларнинг турли усуллар билан сўзлар ясаши. Нутқда сифатдошларни қўллашга ўргатиш.

Расмга қараб ҳикоя тузишни, эртакни гапириб беришни мустаҳкамлаш.

Қуйидаги темалар асосида луғат бойлигини бойитиш ва мустаҳкамлаш: «Баҳор», «Наврўз», «1 Май байрами», «Ёз», «Боғ», «Транспорт», «Ўқув қуроли».

Умумлаштирувчи сўзлар маъносини шакллантириш ва мустаҳкамлаш.

Очиқ бўғинларда товушларни ўзлаштириш. Ҳосил бўлиш ўрнига (с — ш) ва овознинг иштирокига кўра товушларни (с — з) фарқлаш. Очиқ ва ёпиқ бўғинли сўзларда товушларни анализ-синтез қилиш малакаларини шакллантириш.

Машғулотларнинг тахминий тақсимланиши.

Грамматик тузум ва луғат бойлигини шакллантириш бўйича — 17 машғулот. Боғланган нутқни ривожлантириш бўйича — 33 машғулот.

Тарбиячининг машғулотлари

Нутқи бузилган болалар боғчасининг тарбиячиси умумий таълим вазифаларини бажариш билан бирга болалар нутқидаги кичик камчиликларни бартараф қилишга қаратилган тадбирларни ҳам бажаради. Бунда тарбиячи ўз эътиборини нафақат боланинг ақлий ва жисмоний камчиликларини йўқотишга,

уларнинг атрофидаги нарсалар ҳақидаги тасаввурларини бойи-тишга, балки болаларда сақланган анализаторлар фаолиятини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга қаратади.

Машғулотларнинг тахминий тақсимланиши.

Луғат бойлиги ва грамматик тузумини шакллантириш бўйича — 14 машғулот.

Боғланган нутқни ривожлантириш бўйича — 12 машғулот.

Нутқни ривожлантириш

Тарбиячининг болалар нутқини ривожлантириш соҳасидаги асосий вазифалари:

1) атрофдаги нарсалар ҳақидаги тасаввурларини чуқурлаштириш асосида болаларнинг нутқ бойлигини кенгайтириш ва фаоллаштириш;

2) болаларда ҳар хил муомала вазиятларида шаклланган равон сўзлаш малака ва кўникмаларини қўллай олиш қобилиятларини ўстириш;

3) логопедик машғулотлар дастурига мувофиқ болаларнинг бемалол мустақил сўзлашларини, сўзларни тўғри талаффуз қилишларини, нутқнинг грамматик жиҳатдан (товуш-бўғинларига риоя қилиб) тўғри тузилишини таъминлаш (автоматлаштириш, яъни ўз-ўзидан тutilмай гапирадиган қилиш).

Тарбиячи боланинг нутқ фаоллигини, айtilган ва тузатилган товушлардан, ишлаб чиқилган грамматик шакллардан тўғри фойдаланишни кузатиб туради.

Тарбиячининг нутқи равон, тушунарли, ифодали, нутқи ривожланмаган болалар ўрнатқ оладиган бўлиши лозим.

Тарбиячи машғулотларда болаларда сўз бойлигини ошириш ва гапларни грамматик жиҳатдан тўғри тузиш кўникмаларини босқичма-босқич шакллантириши керак:

а) болалар ўрганилаётган ҳодиса билан бевосита танишадилар;

б) тарбиячининг равон нутқи ёрдамида болалар бу ҳодисаларни сўз билан ифодалашга ўргатилади;

в) тарбиячи болаларни тўғри ва равон сўзлашни машқ қилдириб кўради, бунда ҳодисаларни сўз билан ифодалаш кўникмалари пишиштилади.

Ҳар қайси ўқув даври учун юқорида айtilган босқичларнинг аҳамияти турлича. Олдинига тарбиячининг ҳикояси ва ўқиши, суратларни кўрсатиши ва саволлар бўйича суҳбатлар, тарбиячи тузиб чиққан дидактик ўйинлар тарзидаги баёний ҳикояларни такрорлаш каби босқичлар етакчи ҳисобланади. Болаларнинг саволларига аниқ жавоб (бир сўз билан ёки тўлиқ) беришга ўргатишга алоҳида аҳамият берилади.

Ҳар қайси мавзунинг ўргатишда логопед билан биргаликда болалар тушуниши ва амалда қўллай олиши лозим бўлган луғат минимуми белгилаб олинади.

Умумий тузатувчи машқлар

Болаларда мотор ривожланиш хусусиятлари махсус машқлар ва умумқабул қилинган жисмоний тарбия усуллари орқали тўғрилаб борилади. Тузатиш мускуллар тонусни нормал ҳолатга келтиришга, нотўғри ҳаракат ҳолатини тўғрилаш, чидамликларни ривожлантиришга, мувозанатни, ҳаракат суръатини яхшилашга, нутқ ва ҳаракат орасидаги ўзаро боғлиқликни тенглаштиришга, ҳаракатлар актини эслаб комил сўз (кўрсатмаларига) бўлган реакцияларни тезлаштиришни тарбиялашга, нозик ҳаракатнинг мувофиқлигини ривожлантиришга, ёзув малакаларини тўлиқ шакллантиришга қаратилган бўлиши зарур.

Болалар боғчаси дастурининг «жисмоний тарбия» бўлимида белгиланган машқлар катта гуруҳ болаларининг деярли ҳаммасига тавсия этилади.

Асосий диққат майда қўл мускулларини ривожлантиришга қаратилади. Бунга қуйидаги машқлар тавсия этилади:

- резина коптокни ёки теннис коптокчасини сиқиш;
- бармоқларни навбатма-навбат муштум ҳолатига келтириш ва яна очиш;
- берилган суръат бўйича бармоқларни столга кетма-кет уриш;
- тортилган резинка ёки арқончани турли бармоқлар билан тортиш;
- навбатма-навбат ҳар бир бармоқ билан теннис коптокчасини итариш;
- ҳар хил катталикдаги коптокларни илиб отишни машқ қилиш;
- қўлни ва бармоқларни ҳар хил ҳолатларга келтириш;
- кичик, майда предметларни бармоқлар билан илиш;
- қаламни бармоқлар билан юмалатиш;
- майда (гугурт чўни, мозанка) предметлардан мураккаб бўлмаган геометрик нақшларни бажариш.

Юқорида кўрсатилган машқларни аввал секин суръатда, аста-секин тез суръатда бажариш тавсия этилади. Шу билан бирга вазифанинг тўғри бажаришини диққат билан кузатиб туриш керак.

Савол ва топшириқлар

1. Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигига таъриф беринг.
2. I даражали нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигига эга бўлган болаларнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг ва улар нутқига тавсиф беринг.
3. II ва III даражали нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлигига эга бўлган болалар нутқини таққосланг ва уларга тавсиф беринг.

4. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар нутқини логопедик текшириш ишларини ёритиб беринг.
5. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар нутқини текшириш учун дидактик материаллар тайёрланг. Нутқ картаси билан яқиндан танишинг.
6. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болаларни ўқитиш ва таълимини ташкил этиш вазифаларини айтинг.
7. Нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар билан олиб бориладиган логопедик-тузатиш ишларининг асосий йўналишларини ёритиб беринг.
8. Махсус болалар боғчасига борганда нутқи тўлиқ ривожланмаган болалар нутқини кузатинг.
9. Махсус болалар боғчасида логопед машғулотини кузатинг ва анализ қилинг.
10. Махсус болалар боғчасида логопед ҳужжатлари билан яқиндан танишинг.

IV БЎЛИМ

ЛОГОПЕДИК ЁРДАМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

17-Б.О.Б. НУТҚ КАМЧИЛИГИГА ЭГА БЎЛГАН БОЛАЛАР УЧУН МАХСУС МУАССАСАЛАР СИСТЕМАСИ

Бизнинг мамлакатимизда турли хил нутқ камчилигига эга бўлган шахсларга кўрсатиладиган ҳар томонлама систематик ёрдам ривожланиб бормоқда.

Россияда қадимдан алоҳида меҳр-мурувват муассасалари мавжуд бўлиб, уларда махсус таълим яққол намоён бўлган нуқсонларни (карлик, кўрлик, ақли занфлик) ажратиш ва фарқлаш заминида амалга оширилар эди. Нутқ нуқсонига эга бўлган кишиларга логопедик ёрдам ташкил қилинмаган эди.

Педагогика ва тиббиёт жамоатчилигининг атоқли намоёндалари нутқ патологиясининг руҳиятнинг ва шахснинг шаклланишига салбий таъсир этишини бир неча бор кўрсатиб ўтганлар.

1911 йили Москва ўқитувчиларининг съезди бўлиб ўтди. Унда нутқ камчиликларига эга бўлган болаларга махсус ёрдамни ташкил қилиш зарурлиги биринчи марта таъкидлаб ўтилди. Бундай ёрдам сурдопедагог Ф. А. Рау раҳбарлиги остида иккита ёрдамчи мактабда ташкил қилинган эди. 1915 йилда эса логопедия курслари ташкил этилди.

Октябрь революциясидан кейингина аномал болаларга таълим бериш умумдавлат вазифаси деб ҳисобланди.

1918 йил В. Бонч-Бруевич ташаббуси билан Москвадаги барча мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари ва врачлари учун мажбурий логопедик курслар ташкил қилинди. Бир йилдан сўнг В. И. Лениннинг имзоси остида Халқ Комиссарлари советининг фармони чиқиб, унда Маориф ва соғлиқни сақлаш халқ комиссарларининг аномал болаларни тарбиялаш ва соғлиқни сақлаш бўйича вазифалари аниқ белгилаб берилди.

Болалар нуқсонлиги билан курашиш бўйича I Бутун Россия съезди (1920) аномал ривожланишнинг хилма-хил турларига эга бўлган болалар учун ташкил қилинадиган махсус таълим ва тарбия системаси принципларини белгилаб берди.

1922 йил Н. К. Крупская Бутунроссия губерния халқ маорифи бўлими мудирларининг съездида сўзлаган нутқида бу тоифадаги болалар учун муассасалар ташкил қилишнинг муҳимлиги тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтди.

1924 йилда балоғатга етмаган болаларни ижтимоий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш юзасидан II съезд бўлиб ўтди. Съездда

Д. С. Виготский сўзга чиқиб, нуқсоннинг тузилишини таҳлил қилиш, уни тузатиш ва ўрнини тўлдиришга янгича ёндашиш йўлини таклиф қилди, махсус таълимнинг мақсад ва вазифаларини оммавий мактабларидаги тарбия принципларидан келиб чиққан ҳолда белгилаб берди.

1929 йил дефектология муомалаларини ишлаб чиқиш бўйича ташкил қилинган илмий марказ — Экспериментал дефектология институтини, ҳозирда «хурмат белгиси» ордени ССРС Педагогика ФАнинг Дефектология илмий текшириш институтининг ташкил қилиниши жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу эса аномал болаларни комплекс ўрганишга, махсус мактабларнинг дифференциаллашган тармоғини ва уларда болаларни таълим-тарбияси системасининг илмий асосларини ишлаб чиқишга имконият яратди.

30-йилларнинг бошларида институт аномал болаларга мажбурий суръатда умумий таълим бериш ҳақидаги қонуни қабул қилишда қатнашди.

Турли хил аномалияларни клинко-психологик диагностика қилишга таяниб, болаларни комплекс ўрганиш, мамлакатда махсус мактабгача тарбия ва мактаб муассасаларининг кўп тармоқли системасини ривожлантириш учун асосий илмий заминни яратиш имконини берди.

Нутқ нуқсонининг мураккаб структурасини тўғри тушуниш фақат тўғри диагноз қўйишни, махсус муассаса турини ҳамда бола билан олиб борадиган тузатиш-тарбиялаш иш методларини белгилай билишинигина эмас, балки иккиламчи нуқсонларнинг келиб чиқиш эҳтимолларини олдиндан айтиб бериш имконини беради.

Халқ таълими ва соғлиқни сақлаш органлари томонидан махсус таълим ва тузатиш ишларига муҳтож ясли, мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болаларни аниқлаш ҳамда ҳисобга олишга йўналтирилган ташкилий педагогик иш ўтказилди.

Назария ва амалиётнинг ўзаро яқин ҳамкорлиги нутқ нуқсонига эга бўлган ўсмир ва болаларга бериладиган таълим-тарбияни илмий асослаш, махсус муассасалар тармоғини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжни аниқлаш имконини берди.

Номенклатурага у ёки бу типдаги махсус муассасанинг киритилишидан олдин болалар кенг миқёсда комплекс клинко-нейрофизиологик ва руҳий-педагогик жиҳатдан ўрганилади, экспериментал таълим системаси ташкил қилинади.

Ҳозирги вақтда турли типдаги муассасаларнинг тузилиши ва тузатиш-тарбиявий таъсир этиш мазмунини аниқ белгиланган. Болани унинг умумий ва нутқий ривожланиши савиясига мос келадиган муассасага ўтказиш зарурати тугилганда бу имкониятнинг таъминловчи ворислик кўзда тутилади.

Йил сайин мактабгача тарбия ёшидаги аномал болаларга кўрсатилаётган ёрдам кенгайиб бормоқда. Халқ таълими

давлат комитетининг «Жисмоний ва ақлий ривожланишида камчилиги бор болалар учун мактабгача тарбия муассасалари номенклатураси ҳақида»ги қарори қабул қилингандан сўнг махсус мактабгача тарбия муассасалари тармоғи сезиларли даражада ривож топди.

Мактаб реформасига мувофиқ нутқий нуқсонга эга бўлган болалар учун мўлжалланган мактаб ва мактабгача таълим системасини такомиллаштириш давом эттирилмоқда. Нутқ нуқсонига эга бўлган катта ёшдаги кишилар, ўсмирлар ва болаларга поликлиникаларда, шифохоналарда, диспансер, санаторийларда комплекс тиббий логопедик ёрдам кўрсатилади.

Ривожланишида камчилиги бор болаларга давлатимизнинг кўрсатаётган ғамхўрлиги фақат махсус муассасаларнинг дифференциаллашган тармоғини ташкил этишда намоён бўлмай, балки ривожланишида нуқсони бор болаларга бериладиган таълим даражасини систематик равишда ошириб боришда акс этаётир. Кўпчилик махсус мактаблар интернат шаклида бўлиб, уларда болаларни таълим-тарбия олиши давлат ҳисобидан таъминланади.

Бизнинг мамлакатимизда аҳолига кўрсатиладиган дифференциялашган логопедик ёрдам кенг ривожлангандир. Бу ёрдам халқ таълими ва соғлиқни сақлаш соҳалари орқали амалга оширилмоқда.

Халқ таълими системасида логопедик ёрдам

1. Нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари	Оғир нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактаблар	Умумий таълим мактаблари қошидаги логопедик пунктлар
2. Таянч-ҳаракат аппаратида нуқсони бўлган болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари	Таянч-ҳаракат аппаратида нуқсони бўлган болаларга мўлжалланган мактаблар	
3. Ақли заиф болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари	Ёрдамчи мактаблар	
4. Кўришда нуқсони бўлган болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари	Кўришда нуқсони бўлган болаларга мўлжалланган мактаблар	

Нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари

Дефектология соҳасидаги илмий тадқиқотлар орқали нуқсонли эрта аниқлаш ва уни олдинроқ тузатиш катта аҳамиятга эга эканлиги исботлаб берилган.

Бир қатор ҳолларда махсус мактабгача таълим ва тарбия ривожланишдаги камчиликларни тузатади ва бу билан болаларнинг мактабда ўқишида вужудга келадиган қийинчиликларнинг олдини олади (Г. А. Власова, 1972).

Яққол намоён бўлган нутқ нуқсонлари мавжуд бўлганда болалар билан олиб бориладиган тузатиш-тарбиялаш ишларини эрта бошлаш нуқсонли сезиларли даражада компенсация қилинишини таъминлайди.

1960 йилдан бошлаб собиқ СССРда нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари тармоғи ривожлана бошлади. Дастлаб бу оммавий боғчалар қошида ташкил қилинган алоҳида экспериментал гуруҳлар эди, кейинчалик эса нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган алоҳида болалар боғчалари ва ясли-боғчалари ташкил топди.

Дастлабки босқичда болалар боғчаларида енгил нутқ камчилигига эга бўлган (нутқнинг фонетик томони ривожланмаган) болалар учун гуруҳлар очилди. Кейин бирмунча мураккаб нуқсонли болалар (дудуқланадиган, нутқи умумий ривожланмаган болалар) гуруҳлари ташкил қилинди. Собиқ СССР маориф министрлигининг 1972 йил 21 ноябрдаги 125 сонли қарорига асосан маориф системасидаги аномал болалар учун махсус мактабгача тарбия муассасалари номенклатураси (рўйхати) тасдиқланди.

Нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган боғчалар, ясли-боғчалар ва умумий типдаги боғча, ясли-боғчалар қошидаги тегишли мактабгача тарбия гуруҳлари юқорида номлари кўрсатиб ўтилган муассаса қарайдиган халқ таълими бўлимлари томонидан комплекташтирилади.

Нормал нутқни ўзлаштирган, таълимни муваффақиятли تامомлаган ва 7 ёшга тўлмаган болалар умумий типдаги боғчага ўтказиладилар.

Махсус мактабгача тарбия муассасалари шароитида турли хил нутқ нуқсонларига эга бўлган болаларга бериладиган логопедик таълимнинг асосий вазифалари етакчи нутқ нуқсонини тузатиш билан бирга хат-саводни эгаллашга тайёрлаш ишини ҳам ўз ичига олади.

Нутқ нуқсонига эга болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасаларида барча тузатиш жараёнларини аниқ ташкил қилиш кўзда тутилади.

Тузатиш ишлари қуйидагилар, яъни:

— болаларни ўз вақтида текшириш;

- машғулотлар жадвалини оқилонга тузиш;
- ҳар бир бола билан олиб бориладиган индивидуал иш-ни режалаштириш;
- фронтал машғулотларни режалаштириш;
- машғулотларни керакли жиҳозлар ва кўргазмалар қурол-лар билан таъминлаш;
- логопеднинг тарбиячи ва ота-оналар билан ўзаро ҳам-корлик қилиш орқали таъминланади.

Нутқда камчилиги бор шахсларнинг барча ёш гуруҳларида нутқ, билиш фаолияти, эмоционал-иродавий соҳаларидаги нуқсонларни бартараф этиш имкониятлари тиббий ва педагогик таъсирлар комплексининг ўз вақтида ва айнан бир хил қўлла-нишига боғлиқдир.

Тузатувчи таълим ишларининг барча комплексларини ўт-казиш умумпрограмма талабларини бажариш билан бирга нутқ нуқсонларини тузатиш бўйича махсус машғулотларни қўшиб олиб боришни талаб қилади. Нутқ нуқсонига эга бўлган мак-табгача тарбия ёшидаги болалар гуруҳлари учун оддий кун тартибидан фарқ қиладиган, махсус кун тартиби ишлаб чиқил-ган. Жумладан унда логопед томонидан ўтказиладиган умум-ий, гуруҳлардаги ва яқка тартибдаги машғулотлар кўзда ту-тилган. Шу билан бирга кечки вақтда тарбиячининг логопед топшириғи бўйича гуруҳларда ва алоҳида болалар билан нутқ-ни тузатиш юзасидан махсус соатлар ажратилган. Тарбиячи ўз ишини дастур талаблари ва болаларнинг нутқий имкониятла-рини ҳисобга олган ҳолда режалаштиради. Тарбиячи бола нут-қининг шаклланишидаги индивидуал камчиликларни билиши, нутқининг талаффуз ва лексико-грамматик томонидан нуқсон-ларни билиши, таълим ва таълимдан ташқари фаолият жараё-ни давомида ҳар бир боланинг нутқий имкониятларини ҳисобга олиш шарт. Логопед билан ҳамкорликда нутқнинг тўлиқ ри-вожланмаганлиги (ФНН гуруҳларида) нутқни ўстириш, тева-рак-атроф билан таништириш, савол ўрганишга тайёрлаш бўйича машғулотлар режалаштирилади. Логопед билан тар-биячининг ишидаги изчиллик махсус дафтарда қайд қилинади.

Логопеднинг ота-оналар билан ҳамкорликдаги иши бутун педагогик жараённинг ажралмас қисми бўлиб, болалар боғча-си шаронтида қуйидаги шаклларда амалга оширилади.

Ота-оналар мажлислари. Биринчи ота-оналар мажлиси ав-густининг охирида ёки сентябрнинг бошида ўтказилади. Ота-оналар муассаса тузилиши, иш мазмуни ва вазифалари билан, болалар боғчасидаги кун тартиби ва қондалар билан таништи-рилади. Одатда, бу мажлисни боғча мудираси барча махсус гуруҳлар болаларининг ота-оналари билан биргаликда ўтқа-зади.

Иккинчи мажлисни ҳар бир логопед ўз гуруҳида октябрь ойида ўтказиши. Ушбу мажлиснинг мақсади ота-оналарни бо-лаларни текшириш натижасида олинган маълумотлар билан

таништиришдир. Бунда логопед ҳар бир боланинг нутқий ва умумий ривожланишини атрофлича таърифлайди. Ота-оналарга болаларнинг нутқий ривожланишларидаги асосий камчиликларни тушунарли қилиб ёритиб бериш, уларнинг нормадан орқада қолиш даражасини ва ушбу нуқсонни бартараф этишда ҳамкорлик қилиш зарурлигини кўрсатиб бериши керак.

Учинчи ота-оналар мажлиси январь ойида ўтказилади. Унда ярим йиллик иш натижалари айтилиб, кейинги тузатиш ишлари йўналиши ёритиб берилади. Ҳар бир боланинг нутқий ва умумий ривожланиши, болалардаги ижобий динамика, шунингдек машғулот давомида учраган қийинчиликлар таърифланади.

Охириги ота-оналар мажлиси май ойида ўтказилади. Унда йил давомида бажарилган ишлар якунланади. Ўтилган материални мустаҳкамлаш бўйича тавсиялар берилади. Логопед ота-оналарни болани оммавий мактабда, нутқ мактабида таълим олиши ёки зарурат бўлса, боғчанинг махсус гуруҳида қайта бўлиши ҳақида комиссияни қарори билан таништиради. Комиссиянинг қарори тўлиқ асосланади.

Шанба ёки чоршанба кунлари (куннинг иккинчи ярмида) ҳар ҳафта ота-оналар учун **қисқа муддатли мажлислар** (пятиминутка) ўтказилади. Баъзи бир ота-оналар болалари билан таклиф қилинадилар. Логопед ота-оналарни товушларни мустаҳкамлашнинг асосий усуллари билан таништиради. Уйда қандай машқлар бажариш кераклигини кўрсатиб беради.

Ота-оналарнинг очиқ логопедик машғулотларда иштирок этиши бутун ўқув йили давомида режалаштирилади (3 ойда 1 марта). Бундай машғулотларда логопед ота-оналарни таълимнинг асосий усуллари, материални танлаш, шунингдек машғулот давомида болаларга қўйиладиган асосий талаблар билан таништиради.

Ота-оналарга мўлжалланган стендларни логопед ва тарбиячи бутун йил давомида чиқариб турадилар. Стендда нормадаги бола нутқининг ривожланиши, нутқ аномалияларининг хилма-хил турлари, оммабоп адабиётлар рўйхати каби масалалар ёритилиб борилади. Товушларни талаффуз қилиш, боғланишли нутқнинг шакллантиришга доир нутқий материал вақт-вақти билан янгиланиб турилади. Ота-оналар бурчагида ахборот бўлими мавжуд бўлиб, унда ота-оналар мажлисларининг саналари, логопед билан суҳбатлашиш учун таклифлар, мутахассисларнинг консултация бериш вақти кўрсатилган бўлади.

Нутқ камчилигига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари аномал болаларга таълим ва тарбия бериш умумий системасида перспектив бўғин бўлиб ҳисобланади, қайсики у нуқсоннинг кейинги ривожланишини олдини олади.

Бир қатор патологик шаклларда (олигофрения, кўриш нуқсонлари, таянч-ҳаракат аппаратидаги нуқсонлар) нутқ камчилигига эга бўлган болаларга махсус мактабгача тарбия муассасалари шаронтида логопедик ёрдам кўрсатилади.

СССР Халқ таълими министрининг 1975 йил 14-октябрдаги 131-сонли қарорига мувофиқ кўришида, таянч-ҳаракат аппаратида ва ақлий ривожланишида камчилиги бўлган болаларга мўлжалланган боғчаларда ўқитувчи-дефектолог лавозими гуруҳга битта ҳисобидан жорий қилинади.

Таянч-ҳаракат аппаратида камчилиги бор болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари

Таянч-ҳаракат соҳасида камчилиги бор болалар учун мактабгача тарбия муассасаларининг гуруҳлари ёшни ҳисобга олиб қуйидагича комплекташтирилади: ясли гуруҳи 2—3 ёшдаги болалар, кичик гуруҳ 3—4 ёшдаги болалар, ўрта гуруҳ 4—5 ёшдаги болалар, катта гуруҳ 5—6 ёшдаги болалар, тайёрлов гуруҳи — 6—7 ёшли болалар. Гуруҳдаги болалар сони 10—12 та бўлиши керак.

Болалар ҳар йили 1-августдан 1-сентябрга қадар қабул қилинади. 7 ёшга тўлган болалар тиббий-педагогик комиссиянинг ҳулюсасига кўра тегишли типдаги мактабларга ўтказиладилар.

Ўқитувчи-логопед болаларни ақлий ривожланиши, тўғри нутққа, тўғри талаффуз қилишга ўргатишга доир бутун ўқув-тузатиш ишини ўтказадн. У врач-психоневролог, гуруҳ тарбиячилари билан ҳамкорликда иш олиб боради, болалар билан фронтал, кичик гуруҳлар тузиб, якка тартибда машғулотлар ўтказадн, тегишли ҳужжатларни ёзиб боради.

Ақлий заиф болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари

Болалар боғчаси (болалар уйи) ақлий заиф болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасасининг асосий типи бўлиб ҳисобланади. Гуруҳлар ёшни ҳисобга олиб, қуйидагича комплекташтирилади: кичик гуруҳ 3—4 ёшдан 4—5 ёшгача, ўрта гуруҳ 4—5 ёшдан 5—6 ёшгача, катта гуруҳ 5—6, тайёрлов гуруҳи 6—7 ёш.

Гуруҳдаги болалар сони интеллектнинг бузилиши даражасидан қатъи назар 10—12 боладан иборат бўлади.

Мактабгача тарбия ёшидаги ақлий заиф болаларнинг кўпчилигида яққол намоён бўлган нутқ камчиликлари мавжуд бўлиб, улар учун коррекцион таълимнинг умумий системасида систематик логопедик иш кўзда тутилади. Логопедик иш машғулотлар жадвалига қатъий рўй қилган ҳолда ҳар бир ёш гуруҳида ҳафтасига 2 марта фронтал нутқ ўстириш машғулот-

ларида амалга оширилади (таълимнинг 1—3 йилларида гуруҳ кичик гуруҳларга бўлинади; 4 йилда гуруҳ билан фронтал машғулот ўтказилади). Ҳар бир бола билан ҳафтасига 3 марта индивидуал логопедик машғулотлар ўтказилади.

Коррекцион таълим мазмунига она тили товушларини нутқга киритиш (постановка) ва мустаҳкамлаш (автоматизация), нутқнинг равонлиги, нафас олиш, урғу қўйиш устида ишлаш, сўз бойлигини аниқлаштириш ва кенгайтириш, грамматик тузилишларни амалда қўллаш, боғланган нутқни шакллантириш киради. Нутқни ўстириш юзасидан олиб бориладиган ҳар кунги ишлар махсус мактабгача тарбия муассасасининг бутун коллективи томонидан амалга оширилади.

Кўриш нуқсонига эга болаларга мўлжалланган мактабгача тарбия муассасалари (гуруҳлари)

Бу масалаларга кўришида камчилиги бўлган, кўриш қобилияти кескин пасайган ва интенсив даволанишга муҳтож 2 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар қабул қилинади (ясли-боғчага 2 ёшдан, боғчага 3 ёшдан).

Кўр болалар гуруҳлари 10, заиф кўрувчи болалар гуруҳи 12—15 кишидан иборат бўлиши керак. Бу тоифадаги болалар билан мунтазам логопедик ишлар олиб бориш зарурлиги болаларда яққол намоён бўлган оғзаки нутқдаги камчиликларнинг мавжудлигидан келиб чиқади.

Болалар билан дастлабки танишув атрофлича текшириш ўтказиш ва нутқий ҳамда нутқсиз жараёнларни баҳолашдан бошланади (боғланишли нутқнинг аҳволи, сўзнинг грамматик тузилиши, луғат бойлиги, фонетика, идрокни баҳолаш, умумий ва нутқ методикаси ҳам шу ўринда текширилади). Тузатиш ишлари текшириш натижаларини ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Таълимнинг дифференциялашган системаси нутқий ривожланиш даражаси (улар 4 та) ҳар хил бўлган болаларни ўқитишни кўзда тутadi. Нутқ ривожланишининг 1- даражаси гуруҳларида асосий эътибор товушлар талаффузини шакллантиришга қаратилади.

Нутқ ривожланишининг 2—3- даражасига мўлжалланган болалар гуруҳларида логопедик иш нутқнинг фонетик-фонематик ва лексик-грамматик томонидаги камчиликларни бартараф этишга қаратилади. Болалар билан боғланган нутқни шакллантириш, нутқ системасининг барча компонентларини ривожланилигини тузатиш бўйича логопедик машғулотлар ўтказилади.

Логопедик машғулотлар шакли бўйича яқка тартибда ва кичик гуруҳлар билан ўтказилиши мумкин. Кўр ва заиф кўрувчи болаларнинг нутқий ривожланишини тузатишга доир ишлар ушбу муассасада ишловчи барча мутахассисларнинг ўзаро ҳамкорлиги орқали амалга оширилади.

Оғир нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактаблар

Оғир нутқ нуқсонига эга бўлган болаларга мўлжалланган мактаб нормал эшитиш ва сақланган интеллектда вужудга келган алалия, афазия, ринолалия, дизартрия, дудуқланиш каби нутқ камчиликларига эга бўлган болаларга мўлжалланган махсус мактаб муассасаси типидир. Мазкур тоифадаги болаларда дастурини ўзлаштириш, нутқ шаклланишининг муваффақиятли бўлиши тузатувчи таъсир кўрсатишининг ўзига хос системаси қўлланадиган махсус мактаб шароитидагина мумкин бўлади.

Дефектология илмий текшириш институти логопедия секторини бевосита иштирокида 1954 йилда Ленинградда биринчи мактаб ташкил қилинган эди.

Москвада, 1956 йил занф эшитувчилар мактаби қошида оғир формада нутқи ривожланмаган болалар учун алоҳида синфлар ташкил қилинди. Мактаб базасида 1958 йил оғир нутқ камчиликларига эга бўлган болалар учун ўзига хос режимли махсус мактаб-интернат очилди.

1958 йилдан кейин бундай мактаблар бошқа шаҳарларда вужудга келди (Москва (иккинчи мактаб), Ленинград, Свердловск).

Дастлаб бу мактаблар оммавий мактабнинг 4-синфи ҳажмидаги таълимни таъминлар эди.

1961 йилдан эътиборан оғир нутқ нуқсонига эга болалар учун махсус мактаб-интернатлар тармоғи кенг ривожлана бошлади.

Ҳозирги вақтда оғир нутқ нуқсонига эга бўлган болалар учун алоҳида мактаб-интернатлар мавжуд.

Бу муассасада умумтаълим мактаби вазифалари билан бирга махсус вазифалар ҳам ҳал қилинади:

а) оғзаки ва ёзма нутқдаги турли хил камчиликларни бартараф этиш;

б) улар билан боғлиқ психик ривожланишдаги ўзига хос камчиликларни ўқниш ва ўқишдан ташқи тузатиш-тарбиявий ишлар жараёнида йўқотиш;

в) профессионал-меҳнат тайёргарлигини амалга ошириш.

Мактаб икки бўлимдан иборат. Мактабнинг биринчи бўлимига оммавий мактабда таълим олишга ҳалақит берадиган алалия, афазия, дизертрия, ринолалия, дудуқланиш каби нутқ нуқсонига эга бўлган нутқи умумий ривожланмаган болалар қабул қилинади. Синфларни комплекташтиришда биринчи навбатда нутқий ривожланиш даражаси ва бирламчи нуқсон характери ҳисобга олинади.

II бўлимга нутқнинг нормал ривожланишида дудуқланишнинг оғир формасидан азият чекувчи болалар қабул қилинади.

I бўлимда нутқи умумий ривожланмаган болалар учун таълим олиш муддати 12 йил (тайёрлов синфи ва I—XI синфлар),

II бўлимда дудуқланишнинг оғир формаси билан хасталанган болалар учун — 9 йил (I—IX синфлар).

Синфлар 12 кишидап иборат бўлади. Махсус мактабни битирувчиларига тўлиқсиз ўрта маълумот ҳақида гувоҳнома берилади.

Ўқувчиларнинг нутқлари ва ёзувдаги камчиликларини тузатиш ишлари мунтазам равишда бутун ўқув-тарбиявий жараён давомида олиб борилади. Айниқса, она тили дарсларида бу вазифа ҳар томонлама ҳал қилинади. Турли хил нутқ дефектларини олдини олиш фронтал ва индивидуал машғулотларни бирлиги туфайли мумкин бўлади. Индивидуал логопедик машғулотлар ўқитувчи логопед томонидан дарсдан ташқари вақтда ўтказилади. Ҳаракатида камчилиги бор болалар учун даволаш гимнастикаси бўйича машғулотлар ўтказилади.

Махсус мактабнинг II бўлимида болалар тўлиқ бўлмаган ўрта мактаб ҳажмида билим оладилар. Дудуқланишнинг оғир формасига эга болаларни ўқитишда оммавий мактаб дарсликлари, махсус логопедик жиҳозлар, таълимнинг техник воситаларидан фойдаланилади. Махсус мактабни битирувчилар оммавий мактабда ёки ҳунар-техника билим юртларида таълим олишни давом эттиришлари мумкин.

Нутқ камчиликларини бартараф этишда логопеддан ташқари ўқитувчи ва тарбиячилар ҳам қатнашадилар. Мактаб ўқитувчилари, тарбиячилари, логопеди таълим ва меҳнат фаолияти давомида ўқувчиларнинг умумий ва нутқий ривожланишларини тузатиб борадилар.

Ёрдамчи мактабдаги логопедик ишлар

Ақлий заиф ўқувчиларда нутқ камчиликларини тузатиш махсус логопедик ишларнинг ташкил қилинишини талаб қилади. Ёрдамчи мактабларнинг ўқув режасида ўқитувчи — логопед томонидан ўтказиладиган логопедик машғулотлар соати кўзда тутилган. Ўқитувчи логопед тиббий-педагогик комиссиянинг аъзоси ҳисобланади. Махсус текшириш йўли билан у боланинг нутқида камчилиги бор-йўқлигини ва унинг характери-ни аниқлай билиши керак.

Ўқув йилининг бошида логопед мактабга қабул қилинган барча ўқувчиларни текширади. Ўқувчилар оғзаки нутқининг дастлабки текширилиши дарслар вақтида ўтказилади. Ёзув ма-лакалари диктант орқали текширилади.

Дастлабки текшириш давомида нутқида камчилиги аниқланган болаларнинг ҳаммасини логопед махсус журналга белгилаб қўяди. Шундан сўнг нутқнинг ва ёзувнинг ҳолати индивидуал текширилади ва болага нутқ картаси тўлдирилади. Логопедик ёрдамга жуда муҳтож, нутқ нуқсонли оғир болалар логопедик машғулотларда қатнашиш учун танланади. Қолганлар кандидат сифатида қабул қилиниб, мактабга дастлаб қа-

бул қилинган ўқувчиларда нутқ бузилишлари бартараф этилгандан сўнг логопед томонидан машғулотларга чақирилади.

Нутқ нуқсонининг характери ва боланинг ўзлаштиришда унинг аҳамияти машғулотларга қабул қилишда асосий мезон бўлиб ҳисобланади.

Логопедик машғулотга қатнашадиган боланинг нутқ картасига у билан олиб бориладиган машғулотларнинг индивидуал режаси илова қилинади. Режа текширишдан олинган барча маълумотларни умумлаштирувчи логопедик хулоса асосида тузилади.

Логопед ўқувчидаги нутқ нуқсонининг характери ва этиологиясини аниқлаш, унга нисбатан энг тўғри ва самарали ёндашув йўлини топиш мақсадида тиббий текшириш маълумотлари билан танишади.

Нутқ нуқсонига эга бўлган болалар билан машғулотлар ташкил қилиш ва уларни ўтказиш

Нутқ камчиликларини тўғрилаш юзасидан олиб бориладиган ишлар болаларнинг ёш хусусиятларини, нутқ дефекти хусусиятларини, она тилидан мактаб дастурини ҳисобга олган ҳолда ташкил қилинади. Логопедик машғулотларга дарс машғулотларидан бўш ва синфдан ташқари вақтда 5—6 дарс ажратилади. Мактаб маъмурияти ва синф ўқитувчилари билан келишган ҳолда логопед ўқувчиларни ўқиш дарсларидан чақириб олиши мумкин.

1—IV синф ўқувчилари билан индивидуал ва гуруҳ тарзидаги машғулотлар ҳафтасига 4 марта ва V—VI синфларда ҳафтасига 3 марта ўтказилади. Ҳар бир ўқувчи билан олиб бориладиган индивидуал машғулотга, одатда 15 мин ажратилади. Гуруҳ машғулотларининг давомийлиги —45 мин. Кичик гуруҳчалар билан 20—25 мин машғулотлар ўтказишга йўл қўйилади.

Одатда индивидуал машғулотлар товушларни постановка ёки коррекция қилишга муҳтож болалар билан ўтказилади.

Логопед битта нутқий нуқсон бўйича 4—6 кишидан иборат гуруҳни комплектлаштиради. 2—9 ўқувчидан иборат кичик гуруҳлар бир хил ўқувчилар билан, ўзига хос режа бўйича ишлаш талаб қилингандагина комплектлаштирилади. Ўқитувчи ва логопед, синф раҳбари, тарбиячи ўқувчиларни логопедик машғулотларда қатнашишларини назорат қилиб туришлари керак.

Логопед:

— машғулотга қатнашиш журналини тутиб, унда машғулотда ўтилган материалнинг мазмунини қисқача акс эттиради (ҳар куни);

— ишни ўқитувчилар ва тарбиячилар билан яқин ҳамкорликда ташкил қилади, улар дарс вақтида, уй вазифасини тай-

ёрлаш давомида, турмушда ўқувчиларнинг логопедик машғулотлар жараёнида эгалланган нутқий малакаларининг мустаҳкамлашишга ёрдам беришлари керак;

— дарс вақтида ва дарсдан ташқари вақтда болалар нутқига тўғри талаблар қўйилиши учун ўқитувчи ва тарбиячиларга ўқувчиларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида мунтазам ахборот бериб боради;

— бола билан олиб борилган логопедик машғулотлар якунлангандан сўнг ўқитувчи ва тарбиячига қўлга киритилган малакаларни синф шароитида ва дарсдан ташқари вақтда тўлиқ автоматлаштириш усуллари ҳақида тавсиялар беради;

— нутқий нуқсонни бор бўлган ўқувчиларнинг нутқ имкониятларини текшириш учун она тили, нутқ ўстириш, ўқиш ва бошқа дарсларни кузатади (логопедик машғулотлардан бўш вақтда). Ўз навбатида ўқитувчи ва тарбиячилар ҳам мазкур синф ўқувчилари билан олиб борилаётган ишлардан хабардор бўлишлари учун вақт-вақти билан логопедик машғулотларда қатнашишлари керак;

— дастур талабларини, она тилини ўқитиш методи ва усулларини яхши билиши, уларни ўз ишида ҳисобга олиши, дарсда ўрганилаётган мавзуга мос дидактик материалдан фойдаланиши керак;

— ўқувчилар билан олиб бориладиган нутқ ўстириш ишларини ташкил қилишда тарбиячиларга ёрдам беради;

— ўқув йилининг охирида тантанали эрталик ўтказатилади. Унда логопедик машғулотларга қатнашган болалар ўз ютуқларини намойиш қиладилар.

Логопеднинг тарбиячилар ва ўқитувчилар билан олиб борадиган иши турли шаклда бўлиши мумкин: индивидуал суҳбат, очиқ машғулотлар, метод бирлашмаларда маълумот бериш ва бошқалар.

Йилнинг охирида логопед ўқув йили давомида қилинган ишлар ҳақида матнли ва рақамли ҳисобот топширади.

Ўрта умумий таълим мактаблари қошидаги логопедик пунктлар

СССР Министрлар Советининг 1948 йил 15 августдаги фармони асосида ўрта умумий таълим мактаблари қошида логопедик пунктлар очила бошлади.

Логопедик пунктлар мактаб ёшидаги болаларда мавжуд бўлган нутқ камчиликларини бартараф этиш учун мўлжалланган махсус таълимий-тарбия муассасаларидир. Улар райондаги умумий таълим мактабларининг бирида ташкил қилинади. Ҳар бир логопедик пунктга муайян миқдордаги мактаблар сони бириктирилади.

Унинг асосий вазифалари:

— ўқувчилардаги нутқ камчиликларини тўғрилаш;

— ўқитувчилар ва аҳоли ўртасида логопедик билимларни тарғиб қилиш;

— биринчи синфга келаётган болалардаги нутқ камчиликларини ўз вақтида аниқлаш, олдини олишдан иборатдир.

Товушлар талаффузида камчилиги бўлган, дудуқланувчи, дизграфик, дизлексик, яққол намоён бўлмаган нутқи ривожланмаган болалар логопедик пунктларнинг асосий контингенти бўлиб ҳисобланади.

— Болаларни саралашда логопед уларни синфда (тайёрлов гуруҳида) текширувдан ўтказади.

Логопедик пунктга болалар психоневролог, ўқитувчилар, ота-оналар ташаббуси билан юбориладилар.

Логопедик машғулотлар натижалари нутқ картасига белгиланиб, синф раҳбари ва ота-оналар эътиборига ҳавола қилинади.

Логопедик ишнинг самарадорлиги тузатиш тадбирларининг тўғрилигига, ўқитувчи ва логопеднинг ўзаро яқин ҳамкорлиги ҳамда болалар нутқига ягона талаблар қўйишига боғлиқ. Болалар нутқини тўғрилашда ота-оналарнинг фаол иштирок этиши ҳам катта аҳамиятга эга.

Соғлиқни сақлаш системасида логопедик ёрдам

Аҳолига логопедик ёрдам беришни такомиллаштириш, нутқда камчилиги бўлган шахсларни даволаш самарадорлигини ва сифатини ошириш масалалари Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан муваффақиятли ҳал қилинмоқда. ССЖИ Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1985 йил 8 апрелдаги 485 номерли «Нутқда камчилиги бўлган беморларга кўрсатиладиган логопедик ёрдамни янада такомиллаштириш тадбирлари ҳақида» деган қарори асосида ихтисослаштирилган ёрдамни ривожлантириш логопедик кабинетлар тармоғини, болалар поликлиникаларида, психоневрологик диспансерларда даволаш-тиклаш бўлимларини кенгайтиришга доир ишлар йўналиши белгиланган. Бу жойларда функционал ва органик нутқ камчиликларига эга бўлган турли ёшдаги шахсларга логопедик ёрдам кўрсатилади.

ССЖИ Соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1985 йил 19 августда чиқарилган 1096 номерли қарорида логопедларнинг хизмат нормалари кўрсатилди:

— оғир нутқ камчилигига эга бўлган (афазия, дизартрия, дудуқланиш ва бошқалар) шахслар билан индивидуал ишлашда бир соатда 1—5 кишини қабул этиш, гуруҳли логопедик машғулотларда бир соатда 8—10 киши билан ишлаш кўзда тутилади;

— дислалик болалар билан якка тартибда бир соатда 4 киши билан ишлаш, гуруҳли логопедик машғулотларда бир соатда 10—12 киши билан ишлашни кўзда тутади;

— катта ёшдаги 100 минг аҳолига бир ставка логопедик хизмат, болалар ва ўсмирлар ёшидаги 20 минг аҳолига бир ставка логопедик хизмат кўрсатилади.

Нутқ камчиликлари бўйича Бутуниттифоқ илмий-методика маркази муваффақиятли ишлаб келяпти. Унинг асосий вазифаси соғлиқни сақлаш муассасаларида ташкил этилган логопедик кабинетларда психоневрологик диспансерлар, касалхоналарнинг ихтисослаштирилган бўлимларида ишни ташкил этиш бўйича ташкилий ва методик ёрдам беришдир.

Илмий-методик марказнинг хизматчилари аҳоли ўртасида кенг ёйилган нутқ камчиликларини, логопедик ёрдамга эҳтиёжи ўрганадилар; болалар ва катталарга кўрсатиладиган логопедик ёрдамни ташкил этиш, яхшилаш ва ривожлантириш бўйича таклифларни, тавсияномаларни ишлаб чиқадиладар; логопедик кабинетларни, стационарларни жиҳозлашга доир таклифларни ўрганадилар; инструктив-методик материалларини ишлаб чиқадиладар, логопедик кабинет ва касалхоналарнинг логопедия бўлимлари иш тажрибаларини оммалаштирадилар.

Болалар поликлиникасининг логопедик кабинети

Соғлиқни сақлаш системасида болалар поликлиникаси қошида ташкил этилган логопедия кабинети логопедик ёрдамнинг асосий бўлими ҳисобланади.

Поликлиникада логопеднинг иши «Болалар поликлиникасининг логопедия кабинети ҳақида Низом» га асосланган ҳолда ташкил этилади. Низомда унинг иши йўналишлари белгиланган:

1. Нутқдаги камчиликларни бартараф этиш бўйича олиб бориладиган педагогик ишлар донмий ва консултациян машғулотлардан иборат бўлади.

2. Уюшган ва уюлмаган болалар гуруҳини диспансеризация қилиш.

3. Соғлиқни сақлаш ва халқ маорифи системасидаги логопедик муассасаларни комплекташтиришда иштирок этиш. Ҳар бир болага логопедик характеристика тузиш.

4. Логопедик тадбирларни ўтказиш: ота-оналар билан суҳбат, болалар врачлари ва болалар боғчасининг тарбиячилари билан олиб бориладиган ишлар, логопедик бюллетенлар чиқариш, дидактик кўрсатма материалларини тайёрлаш.

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар учун ихтисослаштирилган яслилар

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар учун ихтисослаштирилган яслилар соғлиқни сақлаш муассасаларининг мустақил бир бўлими бўлиб ҳисобланади ва болаларни тарбиялаш, тадбирлар ўтказиш, болалар нутқдаги камчиликларни бартараф

этиш, болалар нутқини ўстириш каби мақсадларни ўз олдига қўяди.

Яслилар соғлиқни сақлаш маҳаллий органларининг қарамоғида бўлиб, бу органлар улар ишига раҳбарлик ва болаларга тўғри хизмат кўрсатиш ишини назорат қилади.

Нутқ камчилигига эга бўлган болаларни яслига саралаш махсус тузилган комиссия томонидан ўтказилади. Бу комиссия таркибида: педиатр, психиатр (невропатолог, психоневролог) ва логопед бўлади.

Болалар саралаш комиссиясига қуйидаги ҳужжатлар билан юборилади: касаллик тарихидан кўчирма, поликлиника психоневрологи ва логопедининг хулосаси, яшаш жойидан маълумотнома, ота-онасининг иш жойидан олинган ойлиги ҳақидаги маълумотнома.

Ихтисослаштирилган яслиларга қабул қилиш қуйидагича амалга оширилади:

а) нутқий ривожланишида тўхталиш бўлган болалар йил давомида бўшаган жойларга қабул қилинадилар;

б) дудуқланувчи болалар 6 ойда бир марта қабул қилинадилар.

Ихтисослаштирилган яслиларга органик характерга эга бўлган дудуқланувчи ва нутқий ривожланишида тўхталиш бўлган болалар қабул қилинади.

Яққол ифодаланган ақлий заиф болалар (олигофрения, ақли заифлик), тутқаноқ ва ҳаракатида қўпол бузилишлар бўлган болалар ушбу яслига қабул қилинмайдилар.

Ихтисослашган яслилар кеча-кундуз ишлашга мўлжалланган бўлиб, уларга 3 ёшгача бўлган болалар қабул қилинади. Болалар ясида 4 ёшгача бўладилар.

Гуруҳлар нутқ камчиликлари бўйича (дудуқланиш, нутқий ривожланишида тўхталиш бўлиш) комплектлаштирилади.

Яслидан сўнг болалар махсус нутқ боғчаларига ёки умумий боғчаларга борадилар.

Ихтисослаштирилган болалар уйи

Болалар уйида ишлайдиган логопеднинг асосий вазифаси нутқ камчиликларини олдини олиш (нутқсиз даврдан бошлаб— 3 ойликдан—1 ёшгача), ўз вақтида диагноз қўйиш ва ҳамма ёш гуруҳларида болалар нутқини тўғрилашдир.

Логопед тиббий-педагогик кўрикда актив иштирок этади, ҳамма болаларнинг нутқ ва нутқсиз фаолиятини текширади, ҳар бир боланинг ривожланганлик даражасини тасвирлайди, ўтказиладиган тадбирлар режасини тузади ҳамда ҳар бир гуруҳдаги болалар нутқини ривожлантириш ва улар нутқидаги камчиликларни бартараф этиш бўйича иш олиб боради. Логопед ҳар кун иш гуруҳларидаги ҳамма болалар билан шуғулланади (3 ойликдан бошлаб).

Болалар психоневрологик санаториялари — санатория типдаги даволаш-соғломлаштириш муассасалари

Болалар психоневрологик санаториялари район, шаҳар, республика қарамоғида бўлиши мумкин. Бошқарув ишлари Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлиги, вилоят ва шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими томонидан амалга оширилади.

4—7 ёшгача бўлган болалар мактабгача психоневрологик санаторийларга; 7—13 ёшгача бўлган болалар — мактаб психоневрологик санаторийларига қабул қилинади.

Болалар психоневрологик санаторийларига болаларни саралаш «Маҳаллий санаторий ва курортларда болаларни даволаш учун мумкин ва мумкин бўлмаган» жараёнларига мувофиқ равишда амалга оширилади.

Психоневрологик санаторийларга болаларни юбориш учун мумкин бўлган кўрсатмалар:

— неврозлар, церебростения, марказий нерв системасининг эрта органик жароҳатланиши натижасидаги невратик ҳолатлар, мия шикастланишлари, нейронинфекция, сомотик касалликлар;

психик касалликларнинг неврозга ўхшаш формалари;

— нутқнинг умумий ривожланмаганлигини ҳамма даражалари билан бирга келадиган ўқиш ва ёзиш жараёнидаги камчиликлар; дислексия, дисграфия, дизартрия, дислалия, ринолалия, нутқ ривожланишининг тўхтаб қолиши, дудуқланиш (ўқиш ва ёзув жараёнларининг бузилиши билан бирга намоён бўлиши), мутизм.

Санаторийда бўлиш вақти — 3 ойдир. 6 ойдан сўнг қайта даволаниш мумкин.

Гуруҳларни комплектлаштириш ишлари ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Санаторийнинг вазифаси — болаларнинг нутқ бузилишларини тузатиш ва психик ривожланишидаги четга чиқишларни бартараф этиш мақсадида даволаш, соғломлаштириш ва логопедик тадбирларни ташкил этишдан иборат. Мактаб ёшидаги болалар билан умумтаълим фанлари бўйича синфларга мос ҳолда ўқитиш ишлари олиб борилади.

Даволаш-соғломлаштириш ишларининг асосий бўлимлари:

— болаларнинг ёши ва аҳволини ҳисобга олган ҳолда даволаш-сақлаш ва даволаш-машқ қилиш режими;

- психотерапия;
- физиотерапия ва даволаш физкультураси;
- дори-дармонли терапия;
- логопедик тузатиш машғулоти;
- ритмика;
- меҳнат терапияси;
- рационал овқатлантириш.

Ишлар ҳар бир бўлим учун масъул киши (педагог, врач, логопед) томонидан режалаштирилади ва бош врач уларни бир-бирига мувофиқлаштиради ва бошқаради.

Замонавий даволов ва логопедик методлар (рационал психотерапия, гипнотерапия ва бошқалар) қўлланилади.

Санаторий ўзига яқин районда жойлашган мактаблар билан, шаҳар, вилоят, республикадаги етакчи тиббиёт муассасалари билан узвий алоқада бўлади.

Болалар психоневрологик санаторийсини бевосита бош врач (психоневролог ёки педиатр) бошқаради.

Катта ёшдаги аҳолига логопедик ёрдам

Кейинги йилларда соғлиқни сақлаш системасида турли нутқ камчиликларига эга бўлган катта ёшдаги кишиларга логопедик ёрдамни яхшилаш устида жадал иш олиб бориляпти. Асосий эътибор оғир insult касаллигини бошидан кечирган, бош мияси операция қилинган беморларнинг нутқини қайта тиклаш муаммосига қаратилгандир.

Катта ёшдаги аҳолига логопедик ёрдам кўрсатиш системаси турли типдаги муассасаларни ўз ичига олади, яъни:

1. Стационар (касалхоналардаги неврологик бўлимлар).
2. Яримстационар (меҳнат терапияси кабинетлари).
3. Амбулатор (шаҳар, ноҳия поликлиникаларидаги методика кабинетлар).

Поликлиникада беморларни қабул қилиш иш кунида 4—6 киши ҳисобидан режалаштирилади. Поликлиника логопеди ҳафтада бир марта беморларни уйига бориб кўради. Поликлиника шароитида бир курс нутқни тиклаш машғулотларига 10—17 киши қабул қилинади. Ҳар бир бемор билан олиб бориладиган машғулотлар сопи, беморнинг умумий ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ҳафтасига 1—5 марта режалаштирилади. Нутқни тиклаш курси ўртача 3 ойгача чўзилиши мумкин. Тегишли кўрсатишлар бўлганда касалга таълим курсини такрорлаш мумкин. Беморлар доимо врач-невропатолог назорати остида бўладилар, улар билан мунтазам равишда фронтал ва индивидуал логопедик машғулотлар ўтказилади. Бир вақтнинг ўзида даволаш физкультураси, массаж ва физиотерапия буюрилади.

Неврологик бўлим шароитида оғир нутқ камчилигига (афазия, дизартрия, дудуқланиш ва бошқалар) эга бўлган беморларга логопедик ёрдам кўрсатиш даврма-давр олиб борилади. Эрта бошланган тузатиш ишлари ишнинг самарадорлигини оширади ва катта профилактик аҳамиятга эга бўлади.

Неврологик бўлимда беморлар 1—3 ой муддатгача бўладилар.

Қасалликнинг оғир формаларида тузатиш ишлари 6—12 ойдан сўнг яна қайтарилади. Логопедик ишларнинг умумий ҳажми 1—2 йил ва ундан кўп муддатни ўз ичига олиши мумкин.

Ҳар томонлама текшириш (логопед, нейронсихолог ва бошқалар) ва унинг натижаларининг анализи жароҳатланган жойларнинг қай даражада эканлигини, уларнинг характерини аниқлашга ёрдам беради.

Афазик беморлар билан гуруҳли ва якка тартибда машғулотлар ўтказилади. Машғулот мазмуни беморнинг индивидуал имкониятларига ва нутқ бузилишларининг даражаларига боғлиқ. Биринчи ҳафтада логопедик машғулотлар 10—15 минут давом этади (кунига 1—2 марта). Кейинчалик логопедик машғулотларнинг давомийлиги кунига 45 минутгача ошиб боради, гуруҳли машғулотлар бир соатгача бўлиши мумкин. Беморнинг нутқ картасига бир ойда икки марта логопедик ишларнинг динамикаси белгилаб борилади.

Логопеднинг врач ва беморнинг қариндошлари билан доимий алоқада бўлиши логопедик ишнинг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Логопедик кабинетни жиҳозлаш

Логопедик муассасалар ишида замонавий техник воситалардан ва кўргазмали қуроллардан фойдаланиш катта аҳамият касб этади.

Махсус мактабгача тарбия болалар муассасаларида, мактабларда турли предметларнинг моделлари, макетлари, муляжлар, иллюстратив жадваллар, схемалардан фойдаланилади.

Болаларнинг мустақил ишлашларига мўлжалланган қўлланмалар (тарқатма материаллар, турли хил конструкторлар, йиғма моделлар) алоҳида аҳамият касб этади.

Ривожланишида ҳеч қандай камчилиги бўлмаган болалар учун логопед турли хил дидактик қўлланмалардан фойдаланиши мумкин.

Логопедик машғулотларни ўтказишда фойдаланиладиган жиҳозларнинг тахминий рўйхатига қуйидаги техникавий жиҳозлар ва асбоблар киради: секундомер, магнитофон (кассеталари билан), метроном, экран, слайдлар учун диапроектор, видеомагнитофон, АИР-1, АИР-2, электрофон, пластинкалар тўплами, зондлар, шпатель, соатлар.

Дидактик материаллар. Турли ёш гуруҳидаги болалар учун ўйинчоқлар тўплами; стол устида ўйналадиган ўйинлар (лото, домино ва бошқалар); нутқни текшириш ва нутқдаги камчиликларни бартараф этишда қўлланиладиган альбомлар, предметли ва сюжетли расмлар; қирқма ҳарфлар; саноқ материаллари; мозаика; турли рангли предметлар тўплами; шакллар.

Овозли ўйинчоқлар тўплами: барабан, най, ксилофон, гармошка, рояль, доира. Нутқ ўстиришда олиб бориладиган фронтал машғулотлар учун ўйинчоқлар тўплами: мебель, кийимлар, идиш-товоқлар, транспорт, уй ва ёввойи ҳайвонлар, сабзавот ва мевалар.

Логопедия кабинетини жиҳозлашга қўйиладиган умумий талаблар

Якка тартибдаги ва фронтал ўтказиладиган машғулотлар махсус жиҳозланган, кенглиги махсус муассасаларда кўрсатилган кўрсатмаларга мос бўлган кабинетларда ўтказилади. Логопедия кабинетларга маблағни логопед хизмат қилаётган вилоят, район ва шаҳар халқ таълими бўлими ажратади.

Логопедия кабинетида кўргазма материаллар ва адабиётлар учун шкаф, машғулот ўтказиш учун стол ва стуллар бўлиши лозим. Хонада логопеднинг столидан ташқари яна 4 та стол, 8—10 та стул бўлиши керак.

Логопедия кабинетида осма доска, яна турли кўргазма материаллари, техник воситалар ва бошқа предметлар бўлиши лозим. Логопеднинг хонасида, албатта 70×100 см ҳажмдаги девор ойнаси ва якка тартибда ишлаш учун 9—12 см ҳажмдаги ойналар бўлиши керак.

Логопед дидактик материаллардан фойдаланиши учун ўзига қулай бўлиши мақсадида махсус картотека қилади.

Мактаблар қошидаги логопедик пунктларда яна қуйидаги қўшимчалар бўлиши мумкин:

1. Фонематик малакани ривожлантириш учун махсус материаллар.

2. Гап тузиш учун расмлар ва турли сўзлар тўплами; ҳикоя тузиш учун таянч жумлалар тўплами; сўзларни тушиб қолган жумлалар.

3. Турли логик-грамматик қурилишга мос келадиган гаплар тўплами.

4. Айрим ҳарфлари тушириб қолдирилган сўзлар тўплами; айрим сўзлари тушириб қолдирилган матн ва ҳикоялар; диктант матнлари.

5. Антоним, синоним, омоним сўзлар тўплами.

6. Катта-кичик ҳарф ва сонлар тўплами.

7. Шеърлар, масаллар ва масаллар юзасидан тузилган саволлар, тез айтишлар, ҳажвий ҳикоялар.

8. Боши, ўртаси ёки охириги сўзлари тушириб қолдирилган матнлар.

9. Предмет ва ҳаракатни ифодаловчи расмлар, турли мураккабликдаги сюжетли расмлар.

10. Ўқиш китоби, диктантлар тўплами, алифбе, географик харита, пластинкалар тўплами.

Логопед ҳужжатлари

Нутқи бузилган болалар боғчасининг логопеди қуйидаги ҳужжатларни юритади:

Нутқ картаси. Болалар боғчасига келгач, логопед болаларни атрофлича текширади. Текшириш натижалари инди-

видуал нутқ картасига қайд этиб борилади. Нутқ картасига бола нутқининг ривожланиш даражалари, унинг хотираси, диққати, ақлий ривожланиш хусусиятлари ёзиб қўйилади. Лексик хатолар, аграмматизм, сўз ва бўғинларни ўзлаштириш қобилияти, нутқининг талаффуз томонидаги камчиликлар ёзиб борилади. Ҳар бир графада бола нутқидан камида 3—4 та мисол бўлиши керак.

Нутқ картасининг охирида логопеднинг хулосаси ёзилади.

Логопедик машғулотнинг режаси. Ҳар бир фронтал машғулот учун логопед батафсил режа-конспект ёзади, унда машғулот мавзуси, мақсади ва унинг тахминий мазмуни ёзилади. Режа-конспектнинг охирида қайси бола билан якка тартибда ишлаш лозимлиги белгилаб қўйилади. Бунда қайси бола билан қандай иш (товушнинг қўйилиши, уни мустақкамлаш, автоматизация, дифференциация) олиб борилиши аниқ кўрсатилиши лозим; қилинган ишлар ҳисоби (материал ўзлаштирилгани, кимда қийинчиликлар бўлди ва ҳоказо) қисқача қайд қилинади.

Болаларнинг индивидуал дафтарлари. Ҳар бир болага логопедик машғулотлар учун индивидуал дафтар тутилади. Дафтарнинг биринчи бетига бола нутқининг ривожланишидаги камчиликлар ёзиб қўйилади. Қуйидаги асосий иш тартиби доимо қайд этиб борилади: артикуляцион аппаратни активлаштириш учун машқлар, товушлар постановкаси, тўғри товуш талаффузини мустақкамлаш, диққат ва хотирани ривожлантириш, фонетик малакани ривожлантириш, товушлар анализи ва синтез малакаларини ривожлантириш.

Логопед бола лугат бойлигини кенгайтириш, нутқини грамматик жиҳатдан тўғри шакллантиришга онд материалларни ёзиб боради.

Кечки машғулотларда тарбиячи бу дафтардан фойдаланади. Ўтилганларни қайтариш ва бола нутқининг ривожланишида ўзгаришларни кўриш учун дафтар якшанба кунлари оналарга бериб юборилади.

Логопед топшириқларни ҳафтасига 2—3 марта ёзиб қўяди.

Тарбиячининг кечки логопедик машғулотлари учун дафтар

Логопед ҳар кун тарбиячига болалар билан логопедик иш олиб бориши учун топшириқлар ёзади. Бериладиган топшириқларга қуйидагилар киради: айрим артикуляцион машқларни бажариш, логопед томонидан махсус танланган сўзлар, гаплар, қисқа ҳикоялар, шеърларни бола нутқига киритилган товушларни мустақкамлаш мақсадида қўллаш, бола диққати, хотираси ва фонематик малакасини ривожлантиришга доир топшириқларни бажариш; ўқиш малакаларини шакллантириш машқларини бажариш; қирқма ҳарфлар билан ишлаш. Ҳамма топ-

шириқ турлари болаларга таниш бўлиши, олиб бориш методикаси тарбиячига яхши тушунтирилган бўлиши керак. Тарбиячи олиб борган иши ҳақидаги қисқа маълумотни дафтарнинг ҳисобга олиш графасига белгилаб қўяди.

Логопеднинг ҳисоботи. Логопед ўқув йилининг охирида қилган ишлари юзасидан ҳисобот ёзади. Ҳисоботда қуйидаги маълумотлар кўрсатилади:

1. Гуруҳларнинг комплектлаштириш вақти (болани гуруҳга келган вақти).

2. Логопедик машғулотларга жалб қилинган болалар сони.

3. Нутқ гуруҳларидан чиқарилган болалар сони ва улар нутқига қисқача тавсиф.

4. Болаларнинг қандай муассасаларга бориши ҳақида йўланма (умумтаълим мактаби, логопункт, касалхона, болалар боғчаси).

5. Гуруҳларга қайта қолдирилган болалар сони (сабаби кўрсатилади).

6. Йил давомида турли сабаблар билан нутқ гуруҳлардан чиқиб кетган болалар сони.

Ҳисоботда яна қандай логопедик тарғибот ишлари олиб борилганлиги, қандай нутқ нуқсонли болалар аниқланганлиги ҳам кўрсатилиши керак.

Оғир нутқ камчилигига эга бўлган болалар мактабларида қуйидаги ҳужжатлар юритилади:

Нутқ картаси мактабнинг ҳар бир ўқувчиси учун тўлдирилади. Нутқ картасига ўқув йили бошида ўтказилган текшириш натижалари, йил давомида ўқитувчи нутқий ривожланишидаги нуқсонларни бартараф этиш учун бола билан қандай ишлар олиб борилганлиги ҳақида қисқа маълумот ва логопедик машғулотларнинг натижалари белгилаб қўйилади.

Чоракка мўлжалланган индивидуал иш режаси (бошланғич синфларда).

Чорак давомида олиб бориладиган индивидуал иш режасида ўқитувчи ишлаши лозим бўлган болалар составини аниқлайди ва улар нутқидаги камчиликларга қисқача тавсиф беради, қандай нутқ нуқсонни устида ишлаш кераклигини аниқлайди.

Чоракда олиб бориладиган тахминий иш схемаси:

1. Ўқувчиларнинг фамилияси, машғулотга келган вақти.

2. Нутқ нуқсонларига қисқача тавсиф.

3. Тузатиш ишлари (тузатиш ишлари олиб борилаётган нуқсон кўрсатилади).

4. Тузатиш ишларининг муддати.

5. Машғулотнинг ташкилий формалари.

6. Натижалар.

7. Изоҳлар.

Ҳар бир ўқувчи билан олиб бориладиган ишлар режаси

Логопед нутқ ривожланишидаги камчиликларни тўғрилаш бўйича бола билан олиб бориладиган тузатиш ишларининг ҳар бир даврини ва муддати билан белгилаб боради.

Чорак иш режасида логопед ҳар куни шугулланиши лозим бўлган ўқувчининг фамилиясини кўрсатиши керак.

Ҳамма машғулотлар мазкур синф ўқув режаси асосида тузилган қатъий жадвал бўйича ўтказилади. Якка тартибдаги машғулотлар жадвали директорнинг ўқув ишлари бўйича ўринбосари томонидан тузилади ва умумий жадвалга киритилади. Якка тартибдаги машғулотлар одатда дарсдан сўнг ўтказилади.

Якка тартибдаги машғулотларни ўтказувчи ўқитувчи ҳар кунги машғулот учун режа тузади. Машғулотда фойдаланиши лозим бўлган ўқув ва дидактик материалларни тайёрлайди.

Синф журналининг маълум бир саҳифаси якка тартибдаги машғулотларни қайд қилиш учун ажратилади. Журналнинг биринчи саҳифасига синфдаги ўқувчилар рўйхати ва ўтказиладиган машғулотларнинг санаси, муддати белгилаб қўйилади. Журналнинг иккинчи саҳифасида «Дарсда нималар ўтилди» дейилган графага машғулот санаси ва унда ўтилган мавзулар қайд қилинади.

Соғлиқни сақлаш системасида хизмат қиладиган логопед қуйидаги ҳужжатларни юргизади:

— Биринчи қабул қилинган бемор учун карта ёки журнал, бунга беморнинг фамилияси, исми, отасининг исми, ёши, ким томонидан юборилганлиги, поликлиника ёки касалхонага мурожаат қилган вақти, диагнози, ўтказилган машғулотлар сони, ўқитиш методлари, ўқитиш ишларининг натижалари чиқарилган вақти.

— Ҳар куни беморни қабул қилиш учун юргизилган журнал.

— Бемор билан ўтказиладиган ҳар бир машғулотнинг қисқача мазмунини ёзиш учун кундалик дафтар.

— Бемор уйига бориб келиш ҳақидаги маълумотларни белгиловчи журнал.

— Йиллик ҳисобот.

Логопедлар ўз маърузалари билан илмий-назарий конференцияларда фаол иштирок этишлари лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Нутқ камчилигига эга бўлган болаларга мўлжалланган махсус муассасаларнинг асосий турларини тавсифлаб беринг (ҳалқ маорифи ва соғлиқни сақлаш системасидаги).

2. Логопеднинг ота-оналар билан олиб борадиган ишларининг асосий йўналишларини очиб беринг.

3. Оғир нутқ камчилигига эга бўлган болалар мактабидаги тузатувчи таълим вазифаларини ёритиб беринг.

4. Катта ёшдаги аҳолига логопедик ёрдам кўрсатиш ҳақида гапириб беринг.

5. Логопедик кабинетни жиҳозлашга қўйиладиган талабларни ёритиб беринг.

6. Турли типдаги муассасалар логопедининг ҳужжатларини айтинг.

7. Махсус муассасаларга борганда ишнинг ташкил этиш шароитларини аниқланг.

8. Логопедик кабинет ва логопеднинг ҳужжатлари билан батафсил танишинг.

18- Б О Б. МАХСУС МУАССАСАЛАРГА БОЛАЛАРНИ САРАЛАШ

Нутқ камчилигига эга бўлган болаларга мўлжалланган махсус муассасалар тармоғининг муваффақиятли ривожланиши логопедия фани соҳасида янги тадқиқотларнинг туғилишига имкон яратади.

Бунга қуйидагилар киради:

— нутқ камчиликларини диагностикаси ва дифференциал диагностикани такомиллаштириш, нутқ камчиликларини бошқа камчиликлардан фарқлаш, айрим ҳолларда ташқи ҳолатдан ўхшаш, аммо пайдо бўлиш табиатига кўра турлича ва турли тузатиш методларини талаб қиладиган камчиликларни бартараф этиш имконини яратиш;

— турли нутқ бузилишларига эга бўлган болалардаги камчиликларни аниқлашнинг энг оптимал ёш муддатларини аниқлаш ва ўз вақтида дифференциал ўқитишни ташкил этиш;

— оғзаки (мактабгача тарбия ёшда) ва ёзма нутқ (мактабда) бузилишлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ўрганиш;

— мактабгача тарбия муассасаларида нутқ камчиликларининг олдини олиш ишларини назарий жиҳатдан асослаш;

— нутқ камчилигига эга бўлган мактабгача ёшдаги болаларнинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятларни ўрганиш;

— турли нутқ камчилигига эга бўлган мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ўқитиш мазмуни ва методларини ишлаб чиқиш;

— тегишли ҳужжатлар ва ташкилий масалаларни ишлаб чиқиш.

Нутқ камчилигига эга бўлган болаларга мўлжалланган махсус муассасаларда болани ҳар томонлама ривожлантиришни кўзда тутган ҳолда, ўқитиш ва тарбиялаш ишлари махсус дастур асосида изчилик билан амалга оширилади.

Оғир нутқ камчилигига эга бўлган болалар оммавий боғча ёки умумтаълим мактабларига борсалар, улардаги нутқ камчиликлари дастур материалларини тўлиқ ўзлаштиришларига тўсқинлик қилади, умумий ривожланишларига салбий таъсир

кўрсатади, баъзи ҳолларда эса характернинг салбий хусусиятлари пайдо бўлишига сабабчи бўлади, келгусида социал ва меҳнат кўникмаларида қийинчиликлар келтириб чиқаради.

Болалардаги нутқ камчиликларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни тиббий-педагогик кўрикка юбориш болалар поликлиникаси логопеди, педиатр, психиатр ва невропатолог, болалар боғчаси ва оммавий мактаб логопедларининг асосий вазифаларидир.

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар боғчаларига (гуруҳларга) саралаш

Эшитишида, нутқида, кўришда, ақлий фаолияти ва таянч-ҳаракат аппаратида камчилиги бўлган болалар учун ихтисослаштирилган мактабгача тарбия муассасаларининг ривожланиши, мактабгача тарбия ёшидаги болаларнинг етакчи нуқсонларини ҳисобга олган ҳолда, уларни дифференциал ўқитиш ва тарбиялаш учун етарли шароит яратиш имконини беради.

Махсус гуруҳларда камчиликларни бартараф этиш бўйича олиб бориладиган ўқитиш вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш, кўп жиҳатдан нутқ камчиликларини тўғри ва ўз вақтида аниқлашга, унинг огир, енгил даражаларига, тузатиш машғулотларининг бошланишига боғлиқдир. Нутқ камчилигига эга бўлган мактабгача тарбия ёшидаги болаларни ўз вақтида аниқлаш, уларни гуруҳларга тўғри комплекшлаштириш ва махсус ўқитиш, болаларни ўқитиш ва тарбиялашда ижобий натижаларга эришишга имкон беради ҳамда болаларнинг келажакда ривожланиши ва мактабда муваффақиятли ўқиши учун етарли шароит яратади.

Махсус мактабгача тарбия муассасаларида турли нутқ камчилигига эга бўлган мактабгача тарбия ёшидаги болаларни дифференциал ўқитиш ва тарбиялаш амалга оширилади.

Турли нутқ камчилигига эга бўлган болаларни тарбиялаш ва ўқитишга дифференциал ёндошишни амалга ошириш учун, мактабгача тарбия муассасаларида қуйидаги гуруҳлар ташкил қилинади:

- нутқи умумий ривожланмаган болалар гуруҳи (3—6 ёш);
- фонетик-фонематик нутқ камчилигига эга бўлган болалар гуруҳи (5—6 ёш);
- айрим товушлар талаффузида камчилиги бўлган болалар гуруҳи (5—6 ёш);
- дудуқланувчи болалар гуруҳи (2—6 ёш).

Махсус ясли-боғчалар, болалар боғчалари, оммавий типдаги болалар боғчаси қошидаги алоҳида гуруҳларига нутқ камчилигига эга бўлган болаларни саралаш ва гуруҳларни комплекшлаштириш тиббий-педагогик кўрик кенгашида ҳал қилинади ва қуйидаги принципларга риоя қилган ҳолда амалга оширилади.

1. Нутқ камчиликларини бошқа камчиликлардан ажратиш принципи. Мактабгача тарбия муассасаларига эшитиши нормада, интеллекти бирламчи сақланган, фақат нутқий камчиликка эга бўлган болалар қабул қилинади.

Шунинг учун асосий диққат нутқ камчиликларини тўғри диагностикасига ва нутқий камчиликларни бошқа камчиликлардан (ақлий заиф болаларда, руҳий ривожланиш вақтинча ривожланмаган, эшитишида камчилиги бўлган болалардаги нутқий камчиликлар) ажратишга қаратилади.

Тўғри диагностика қилишда бирламчи ва иккиламчи нуқсон ҳақидаги тушунча катта аҳамиятга эга. Масалан, эшитишида камчилиги бўлган болаларда эшитиш функциясининг бузилиши натижасида турли кўринишдаги нутқ камчиликлари пайдо бўлиши мумкин. Бундай ҳолатларда эшитишдаги камчилик бирламчи нуқсон, нутқ камчилиги эса иккиламчи нуқсон деб қаралади. Бу болалар эшитишида камчилиги бўлган мактабгача тарбия муассасаларига қабул қилинади.

Нутқий камчиликка эга бўлган ақлий заиф болалар ҳам ақлий заиф болалар учун ташкил этилган махсус мактабгача тарбия муассасаларига қабул қилинадилар, чунки улардаги нутқий камчилик иккиламчи, интеллектдаги бузилишлар бирламчи нуқсондир.

2. Ёш принципи. Боғча, ясли-боғча ва оммавий боғчалардаги алоҳида гуруҳларга нутқида камчилиги бўлган 2—7 ёшгача бўлган болалар қабул қилинади, ҳар бир гуруҳга бир хил ёшли болалар олинади.

3. Оғирлик даражаси ҳар хил кўринишдаги нутқий камчиликка эга бўлган болаларни дифференциал ўқитиш принципи.

Тиббий-педагогик комиссия таркиби

Нутқ камчилигига эга бўлган болаларни саралаш ва уларни комплекташтириш бўйича тиббий-педагогик комиссия вилоят (шаҳар, район) халқ таълими бўлимларида ташкил этилади.

Унинг таркибига қуйндагилар киради:

— халқ маорифи бўлимининг мудир — комиссия раиси;

— комиссия аъзолари: болалар психоневрологи, ихтисослаштирилган мактабгача тарбия муассасасининг раҳбари (болалар уйининг директори, болалар боғчаси ва ясли-боғчанинг мудир), катта логопед (вилоят, шаҳар, районнинг), мактабгача тарбия муассасаларининг логопедлари;

— кўрик котиби.

Тиббий-педагогик комиссия таркибини халқ маорифи бўлими соғлиқни сақлаш бўлимлари билан келишган ҳолда тасдиқлайди.

Тиббий-педагогик комиссия иш кунларида унинг аъзолари асосий иш жойларидаги вазифаларидан озод қилинадилар. Тиб-

бий-педагогик комиссия маълум бир график асосида ишлайди, иш фаолиятини февраль ойидан бошлайди. Унинг биринчи кенгашида комиссия таркиби ва комиссия аъзоларининг вазифалари тасдиқланади. Йиллик режа муҳокама қилинади ва тасдиқланади, унда қуйидагилар аниқлаб олинади:

— болаларни мактабгача тарбия муассасаларига саралаш; уларни мактабгача тарбия муассасаларидан чиқариш (муддат тугагач) юзасидан мажлислар ойда (ҳафтада) неча марта ўтказилади;

— нутқ камчиликлари диагнози аниқлангач, болаларни мактабгача тарбия муассасаларидан чиқариш;

— муайян бир кунда бола қайси нутқ камчиликлари бўйича текшириляпти (ёшини ҳисобга олган ҳолда) ва бошқа ташқилий масалалар.

Тиббий-педагогик комиссия аъзолари олдида қуйидаги вазифалар туради;

— болани нутқ камчилигига эга бўлган болалар мактабгача тарбия муассасаларига қабул қилиш лозим ёки лозим эмаслигини аниқлаш;

— болани қайси гуруҳга қабул қилиш;

— болани қандай ўқитиш муддатига қабул қилиш.

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар гуруҳларига мактабгача тарбия ёшидаги болаларни қабул қилиш йўлланмаси

Саралашнинг барча принципларига амал қилиш нутқ камчилигига эга бўлган болаларни гуруҳларга тўғри комплекташтиришга имкон беради. Нутқи умумий ривожланмаган болалар гуруҳларига нутқи турли хил даражада ривожланмаган, нутқ камчиликларини турли формаларига (алалия, дизартрия, ринология) эга бўлган болалар қабул қилинади.

I даражали нутқи умумий ривожланмаган болалар мактабгача тарбия муассасаларига 3 ёшдан 3—4 йил ўқитишга, II даражали нутқи умумий ривожланмаган болалар 4 ёшдан 3 йиллик ўқитишга, III даражали нутқи умумий ривожланмаган болалар 4—5 ёшдан 2 йиллик ўқитишга қабул қилинадилар.

Фонетик-фонематик нутқ камчиликларига эга бўлган болалар махсус мактабгача тарбия муассасаларига 5 ёшдан бир йиллик ўқитишга қабул қилинадилар. Бир хил нутқ камчиликларига (ринолалия, дизартрия) эга бўлган болалар сони етарли бўлса, улар махсус гуруҳларни ташкил этадилар. Ринолалик ва дизартрик болалар 2 йиллик ўқитишга 4 ёшдан қабул қилинадилар.

Айрим товушлар талаффузидаги камчиликларга эга бўлган болалар гуруҳларига фонетик камчилиги бўлган болалар қабул қилинади. Бунда нутқдаги камчиликнинг асосий белгиси то-

вушларни турли кўринишда нотўғри талаффуз қилишдир. Бунда мактабгача тарбия муассасаларининг махсус гуруҳларига қабул қилинадиган болалар талаффузида нотўғри талаффуз қилинадиган товушлар икки гуруҳдан кам бўлмаслиги лозим, масалан, сирғалувчи ва сонар ёки сонар ва шовқинли товушлар. Нотўғри талаффуз қилинадиган товушларнинг умумий сонини 5—6 товушдан кам бўлмаслиги лозим. Бундай болалар махсус гуруҳларга 5 ёшдан қабул қилинади, уларда ўқитиш муддати ярим йилдир.

Дудуқланувчи болалар гуруҳларига, нутқнинг алоқа гуруҳларига 15 та бола қабул қилинади.

Нутқ умумий ривожланмаган болалар гуруҳи, болаларни умумтаълим мактаблари ёки нутқ мактабларида билим олиш учун тайёрлайди.

Фонетик-фонематик ва алоҳида товушлар талаффузи камчилигига эга бўлган болалар гуруҳи болаларни умумтаълим мактабларида билим олиш учун тайёрлайди. Дудуқланувчи болалар гуруҳи эса болаларни умумтаълим ёки нутқ мактабларида билим олиш учун тайёрлайди.

Қабул қилишга зид бўлган белгилар

Махсус боғчаларга (гуруҳларга) қуйидаги болалар қабул қилинмайди:

- а) эшитишида камчилиги бўлган болалар;
- б) ақлий заифлик натижасида келиб чиққан нутқий камчиликка эга бўлган болалар;
- в) ўз-ўзига хизмат қила олмайдиган ва алоҳида қарашни талаб қиладиган (ногирон) болалар;
- г) умумий типдаги болалар боғчаси ва ясли-боғчаларда қабул қилиш учун зид бўлган касалликлар билан касалланган болалар;
- д) тутқаноғи бор болалар.

Тиббий-педагогик комиссияга тақдим этиладиган ҳужжатлар

Тиббий-педагогик комиссияга қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади: отоларинголог хулосаси, психиатр хулосаси, логопед ва тарбиячилар характеристикаси.

Отоларинголог ўз хулосасида боланинг физик эшитиши ва бурун, томоқ, ҳалқум аъзоларининг нормадалигини кўрсатиши лозим. Психиатр хулосасида эса боланинг интеллектуал ривожланиш ҳолати ҳақидаги маълумотлар бўлиши керак.

Логопедик характеристикада айтилган текшириш вақтидаги бола нутқининг ривожланиши ҳақидаги маълумотлар бўлиши лозим. Бунда асосий диққат боғланган нутқнинг ривожланиш даражасига, тилнинг лексик-грамматик томонининг шаклланиш даражаси, шунингдек фонетик-фонематик ривожланишга

қаратилган бўлиши керак. Нутқдаги ҳар қандай камчиликлар логопед характеристикасида мисоллар келтириш билан тасдиқланиши лозим. Логопед характеристикасида бола илгари ҳам логопедик машғулотларда бўлган-бўлмаганлиги, машғулотларнинг самарадорлиги қандай бўлганлиги кўрсатилиши керак. Характеристика охирида логопедик хулоса ва болани маълум бир нутқ камчиликлари гуруҳига қабул қилиш ҳақидаги тавсиялар кўрсатилган бўлиши лозим.

Агар бола болалар боғчасига борган бўлсагина тарбиячи характеристикаси талаб этилади. Характеристикада боланинг қайси вақтдан бери болалар боғчасига қатнаётганлиги, қаердан келгани (онладан, бошқа мактабгача тарбия муассасаларидан), янги шароитни қандай ўзлаштиргани, болалар ва катталар билан қандай алоқага киришгани, боланинг хулқи ва дастур материалларини ўзлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари, диққатининг барқарорлиги, ўйинларда иштирок эта олиш-олмаслиги, ижодий ўйинларни ташкил эта олиши, ўртоқлари орасида ўзини қандай тутishi, ўз дефектига қандай қараши (сезадими, биладими, уяладими, таъсирланадими), ўз-ўзига хизмат кўрсатиш малакалари бор-йўқлиги кўрсатилиши лозим.

Умумтаълим мактаблари қошидаги логопедик пунктларга болаларни саралаш

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар ҳақида маълумотларни логопед қуйидагилар натижасида олиши мумкин:

— боланинг нутқий ҳолати ҳақида поликлиника логопеди хулосаси қайд этилган тиббий ҳужжатни кўриш;

— ушбу райондаги болалар боғчасининг тайёрлов группасини текшириш;

— умумтаълим мактабларига болаларни қабул қилиш комиссияси ишида иштирок этиш;

— умумтаълим мактабларининг бошланғич синф ўқувчиларини текшириш.

— Ҳар бир мактаб директори билан келишган ҳолда болалар нутқини текшириш жадвали (1 сентябрдан 15 сентябргача ва 15 майдан 30 майгача) тузилади. Биринчи синф ўқувчиларининг оғзаки нутқини фронтал текшириш расмлар ва суҳбат асосида ўтказилади; 2—4-синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқлари текширилади.

Юқори синф ўқувчилари логопедик пунктга ўқитувчиларнинг йўлланмаси ёки ота-оналарнинг илтимосига кўра қабул қилинади.

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар аниқлангач, махсус рўйхатга белгиланади. Махсус рўйхат улар ҳақидаги умумий маълумотлардан (фамилияси, исми, синфи, мактаби, уй адреси ва текширилган вақти) ташқари она тилини ўзлашти-

риши, нутқ ривожланишидаги камчиликлар, шунингдек қисқа тегишли тавсиялар кўрсатилади.

Машғулотлар 15 сентябрдан бошланади. Бир вақтнинг ўзида 30—40 бола логопунктга қабул қилинади. Нутқ камчиликлари аниқланган бошқа болалар навбатга қўйилади. Улар йил давомида логопедия машғулотларидан чиқарилган болалар ўрнига қабул қилинади.

Логопедик пунктларга биринчи навбатда нутқ камчилигига эга бўлган бошланғич синф ўқувчилари қабул қилинади.

Логопедик пунктларни комплектлашга оид тавсиялар

Логопедик пунктларда ўқув-тузатиш ишларининг асосий шакли гуруҳли машғулотлардир. Гуруҳларни тўғри комплектлаштириш болалар билан олиб бориладиган ишларнинг самарадорлигини ташкил этиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчилар гуруҳи қуйидагича комплектлаштирилади:

— нутқ камчиликлари сабабли ўқиш ва ёзув камчилигига эга болалар гуруҳи;

— нутқи умумий ривожланмаган болалар гуруҳи;

— дудуқланувчи болалар гуруҳи;

— товуш талаффузи камчилигига эга бўлган болалар гуруҳи.

Нутқидаги камчиликлар умумтаълим мактаб дастурини ўзлаштириш учун тўсқинлик қиладиган болаларга машғулотларга қабул қилишда афзаллик берилади.

Оғир нутқ камчилигига эга бўлган болалар махсус мактабини комплектлаштириш

Махсус мактабга болаларни қабул қилиш тиббий-педагогик комиссия томонидан амалга оширилади. Комиссия таркиби ва ишини ташкил этиш «Республика ва вилоят тиббий-педагогик комиссия ҳақида» ги низомда белгиланган.

Тиббий-педагогик комиссия вазифалари қуйидагилардан иборат:

— махсус мактаб-интернатларга ақлий ва жисмоний ривожланишида камчилиги бўлган болаларни тафовутли равишда саралашни амалга ошириш;

— умумий типдаги мактабларда ўқиши лозим бўлмаган болаларни тегишли махсус мактабларга тавсия этиш;

— махсус мактабдан чиқариш ёки тегишли муассасаларга ўтказиш масалаларини ҳал этиш;

— ривожланишида енгил камчиликлар бўлган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш, даволаш масалаларни бўйича ота-оналарга, педагогларга консультация бериш.

Тиббий-педагогик комиссия ўз ишини ўқув йилининг охиридан (апрель — июнь) бошлайди.

Комиссия аъзолари ҳар бир боланинг ҳужжатлари билан танишганларидан сўнг, болаларни қабул қилиш графиги жорий қилинади ва яқка тартибда психологик-педагогик текшириш ўтказилади. ТПҚ аъзолари баённома (протокол) тузадилар (2 нусхада), унда охириги логопедик хулоса ва болани қабул қилишга тавсия қайд этилади.

Биринчи бўлимга нутқи умумий ривожланмаган болалар ва алалия, афазия, дизартрия, ринолалия, алексия, агрофия диагнозли болалар қабул қилинади.

Иккинчи бўлимга умумтаълим мактабларида билим олишлари ва нутқий алоқага тўсқинлик қила оладиган оғир формадаги дудуқланувчи болалар кирилади.

Болаларни қабул қилишга оид тавсиялар

Оғир нутқ камчилигига эга бўлган болалар мактабининг ўқувчилар таркиби ўзгариб туради. Мактабга болалар фақат бошланғич синфларга эмас, балки, агар болалар аввал умумий таълим мактабида ёки бошқа типдаги мактабларда таълим олган бўлса, юқори синфларга ҳам қабул қилиниши мумкин.

I бўлим синфларига ўқувчилар нутқий ҳолатларига қараб қабул қилинади. Синфлар болалардаги нутқнинг умумий ривожланмаганлик даражалари ва уларнинг умумтаълим тайёргарлигини ҳисобга олган ҳолда комплектлаштирилади.

II бўлимда «Оғир нутқ камчилигига эга бўлган болалар махсус мактаби ҳақидаги низом» га мувофиқ тайёрлов синфлари ҳам ташкил этилади.

Тайёрлов синфларига мактабгача тарбия муассасаларида бўлмаган, биринчи даражали нутқи умумий ривожланмаган 6—7 ёшли болалар қабул қилинади.

I-синфга тайёрлов синфларидан ва бошқа муассасалардан (умумтаълим мактаблари, нутқ камчилиги бўлган болаларга мўлжалланган боғчалар) келган II, III даражали нутқи умумий ривожланмаган ҳамда ўқув предметлари бўйича билим ва малакаларга эга бўлган болалар қабул қилинади.

II бўлимнинг бошқа синфларига умумтаълим мактабларидан келган ва турли даражадаги нутқи умумий ривожланмаган болалар қабул қилинади.

Айрим ҳолларда, болаларга логопедик ёрдам бериш имкониятлари бўлмаганда, товушлар талаффузида оғир бузилишлар бўлган болалар нутқ мактабининг I-синфига қабул қилинадилар.

Болалар нутқидаги камчиликлар бартараф этилгач, улар ўқишларини оммавий мактабда давом эттирадилар. Шунинг учун I бўлимнинг IV—VI синфлари у ёки бу сабаб билан нутқ мактабига кира олмаган болалар билан тўлдириб борилади.

Нутқ мактабининг у ёки бу синфларига қабул қилишда биринчи навбатда қуйидагилар, яъни:

— математика ва умумтаълим мактабининг бошқа фанлари бўйича боладаги билим ва малакалар қайси синф талабига жавоб бериши;

— оғзаки ва ёзма нутқ камчиликларини бартараф этишда қандай тузатиш ишларига муҳтожлиги;

— бу ишлар айнан шу синфда амалга оширилиши мумкинлиги ҳисобга олинади.

Бошланғич синфларга турли нутқ бузилишларига (алалия, дизартрия, ринология, дудуқланиш ва бошқалар) эга бўлган болалар қабул қилинади. Синфларда ўқувчилар сони етарли бўлгач, ўқитишнинг биринчи бошланғич даврида нутқ бузилишларининг характери ва табиатига кўра болаларни дифференциал ўқитиш, параллел синфларни ташкил этиш йўли билан амалга оширишни назарда тутиш лозимдир.

Агар ўқув ишлари жараёнида у ёки бу бола нутқидаги камчиликлар бартараф этилган бўлса, бола ўз ўқишини оммавий мактабда давом эттириши мумкин. Бунда район ёки шаҳар халқ таълими бўлимлари нутқ мактаби директоридан зарур бўлган материалларни олгач, болани оммавий мактабининг тегишли синфига юбориши лозим. Оммавий мактабининг директори ва педагоглар кенгаши махсус нутқ мактабидан ўтказилган боланинг муваффақиятли ўқиши учун керакли шароитларни яратмоқлари лозим.

Агарда ўқиш жараёнида бола ўзининг ривожланиш имкониятлари билан нутқ мактабига мувофиқ келмаслиги аниқланса, унда бундай болалар қайтадан тиббий-педагогик комиссиядан ўтадилар ҳамда ўқитувчи ва логопед хулосалари билан улар ёрдамчи мактабга ёки занф эшитувчи болалар мактабига юборилади.

Қабул қилишга зид кўрсатмалар

Нутқ камчилигига эга бўлган болалар махсус мактабига қуйидаги болалар қабул қилинмайди:

- эшитишида камчилиги бўлган болалар;
- махсус психофизик тарбияга муҳтож болалар;
- тутқаноғи бор бўлган болалар;
- ўз-ўзига хизмат қила олмайдиган ногиронлар;
- нутқ камчиликларини мактаб логопедик пунктларида бартараф этиш мумкин бўлган болалар.

Тиббий-педагогик комиссияга тақдим этиладиган ҳужжатлар

Тиббий-педагогик комиссияга қуйидаги ҳужжатлар тақдим қилинади:

1. Логопедик характеристика. Унда боланинг нутқий ривожланиш ҳолатларини тўлиқ баён этиш лозим.

2. Педагогик характеристика. Унда ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида кўрилган қийинчиликлар, болага қандай индивидуал ёрдам кўрсатилгани; бола бунга нисбатан қандай жавоб бергани, ўз нуқсонига нисбатан қандай муносабатда бўлиши, жамоа билан қандай муносабатда бўлиши ва ҳоказолар батафсил ёритилиши керак. Характеристикага қўшимча равишда боланинг шахсий делоси нусҳаси ва ёзма иши, шунингдек ўзлаштириш табели ҳамда мактаб тиббий картаси илова қилинади.

3. Болалар поликлиникасининг бош врачлари томонидан тасдиқланган боланинг касаллик тарихидан тўлиқ кўчирма, унда педиатр, психоневролог, отоларинголог, офтальмолог, ортопед хулосалари ҳам бўлади.

4. Туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома (кўрсатилади).

Савол ва топшириқлар

1. Болаларни махсус мактабгача тарбия ва мактаб муасссаларига саралашда ТПҚ асосий вазифаларини таърифлаб беринг.

2. ТПҚ таркибини ва комиссия ишининг ташкил этилишини тавсифланг.

3. Болаларни махсус мактабгача тарбия ва мактаб муасссаларига, логопедик пунктларга қабул қилишга зид бўлган белгиларни айтинг.

4. ТПҚ га тақдим қилинадиган зарур ҳужжатларни айтинг.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТЛАР

1. Алмазова Е. С. Логопедическая работа по восстановлению голоса у детей. М.: Просвещение, 1973.
2. Богомолова А. И. Нарушения произношения у детей. М.: Просвещение, 1971.
3. Венгер А. А., Выготская Г. А., Леонгард Э. И. Отбор детей в специальные учреждения. М.: Просвещение, 1972.
4. Винарская Е. Н., Пулатов А. М. Дизартрия и ее только диагностическое значение в клинике очаговых поражений мозга. Ташкент, 1973.
5. Винарская Е. Н., Шур С. Н. Нарушение звуковой системы речи бульбарной дизартрии взрослых // Очерки по патологии речи и голоса.— М., 1987.
6. Выготская И. Г. Исправление нарушений звукопроизношения у подростков.— М., Просвещение, 1977.
7. Власова Н. А. Логопедическая работа с заикающимися дошкольниками.— М., 1959.
8. Волкова Г. А. Игровая деятельность в устранении заикания у дошкольников.— М., 1983.
9. Выготская И. Г. и др. Устранение заикания у дошкольников в игре.— М., 1984.
10. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961.
11. Генинг А. Г., Герман Н. А. Воспитание у дошкольников правильной речи (Пособие для воспитателей детских садов).— 4-е изд.— Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1980.
12. Генинг М. Г. Из опыта логопедической работы с детьми имеющим недостатки произношения. М., 1958.
13. Ефименкова Л. Н. Формирование речи у дошкольников: (дети с ОНР). 2-е изд., перераб.— М.: Просвещение, 1985.
14. Ермакова И. И. Коррекция речи при ринолалии у детей и подростков. М., 1984.
15. Жинкин Н. И. Механизмы речи.— М., Изд-во АПН РСФСР, 1958.
16. Занятие в детском саду // Под. ред. А. П. Усовой. Изд-во АПН РСФСР, 1954.
17. Исправление недостатков произношения, чтения и письма учащихся // Под ред. Р. Е. Левиной.— М.: Учпедгиз, 1960.
18. Иппалитова Г. В. Открытая ринолалия.— М., 1983.
19. Каще Г. А. Формирование произношения у детей с общим недоразвитием речи.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962.
20. Каще Г. А. Подготовка к школе детей с недоразвитием речи: Пособие для логопеда.— М.: Просвещение, 1986.
21. Каще Г. А. Исправление недостатков речи у дошкольников. / Под. ред. Р. Е. Левиной.— М.: Просвещение, 1977.
22. Каще Г. А. Недостатки произношения звуков у учащихся массовой школы.— М.: Просвещение, 1965.
23. Лалаева Р. И. Нарушение процесса овладения чтением у школьников.— М.: 1983.

24. Левина Р. Е. Воспитание правильной речи у детей.— М.: Просвещение, 1958.
25. Левина Р. Е. Опыт изучения неговорящих детей-алаликов.— М., 1951.
26. Левина Р. Е. Основы теории и практики логопедии.— М., 1968.
27. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека.— М., 1969.
28. Лурия А. Р. Функциональная организация мозга // Естественно научные основы психологии.— М., 1978.
29. Лурия А. Р. Очерки психофизиологии письма.— М., 1950.
30. Лурия А. Р. Травматическая афазия.— М., 1947.
31. Ляпедевский С. С. Патология речи.— М., 1971.
32. Максимов И. Фониатрия.— М., 1987.
33. Мастюкова Е. М. Нарушение письма при некоторых формах речевых расстройств у детей. М., 1968.
34. Мастюкова Е. М., Иппалитова М. В. Нарушение речи у детей с церебральным параличом.— М., 1985.
35. Методы обследования нарушений речи у детей: Сб. науч. тр. АПН СССР / Под ред. Т. А. Власовой.— М., 1982.
36. Мирзаев М., Усманов С., Расулов И. Ўзбек тили. Т., 1966.
37. Нейман Л. В. Анатомия, физиология и патология органов слухов и речи. М., Просвещение, 1970.
38. Обучение и воспитание детей с нарушением речи / Под. ред. В. И. Селиверстова.— М., МГПИ, 1982.
39. Обучение и воспитание дошкольников с нарушением речи: Книга для учителей: Из опыта работы / Сост.: С. А. Миронова.— М.: Просвещение, 1987.
40. Правдина О. В. Логопедия.— М.: Просвещение, 1969.
41. Программа обучения детей с недоразвитием фонетического строя речи.— М.: Просвещение, 1978.
42. Расстройства речи у детей и подростков. / Под. ред. С. С. Ляпедевского.— М., 1969.
43. Розенгард-Пулко Г. А. Речь и развитие восприятия в раннем возрасте.— М., 1963.
44. Садовникова И. Н. Нарушение письменной речи у младших школьников.— М., 1983.
45. Селиверстов В. И. Заикание у детей.— М., 1979.
46. Спирова Л. Ф. Недостатки чтения и пути их преодоления // Недостатки речи у учащихся начальных классов массовой школы.— М., 1965.
47. Таптапова С. Л. Коррекционно-логопедическая работа при нарушениях голоса. М., 1984.
48. Токарева О. А. Расстройства чтения и письма (дислексии и дисграфии) // Расстройства речи у детей и подростков. (Под. ред. С. С. Ляпедевского).— М., 1969.
49. Фомичева Т. Б., Чиркина Г. В. Логопедическая работа в специальном детском саду. М.: Просвещение. 1987.
50. Фомичева Т. Б. Воспитание у детей правильного произношения.— М., 1987.
51. Хватцев М. Е. Логопедия.— М., 1969.
52. Цветкова Л. Н. Проблемы афазии и восстановительного обучения.— М., 1975.
53. Чевелева Н. А. Исправление заикания у школьников в процессе обучения.— М., 1978.
54. Чевелева Н. А. Исправление речи у заикающихся дошкольников.— М., 1965.
55. Шомахмудова Р. Ш., Мўминова Л. Р. Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болалар талаффузидаги нуқсонларни тузатиш.— Т., 1981.

МУНДАРИЖА

I бўлим. Логопедиянинг назарий ва методологик асослари . . .	5
1- боб. Логопедия фани ва унинг вазифалари. Логопедиянинг бошқа фанлар билан алоқаси. Логопедиянинг методологик асослари, принцип ва методлари. Логопедия фан сифатида. Логопедия — таърифи, унинг предмети ва объекти	5
2- боб. Нутқнинг бузилиш сабаблари	21
3- боб. Нутқ бузилишларини таснифлаш	23
4- боб. Нутқнинг анатомик-физиологик механизмлари	35
5- боб. Мактабгача тарбия ёшидаги болалар нутқининг ривожланиш хусусиятлари	46
II бўлим. Нутқ камчиликларининг турлари ва уларни бартараф этиш	51
6- боб. Ўзбек тили товушларининг таснифи	51
7- боб. Дислалия	53
8- боб. Ринолалия	81
9- боб. Дизартрия	91
10- боб. Овоз камчиликлари	99
11- боб. Алалия	107
12- боб. Афазия	112
13- боб. Дудуқланиш	119
14- боб. Ёзма нутқнинг бузилишлари	155
III бўлим. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда нутқнинг ривожланмаганлиги	177
15- боб. Нутқнинг фонетик-фонематик томондан ривожланмаганлиги	177
16- боб. Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги	191
IV бўлим. Логопедик ёрдамни ташкил этиш	220
17- боб. Нутқ камчилигига эга бўлган болалар учун махсус муассасалар системаси	220
18- боб. Махсус муассасаларга болаларни саралаш	242
Фойдаланилган адабиётлар	252

На узбекском языке

ФИЛИЧЕВА ТАТЬЯНА БОРИСОВНА
ВОЛКОВА ЛАРИСА СТЕПАНОВНА,
ЧИРКИНА ГАЛИНА ВАСИЛЬЕВНА.
МУМИНОВА ЛОЛА, АЮПОВА МУКАРРАМ и др.

ЛОГОПЕДИЯ

Ташкент «Ўқитувчи» 1993

Мухаррир С. Ҳусниддинова
Бадий муҳаррир Ф. Некқадамбаев
Техник муҳаррир Ш. Бобохонова
Мусахҳиҳа М. Ибрагимова

ИБ 5730

Теришга берилди 27.05.92. Босишга рухсат этилди 27.11.92. Формати 60×90¹/₁₆. Юқори босма
усулида босилди. Литературная гарнитураси. Шартли 6-л. 16,0. Шартли кр.—отг 16,19.
Нашр. л 14,3. Тиражи 4000. Буюргма № 2543.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 12—44—92.

Ўзбекистон Матбуот давлат қўмитасининг Ташполлиграфкомбинати. Тошкент, Навоий кўча-
си, 30. 1992.

Ташполлиграфкомбинат Госкомпечати Республики Узбекистан. Ташкент, ул. Навои, 30.

Логопедия: Пед. олий билимгоҳи «Дефектология» ихтисослиги талабалари учун ўқув қўлл. / [Т. Б. Филичева, Л. С. Волкова, Г. Чиркина, Л. Мўминова ва бошқ.].— Т.: Ўқитувчи, 1993—256 б.

Волкова Л. С. ва бошқ.

Логопедия: Учебное пособие.

ББК 74.3я73